

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ'NİN İLÂNI ve İLK DÖNEM (1918-1920)

YAVUZ SELİM HAKYEMEZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TARİH BÖLÜMÜ GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ERMENİSTAN'IN BAĞIMSIZLIK İLÂNI ve İLK DÖNEM (1918-1920)

Yavuz Selim HAKYEMEZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH BÖLÜMÜ GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

AKADEMİK DANIŞMAN

Doç. Dr. Fatih ÜNAL

ORDU 2012

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

Bu çalışma jürimiz tarafından/...../..... tarihinde yapılan sınav ile
..... Anabilim Dalı,
..... Bilim Dalı'nda **YÜKSEK LİSANS / DOKTORA** tezi
olarak kabul edilmiştir.

Başkan :

Üye :

Üye :

ONAY :

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu
onaylarım.

....../...../200.

(İmza Boşluğu, 2 satır)

Unvanı Adı **SOYADI**

Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya, kullandığım başka yazarlara ait her özgün fikre kaynak gösterdiğimi bildiririm.

...../...../.....

Öğrencinin Adı Soyadı

ÖZET

[HAKYEMEZ, Yavuz Selim]. [*Ermenistan'ın Bağımsızlık İlânı ve İlk Dönem (1918-1920)*], [Yüksek Lisans Tezi], Ordu, [2011].

Bu tezin konusu, XVII. yüzyılın başlarından itibaren yeşermeye başlayan Ermeni bağımsızlık düşüncesinin sonucunda, 1918 yılında kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'nin Sovyetler Birliği'ne dâhil olduğu 1920 yılına kadar yaşadığı siyasi süreçtir.

Bağımsızlığa kavuşmak için her yolu deneyen Ermeniler, XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında İngiltere başta olmak üzere Avrupa ülkeleri ve Rusya'nın desteğiyle kendi varlıklarını Türklere karşı kabul ettirmeye çalıştılar. XIX. asır Osmanlı-Rus muharebelerinde Ermenilerin bir kısmı, temkinli olmakla birlikte, Rusya'nın tarafında yer aldığı bilinmektedir. Bunun en açık örneği Kafkaslardaki Rus yetkililerinin Transkafkasya'da Ermenilerin ileri gelen figürleri ile Türk toprakları üzerindeki pazarlık konularını kabul etmeleridir.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla herkesin safını belirlediği cephelerde Ermeniler, bağımsızlık uğruna savaştıklarını zannetmelerine rağmen Rusya'nın yayılmacı emellerine bilmeden ya da başka seçenekleri olmadığından yardımcı oldular. Rusların Anadolu'nun içlerine kadar girmesiyle değişen Rus politikalarının farkına geç de olsa varan Ermeniler, yine faydacı yaklaşımlarla diğer alternatifleri Avrupalı güçlerden destek almaya çalıştılar. Kabul etmek gerekir ki Ermenilerin, Türklere karşı, amaçlarına ulaşmaları için bu faydacı yaklaşımlardan başka çareleri de yoktu.

Ermeniler, 1918 yılındaki tartışmalı bağımsızlık ilânıyla birlikte devletlerini daimi olarak yaşatma ümidini taşıdılar. Ancak bölgedeki dengelerin Ermenilerin aleyhine dönmesi ve de ülkenin boyunu aşan toprak talepleri Ermenilerin kurdukları cumhuriyetin kısa sürede yıkılmasına neden oldu. Bu yıkılmadan sonra Ermeniler bağımsızlığına kavuşmak için uzunca bir aradan sonra bu defa Sovyetler Birliği'nin dağılmasını bekleyeceklerdi.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Ermeniler, Osmanlı, Transkafkasya, Ermenistan Cumhuriyeti, Rusya Ermenileri.

ABSTRACT

[HAKYEMEZ, Yavuz Selim]. [The Declaration of Independence of Armenia and the First Period (1918-1920), [Master Thesis], Ordu , [2011]

The context of this thesis is to analyse the political process whom Armenia Republic, founded in 1918 as a consequence of Armenian independence idea which had been rising since the beginning of 17 th century, went through until it fell under SSCB in 1920.

Armenians who made every effort to gain their independencies, tried to make Turks accept their own existence with the support of European countries, mainly England, and Russia in the end of 19th century and the beginning of the 20 th century. In Ottoman-Russia battles in 20 th century, it is known that Armenians took place in Russian side, although some of those remained poised towards the battle. The most obvious example of this situation was that Russian officers acknowledged the negotiation terms over the Turkish land with leading Armenians figures.

By the time 1st world war broke out,; although Armenians thought that they were fighting for the sake of independence in the fronts where every state had chosen its side, they helped Russia's expansionist purposes unconsciously or because of the fact that they had no choice. Armenians, who realised later the fact that Russia changed its politic after they invaded Anatolia, tried to gain the support of European countries ,as alternative powers, with the same pragmatic approach. It must be admitted that Armenians had no alternative, but this pragmatic approach, to reach their purposes against Turks.

Armenians hoped that they would sustain their state forever with the controversial declaration of independence in 1918. However, because of its exaggerated land demands and the balance in the region which turned against to Armenia in the course of time, led the republic to be demolished in a very short time period. After this demolishment , Armenians would have to wait for a long time until SSCB is demolished to gain their independencies

Keywords: Russia, Armenians, Ottoman, Transcaucasia, Armenian Republic, Russian Armenians.

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ACRNE	American Committee for Relief in the Near East
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
ARA	American Relief Administration
ARMENKOM	Armenian Communist Party
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Haz.	Hazırlayan
HEGHKOM	Revolutionary Committee
İTF	İttihat ve Terakki Fırkası
OZAKOM	Osobyi Zakavkazki Komitet
REVKOM	Revolutionary Committee
s.	Sayfa
SOVNARKOM	Soviet Narodnıh Kommisarov
Yay.	Yayınları

ÖNSÖZ

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı ve Rus İmparatorlukları'nın egemenliği altındaki cemaatlerin ve cemiyetlerin içinde yeşeren siyasal, sosyal ve kültürel bir bilinç olarak milliyetçilik ve sosyalizm, belli grupların tebaası buldukları siyasal yapıdan ayrılarak kendi bağımsız devletlerini kurdukları ve yirminci yüzyılın başında bu iki imparatorluğun yıkılmasına neden olan etkenlerden başlıcaları oldu.

Kafkaslarda milliyetçilik ve sosyalizmin yükselişi ve ardından kısa süreli olmakla birlikte birçok ulus devletin kurulmasının arkasında çok sayıda faktör vardı. Dini gruplar ya da milletler arasında rekabete dayanan ve ihtilaf yaratan ilişkiler, Aydınlanma felsefesi ve ideallerinin etkisi ve son olarak özellikle Rusya, Almanya, İngiltere gibi ülkelerin emperyal çıkarları bu faktörler arasındaydı. Kafkasya'da ve Anadolu'nun doğusunda da yukarıda zikrettiğimiz milliyetçi ve sosyalist ideallerle ortaya çıkan Ermenilerin devlet kurma teşebbüsleri de dünya genelindeki bu siyasal dalgalanmaların etkisi sonucu geliştiği söylenebilir.

Ermeni tarihinin 1918-1920 yılları arasındaki kısa süren bağımsızlık devresini ele alan bu tez, konuyla ilgili birçok araştırma eser, rapor ve hatıralardan yararlanılarak hazırlanmıştır. Tarihsel süreç içerisinde birçok millet gibi Ermenilerin de siyasi varlık çabası gösterdiği bu dönem, bu çabada aktif görev almış devlet adamı, askeri bürokratın ve yine farklı disiplinlerden gelen araştırmacıların, misyonerlerin ve ajanların dikkatini çekmiştir. Ancak Türkiye'de Ermenilerle ilgili yapılan çalışmalarda bilhassa Ermenilerin Kafkaslarda kurduğu bu kısa süreli devlet kurma teşebbüsleri göz ardı edilmiştir.

Bu bağlamda konu üzerine yardımcı olması bakımından yerli ve yabancı kaynaklardan olabildiğince istifade ettiğimiz bu çalışma, objektif bir perspektifte ele alınmaya çalışılmıştır.

Konuyla ilgili olabilecek birçok eser, tarafsızlığını koruyamamış, hamâsi duygularla ve siyasi gayelerle hareket eden yazar ve düşünürler eliyle yazıldığı, subjektif olduğu ve objektif tarihi bir nitelik taşımadığı gerekçesiyle çalışmamızda yer verilmemiştir. Bu sebepler ve güvenilir kaynakların yetersizliği dönemin tam anlamıyla ele alınmasını zor kılmaktadır. Bununla birlikte konu üzerine yapılan ciddi çalışmalar

ve temel kaynak sayılabilecek eserlerden azami istifade edilmiştir. Nitekim çalışmamızda da gözden kaçırdığımız noktalar olduğunu bilmekle beraber, konu üzerine yapılan bazı çalışmalar ve temel kaynak olabilecek eserlerden yararlanılmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında benden desteğini hiçbir zaman esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Fatih ÜNAL başta olmak üzere Ordu Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyelerine ve sevgili arkadaşım Mesut KARAKULAK'a teşekkürü borç bilirim.

Yavuz Selim HAKYEMEZ

ORDU

GİRİŞ

1547'de Eçmiadzin'de yapılan gizli bir konferansta Katogikos Stepan Ermeni topluluğu önderlerine Ermenilerin Müslümanların elinden daha fazla “saldırı” ve “kıyıma” maruz kalmalarını önleyecek bir çare bulmalarını istedi. Konferansa katılan üyeler de Katogikos'un Avrupa'ya giderek Ermenistan'ın Osmanlı ve Türk hâkimiyetinden çıkarılıp özgürleştirilmesi için bir hâl beyan edip destek istemesini teklif ettiler. Böylece, Avrupa merkezlerindeki Ermenilerin büyük güçlerle iletişimi hız kazandı. Ermenilerin Avrupalılar ile görüşmeleri arasında büyük güçlerin liderleriyle görüşmeler vardı ki görüşmelerden en önemlisi Katogikos Stepanos'un Alman İmparatoru II. Charles ile görüşmesiydi. Bunun dışında Ermeni Kilisesi, 15. Yüzyılda Katolikos Stepanos V Salmastesti (1545-1567) ve Katogikos Mhitar Sebastasti Ermenistan'ın özgürlüğü adına Roma Katolik Kilisesi'ne ve Avrupa'daki diğer devletlere Ermeni yurdunun bağımsızlığı adına defalarca başvurudular. Hatta Ermeni Kilisesi, Osmanlı'ya karşı Roma'daki Katolik Kilisesi ile birleşmek istiyormuş gibi göründü. Papalık ise bu meseleye çözüm önceliği verdiyse de o dönemin konjonktürel yapısı buna müsait değildi ve bunun Ermeniler adına bir faydası olmadı.

Rusya'nın ekonomik ve kültürel canlanması sırasında Lazaryanlar gibi önde gelen Rusyalı Ermeniler, Çarlık himayesi altında otonom bir Ermenistan kurulmasının yollarını aradılar. Bu amaç doğrultusunda da iki plan teklifi ortaya kondu ve bunun ilki Piskopos Hovsep Arguthyan tarafından hazırlandı. Onun planı Eçmiadzin'de (Vagharşapad) bir Ermeni Krallığı oluşturulmasını öngörüyordu. Plana göre: Krallığın Kralını, Rus Çarı seçecekti ve Kral Ermeni veya Rus kökenli olabilirdi. Kral otoritesini sağlamak için bir mührü sahip olacak ve kendi adına para bastırabilecekti. Ayrıca Rus İmparatorluğu ve Ermeni Devleti bir ticari anlaşma imzalayarak Rusya, Hazar Denizi'ndeki en az bir limanda Ermeni tüccarlarının ticaret yapmasına izin verecekti.

Otonom Ermenistan tasarısı için ikinci teklif Hindistan Ermenilerinden Şahamir Şahamiryan tarafından ortaya atıldı. Bu teklife göre: Ermeni Devleti bir krallıktan çok bir cumhuriyet yönetimine sahip olacaktı. Devlet içerisinde “Ermeni Evi” adlı bir parlamento oluşturulacaktı. Ermeni yönetiminin Petersburg'ta daimi bir elçiliği

bulunacak ve böylece Rusya ile daimi bir irtibat kurulacaktı. Savunma meselesine gelince Rusya ile Ermenistan arasında bir savunma paktı imzalanacak ve Rusya'nın Ermenistan'da 6000 askeri bulunacak ve yirmi yıllık süreç içerisinde bu askerler kademeli olarak geri çekilecekti. Savaş zamanlarında ise Ermeniler Rusları kendi birliklerinden oluşan 6000 askerle destekleyeceklerdi. Rus tüccarlar Ermenistan'da serbest ticaret yapma hakkına sahip olacak ve yerli tüccarlarla aynı oranda vergi ödeyecekti. Aslında bu iki teklif Ermeniler arasında gelişen bağımsızlık düşüncesinin bir yansıması olarak görülebilir. Argutyanyan'ın teklifi Nakharar denilen Ermeni beyleri monarşisinin gücünü yeniden canlandıracak ve Ermenilerin dini, feodal ve geleneksel kurumlarının oluşmasını sağlayacaktı. Şahamiryanyan'ın teklifinde de tıpkı Britanya'da olduğu gibi parlamenter ve politik bir yapı vasıtasıyla aristokrat sınıfının, ülkedeki ekonomik ve politik yapının kontrolündeki bir soylular ve zenginler sınıfının oluşturulması fikri vardı. Şahamiryanyan'ın Hindistan'da faaliyet gösteren Doğu İngiltere Şirketi'nden esinlenerek Ermeniler için böyle bir yönetim taslağı çizdiği açıktı.

1722'de Safevi Devleti'nin yıkılmasının ardından gelecek iki yüzyıl sonrasına kadar olan zaman diliminde İran'ı bir Türk Hanedanlığı olan Kaçarlar yönetecekti. Bu dönemde oluşan politik karışıklıklardan dolayı İran'ın büyük bir Ermeni nüfusu Tiflis, Moskova ve Petersburg'a göç etti. Aynı dönemde Rusya ise Kafkaslardaki etkisini arttırdı ve göç eden bu halkın özgürlük talepleri, Çar yönetiminin çıkarlarıyla örtüştü. Deli Petro olarak bilinen I. Petro (1689-1725) Ermenilerle iyi ilişkiler geliştirdi ve bölgedeki Ermenilere, Osmanlı ve Kaçar varlığına karşı yerel güçlerden oluşan bir birleşik cephe oluşturma teklifinde bulundu. Safevi Devleti'nin yıkılması esnasında ise Rusya Kafkaslarda genişlemeye çalıştıysa da 1735 yılında ordusu bu bölgeyi terk etmek zorunda kaldı. Fakat Rusya'nın bu kısa dönemli bölgeye sarkması bile David¹ gibi yerel Ermeni Beylerini bağımsızlık konusunda cesaretlendirdi.

Kaçar Hanı Ali Murat Han'ın ölümünden sonra başa geçen Ağa Muhammed Han Rusya ile yapılan müzakerelere son vererek Doğu Ermenistan ve Tiflis'in hâkimiyeti için sefer düzenledi. 1796 yılında da istediği bu şehirlerin hâkimiyetini kazandı.

¹ 18. yüzyılda Ermeni özgürlük hareketinin en önemli figürü olmuş David Bek, Ruslarla birlikte Osmanlı ve Safevi Hanedanlıklarının Transkafkasya'daki varlığını sona erdirmek için askeri harekâtlar düzenlemiş Kapan şehri yakınlarında Halidzor'daki kalede kendi yerel yönetimini oluşturmuştur.

On dokuzuncu yüzyılın hemen başından itibaren artık Kafkasya'nın güneyinde Rus nüfuzu kendini iyice hissettirdi. 1800 yılında, Çar Pavel Gürcistan'ın ilhakını ilân ederken hemen bir yıl sonrasında Çar Aleksander ise Gürcistan ve Kuzey Ermenistan'ı doğrudan merkeze bağladığını açıkladı. Bu gelişmeler İran ve Rus Hanedanlıkları arasındaki gerilimin artmasına neden oldu. İran, Fransa ve İngiltere'den sağladığı askeri destek ile 1804'ten 1813 kadar sürecek olan bir savaşın fitilini ateşledi. Uzun süren bu savaş sırasında Ermeniler, Müslüman bir devletin tebaalığından kurtulmak için Rus General Pavel Tsitsianov'un ordusuna dâhil oldular. Mayıs-Temmuz arasında cereyan eden çatışmalarda Rus ordusu Aleksandrapol (Gümrü) ve Erivan'ı ele geçirmeyi başardı. 1805 yılında da İbrahim Han, Karabağ'ı korumanın imkânsızlığını anladı ve bölgeyi Ruslara terk etmek zorunda kaldı. Uzun süren bu savaşların nihayetinde Rus ve İran tarafları arasında Ekim 1813'te Gülistan Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmayla İran, Erivan ve Nahçıvan haricinde, Aras ve Kura (Kur) nehirlerinin kuzeyinde kalan yer için Karabağ, Zengezur ve Gürcistan'ın bulunduğu toprakları Rus tarafına bıraktı. Fakat bu yenilgiler İran'ın Kafkaslardaki hâkimiyet arzusunu kıramadı. Çar I. Aleksander'in ölümünü ve 1825'teki "Aralık İsyanı"² nı fırsat bilen Kaçar Prensi Abbas Mirza, Karabağ'a saldırarak 1828'e kadar sürecek olan bir savaşı başlatmış oluyordu. Savaşın galibi yine Ruslardı ve bu sefer Ruslar Serdarabad, Nahçıvan, Erivan ve hatta Ekim 1827'de Tebriz'i ele geçirdiler. Böylece ister istemez İran tarafı Rusya ile barış müzakereleri oturumlarını başlatmak zorunda kaldı. 1828 Şubatı'nda Tebriz ve Tahran arasında bulunan bir köy olan Türkmençay'da yapılan antlaşma ile İran, Erivan ve Nahçıvan Hanlıklarını Rusya'ya bıraktı. Bu antlaşmayla artık Ruslar Ermenilerin "Doğu Toprakları" olarak adlandırdıkları bütün bu bölgeye hâkim oluyorlardı.

Osmanlı ile Rusya arasındaki Kafkaslar nüfuz mücadelesi 1700'lü yıllara dayanmaktaydı ve bu dönemden sonra bu bölge için yapılan bu mücadeleler sürekli hale geldi. Fakat 1787-1792 arasındaki kısa bir dönem bu duruma istisnadır. Bu kısa dönemde Türk-Rus savaşının patlak vermesine rağmen mücadele askıya alındı ve Çariçe Katerina Kafkaslardaki Rus varlığının daha da içerilere girmesine müsaade etmedi. Bunun yerine o Kafkaslarda istikrar ve düzen için İran ve Osmanlı ile bir barış tesis etti ve ticari ilişkilerini geliştirmeye çalıştı.

² 1825 yılında Rusya'da gerçekleşen "Aralık İsyanı", I. Aleksander'in ölümü üzerine yerine büyük kardeşi Konstantin'in geçmesini isteyen 3.000 Rus askeri tarafından başlatılmış fakat I. Aleksander'in yerine geçen I. Nikola tarafından derhal bastırılmıştır.

Kafkaslar bölgesi üzerinde Osmanlı-Rus-İran hâkimiyet mücadelesi 19. yüzyıla girildiğinde daha da şiddetlendi. Bölgede toprağı olmayan İngiltere ve Fransa gibi diğer güçlerin jeostratejik hırslarla bölgede söz sahibi olmak istemesi bu başta zikrettiğimiz üç kuvvetin bölgede çok fazla güçlenmesini engelledi.

Ruslar, Kafkaslar için bir taraftan İran ile savaşırken bir taraftan da Osmanlı ile mücadelesini devam ettirmekteydi. 1806 yılında başlayan ve uzun süren Osmanlı-Rus savaşından sonra 1812 yılında Bükreş Antlaşması imzalandı ve Arpaçay nehri Osmanlı-Rus sınırı olarak kabul edildi.

Osmanlı Devleti'nin semptomatik toprak kaybı Avrupalılar tarafından "Avrupa'nın Hasta Adamı" olarak adlandırılmasına yol açacak ve imparatorluk coğrafyasında yaşayan özellikle gayrimüslim tebaanın akıbeti ve doğal zenginliklerin paylaşılması gibi meselelerin tümü Avrupa tarafından "Şark Sorunu" olarak adlandırılacaktı. Osmanlı'nın sürekli değişen sınırları, devletin istikbali hakkındaki soru işaretleri ve gayrimüslimlerin kim tarafından himaye edileceğı gibi tartışmalar bu sorunun oluşmasındaki amillerden başlıcaları olacaktı.

Ermeni Meselesinin Oluşması

1828-29 arasında cereyan eden Türk-Rus Savaşı Türklerin mağlubiyeti ile sonuçlandı. Savaşın sonunda imzalanan Edirne Antlaşması ile Ruslar Anadolu'nun kuzeydoğusunda bulunan Ahıska, Ahılkelek ve Poti'yi elde ettikleri gibi İstanbul ve Çanakkale boğazlarından direkt geçebilecekler ve Rus tüccarlar Osmanlı pazarlarında serbest ticaret yapma hakkına sahip olacaklardı. Antlaşmanın 13. maddesi uyarınca da iki ülke arasında nüfus mübadelesi öngörülmekteydi. Ekim 1829'da 7.668 aile ve sene sonuna kadar 14.047 aile (yaklaşık doksana ila yüz bin kişi) Rusya Ermenistanı'na göç etmiş bulunmaktaydı.

Bölgedeki hâkimiyetini güçlendiren Rusya 1828 yılında Erivan ve Nahçıvan'a otonom bir yapı kazandırdı (Armiyanskaya Oblast veya Haykakan Marz). Fakat bu özerkliğin bizim anladığımız gibi özerklik olmadığı çok açıktır. 1836 yılında Çar Nikola görünürdeki bu özerkliğı de kaldırarak yerine yeni bir yönetim biçimi (polozhenie) inşa

etti. Bu yeni yönetim şekli ile Çar Eçmiadzin Ermeni Kilisesi'nin politik faaliyetlerini kısıtlamış ve dış dünya ile direk bağlantı kurması yerine bunu Rus Dış İşleri Bakanlığı vasıtasıyla yapması kararını verdi. Yalnız Kiliseye yeni bir Mesrop seçilmesi durumunda ise ismi Ermenilerce belirlenmiş iki din adamı arasından Çar Ermenilerin dini temsilcisini seçecekti. Ayrıca Çar Ermeni Kilisesi'ne itikat özgürlüğünün yanı sıra vergi muafiyeti ve Eçmiadzin önderliği altında yerel bir yönetim gücü verdi. Öncelikli muhatabın kilise olarak tayin edilmesi bir tesadüf değildi. Rus yönetimi burada kilisenin toplum üzerindeki gücünden faydalanarak bölgedeki çıkarlarını genişletmeyi ve korumayı amaçlamıştı.

Siyasi alanda Ermeni toplumunun yaşadığı zorluklara rağmen Ermeniler Rusya dâhilinde ekonomik bakımdan hızlı bir gelişme kaydettiler. Ermenilerin ekonomideki bu gelişmeleri tabii olarak Ermeni tüccar sınıfını Rusya'da sistemin bir parçası yaptı. Ayrıca ticari olarak gelişmiş memleketlerdeki aydınlanmanın Ermeniler arasında yayılmasına neden oldu. En başta bu tüccar sınıf, Avrupa'daki burjuva sınıfıyla bir paralellik göstererek kendi önlerinde gelişmeye engel olarak gördükleri dini ve geleneksel yapıya meydan okudular. Batı'daki gibi bu seküler bir düzenin savunuculuğunu yaptılar. Fakat bu mefhumlar da kendi karşıtlarını doğurdu ve muhafazakâr grupların oluşmasını sağladı. Onların jargonu ise geleneksel yapı içerisinden fişkıracak bir ilerleme modelinin vurgulanmasıydı. Gerçi metotların farklılığı amacın ortak olmadığı anlamına gelmiyordu. Karşıt iki grupta Rusya, Kafkasya ve Anadolu'ya yayılmış Ermenilerin ulusal kimliğini yeniden canlandırmaya çalışmaktaydılar. Fikirlerin savaşı doğal olarak matbuata da yansdı ve bu alanda da bir zenginliği beraberinde getirdi. Örneğin Kovkas (Kafkas), Hiusisapail (Kuzey Yıldızı), Meghu Hayastani (Ermenistan Arısı) ve Masiats Ağavni (Ararat Güvercini) gibi gazetelerde, yerel veya klasik Ermenicenin güzelliklerinin yanı sıra modernizasyon, dinde reform ve muhafazakârlık konuları tartışıldı.

Milliyet ortak paydasında buluşmak isteyen ve bu temel üzerinde yeni bir kimlik inşasına girişen Ermeni entelektüellerinin en büyük sorunu bu kadar dağınık halde ve sürekli azınlık konumundaki nüfuslarıydı. Başka kültürlerle içli dışlı olan bu toplumun yüzyıllar süren kültür ve kimlik etkileşimine uğraması kaçınılmazdı. Aynı ülke içinde fakat farklı bölgelerdeki Ermeniler arasında dahi bir farklılık gözlenirken birçok ülkeye dağılmış olan Ermenileri kaynaştırmak Avrupa'daki milliyetçilik örneklerine oranla

daha zahmetli olacaktı. Aydınlanmanın politik ve felsefi ideallerini oluşturan Ermeni entelektüelleri, önceden devlete sahip olmayan bir toplum mirası üzerine her şeyi sıfırdan başlamak zorundaydılar.

Osmanlı Reformları ve Ermeniler

Tüm imparatorluklarda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu da kozmopolit bir yapıya sahipti. Lakin Avrupa'daki gelişmelerin etkisi ve özellikle bu dönemde Osmanlı'nın gerileme dönemini yaşaması bu çok parçalı halklar devletinin toprak bütünlüğünü sarsmaya başlayacaktı. Bozulmanın getirdiği genel hoşnutsuzluk havası içerisinde bu hoşnutsuzluğu dile getirip ayrı bir devlet kurmak isteyenler en başta ülkenin gayrimüslim tebaalarıydı. Balkanlarda baş gösteren milliyetçilik sarmalından sonra Osmanlı doğusunda da yeni bağımsızlık talepleriyle karşılaşacaktı. Gayrimüslim tebaalar içerisinde bu talebi en son dillendirenlerden biri şartların olgunlaşmasını bekleyecek olan Ermenilerdi.

Osmanlı'daki gerilemenin ve çözülmenin çeşitli sebepleri bir yana Batılı güçler bu dönemde kendilerini Osmanlı içerisindeki yönetime müdahale etmeyi ellerindeki gücü kullanarak başardılar. Batılı Güçler politik istikrarın ayrılmaz parçası olarak ileri sürdükleri ekonomik ve politik özgürleşme bahanesini kullanarak Osmanlı'da bu müdahaleleri meşru hale getirmiş oluyorlardı. İçeriden ve dışarıdan gelen bu baskılar ilk meyvesini Sultan Abdülmecit döneminde meşhur "Tanzimat Fermanı" (1839) ile vermiş oluyordu. Kırım Savaşının ardından 3 Kasım 1865 yılında da "İslahat Fermanı" ilan edildi. Hükümdarlık bu fermanlarla dini, milleti ve mezhebine bakmaksızın vatandaşları arasında can ve mal güvenliği, vergi ve diğer hususlarda herhangi bir ayırım yapmayacağını taahhüt ediyordu. Osmanlı bu fermanlarla ilk defa hukukun üstünlüğüne resmi bir hüviyet kazandırdı.

Tanzimat Fermanından sonra Ermeniler kendi cemaat kurumlarını oluşturmak için harekete geçtiler. 1847 yılında Bab-ı Ali, Ermeni Ruhani Divanı ve Yüksek Sivil Divanı'nın kurulmasını onayladı. Bu iki meclis de İstanbul'daki Ermeni Patrikliğine bağlı olacaklardı. 1863 yılında da Osmanlı yeni bir irade yayınlayarak "Ermeni Anayasası"nın oluşturulmasına icazet verdi. Anayasa sosyal ilişkiler ve dini hayat

bakımından Ermenilerin rolünü toplumdaki belirlerken bir yandan da hakların kazanımı adına önemliydi. Bununla birlikte Ermeniler sivil ve dini liderlerden kurul oluşturma hakkına da sahipti. Kurul üyeleri Osmanlı başkenti İstanbul ve İzmir’de yaşayan zengin ve toplumda yeri olan Ermeniler arasından seçilmişlerdi. 1876 yılında Meşrutiyet ve ilk Osmanlı Anayasası’nın oluşması ile birlikte ise Ermeniler hak taleplerinin dozunu her seferinde daha fazla arttıracaklar ve en nihayetinde 1900’lerin başlarında bağımsızlığı isteyeceklerdi.

Rus-Türk savaşları boyunca doğuda yaşayan Ermeniler yekvücut bir tarafı desteklemediler. Doğu Ermenileri Rus etkisi altında Türklerden kurtulmanın yollarını ararken, Batı’da İstanbul ve İzmir gibi şehirlerde yaşayan Ermeniler arasında ise durum biraz daha farklıydı. Avrupa’da tahsil görmüş Ermeniler genelde oradaki yapıdan etkilendiklerinden Osmanlı’dan kurtulmanın yollarını Avrupa’dan ve ondan sonra hiç olmazsa Rusya’dan medet umarak arıyorlardı. Fakat Osmanlılığı benimsemiş Ermeniler de yok değildi. Hatta meşhur 93 harbi (1877-1878) olarak bilinen Osmanlı-Rus savaşı sırasında Patrik Nerses Varşapetyan “Osmanlı Sultanı”na destek olunması için Ermenilere telkinlerde bulundu. Fakat savaşta Türklerin yenilmesi üzerine derhal desteğini çekme kararı aldı. Bundan sonra Rusya yanlısı Ermeni Kilisesi Osmanlı’nın zor durumdan istifade etmek isteyip Rus Çarına içinde Vilayet-i Sittenin Ermeni yönetimine bırakılacağı bir barış antlaşması yapması için ricada bulundular. Neticede imzalanan San Stefano Antlaşması (Ayastefanos) ile Osmanlı devleti Balkanlarda bulunan eski tebaalarının bağımsızlığını kabul etmiş ve doğuda Kars, Ardahan, Batum ve Eleşkirt’i Rus yönetimine bırakmaya razı oldu. Bu antlaşmanın 16. maddesine göre ise: “Osmanlı tebaası olan Ermenilerin şartlarını iyileştirecek ve onları Kürt ve Çerkezlerin Ermenilere karşı yapacağı saldırılara engel olacaktı”. Görünen o ki bu antlaşmayla da Ermeniler idettikleri emellere sahip olamayacaklardı. Ayrıca San Stefano’nun Osmanlı açısından ağır şartları ve Rusya’ya sağladığı büyük kazanımlar en başta Britanya olmak üzere Avrupa’nın güçlü devletlerini telaşlandırdı. Anadolu’da Rus varlığının bu kadar içlere kadar girmesi İngiltere’nin de çıkarlarına ters düştüğünden bu antlaşma hükümlerinin revize edilmesi gerekliliğini ortaya çıkardı. Berlin’de Otto Von Bismark’ın hakemliğinde başlayan görüşmelerde Eleşkirt ve Doğubayezit Osmanlı devletine geri verilecekti. Bab-ı Ali’de karşılık olarak Ermenilerin güvenliğini sağlayacak gerekli tedbirleri alacaktı. Böylece Osmanlı gerekli reformları yapma

hususunda Rusya'ya verdiği sözü alıp bunu Avrupa'nın büyük güçlerine vermiş oluyordu. Ortaya çıkan durumda kârdan zarar eden Ermeniler, bu durumu protesto ettiler.

Ermeni Milliyetçi Akımının Oluşması

19. yüzyılda modern Ermeni milliyetçi akımının oluşması çeşitli etkenlerin bir araya gelmesiyle kökleşti. Bu etkenlerin en başında aynı dille konuşmanın vermiş olduğu aidiyet en önemlilerinden biridir. Fakat daha da önemlisi dünyada önceleri din ve mezhep gibi kavramların etrafında dönen siyasi algının Avrupa'dan yayılan akımlarla değişmeye başlamış olmasıydı. Bu değişimin yerini alacak fikir dinamosu ise milliyetçilik, laiklik ve sosyalizm gibi kavramlardı.

19. yüzyılın başında milliyetçilik Ermeniler arasında ilk olarak kültürel bir uyanış olarak belirdi. Özellikle Osmanlı Ermenileri içinde yaşadıkları toplumda bir yabancı olduklarını fark etmeye başladılar. Osmanlı'da da işlerin her yönüyle iyi gitmemesi de farklılıkları daha iyi anlaşılmasının malzemesiydi. Bunun yanında Avrupa'nın şaşaaası da Ermeni burjuvaların başını döndürdü. Ermeniler zamanla Osmanlı medeniyeti ile bu uzaklıklarını teşhis ettikten sonra Batı ile olan yakınlıklarını öne çıkarmaya başladılar. Yavaş yavaş Batı ile bütünleşme, özgürlük, millet ve milli devlet fikri oluşmaya başladı. Balkanlardaki Osmanlı tebaasının da birer birer bağımsızlıklarını kazanması bu fikirlerin hayata geçirilmesi bakımından Ermenilere emsal teşkil edip onları cesaretlendirdi.

Ermenilerin millileşme sürecinin parlamasında dini figürlerinin de önemli etkileri oldu. Venedik'in Saint Lazarus adasında 1717 yılında kendi adıyla anılan Katolik tarikatını kuran Mkhitar Sebastasti (1676-1749) bu figürlerin başında gelmektedir. Onun amacı Ermenice klasik eserlerinin çoğaltılarak Ermeni dili ve edebiyatının canlanmasını sağlamaktı. Bu canlılık bir oranda sağlandı da. Bu dönemde Mikayel Camcıyan (1738-1832) "Ermenistan Tarihi" (Hayots Patmutyun); Peder Khevond Alişyan (1820-1902) "Sis" (Sisakan), "Ermeni Vatani'nin Hatıraları" (Husshik Hayrenyats Hayots), "Ermenistan Ermenistan Olmadan Önce" (Hayastan Haraj Kan Zlinein Hayastan) ve "Ermenistan Tarihi" (Hayapatum), Arsen Bagratuni

(1790-1866) “Kahraman Ermeni” (Hayk Diutsazn) gibi edebi şahsiyetler, eserleriyle milliyetçiliğin Ermeniler arasında yayılmasına yardım ettiler.

Edebi alandaki hareketlilik Avrupa üniversitelerinde okuyan yeni kuşak entelektüel sınıfın ortaya çıkmasını sağladı. Bu sınıf derinlikleriyle aydınlanma ve Fransız, Rus devrim düşüncesini benimsedi. Çağdaşlaşma, modernizasyon, birey, kendi kendini yönetme, devrim, cumhuriyet, millet kavramları onların en büyük alakaları oldu. Ermeniler için rönesans sayılabilecek dönemin ateşini yakan entelektüeller Osmanlıdaki reform hareketlerinin ve Ermeni kurum ve toplumunun ateşli birer savunucuları oldular. Fakat aynı dönemde Türkler arasında milliyetçiliğin gelişmesi aynı kaynaktan beslenen iki akımın birbirine karşı cephe almasıyla sonuçlandı. Kaldı ki Türklerin bu akımdan hiç etkilenmemiş olduğunu düşünsek bile hiçbir devlet yapısının hâkimiyet alanını sınırlandıran ayrılıkçı hareketlere refleks göstermeden öylece duracağını bekleyemeyiz.

Ermeni aydınlanma hareketinin oluşmasında sayısız kurum çaba sarf etti. 19 yüzyıl Moskova’da Lazaryan Akademi (Jemaran), Kalküta’da Martasirakan, Tiflis’te Nersesyan ve Eçmiadzin’de Gevorgyan Jemaran ve Anadolu ve Rusya’da birçok kurumun oluşmasına şahitlik etti. Bu kurumlar içinde özellikle Lazaryan ve Nersesyan akademileri Avrupa klasiklerinin Ermeni diline çevrilmesi ve bu yolla rönesans ve aydınlanma felsefelerinin yayılmasını sağladılar.

19. yüzyılda yukarıda bahsettiğimiz gibi birçok Ermeni şair, yazar, bilim ve siyaset adamları yetişmiştir. Bunların arasında “Ermenistan’ın Yarası” (Verk Hayastani) romanını yazan Khaçatur Abovyan (1805-1848, şair ve oyun yazarı Mıgırdiç Beşiktaşlıyan (1828-1868), yazar Raffi Hakob Melik-Hakobyan, 1835-1888), arkeolog ve yazar Hovhannes Hisaryan (1827-1916), şair Rafael Patkanyan (Kamar Katiba, 1830-1892), dil bilimci Nahabet Rusinyan (1819-1876) ve hukukçu Kirkor Otyan³ (1834-1877) gibi isimler bulunmaktadır. Saydıklarımız içerisinde Kirkor Otyan ve Nahabet Rusinyan 1863 yılında yazılmış olan “Ermeni Anayasası” hazırlayanlardandır.

Milliyetçiliğin yayılmasında çalışan din adamları safında ise: Tiflis Başrahibi daha sonra Eçmiadzin Katogikosu Nerses Aştaraketsi (1770-1857), Mıgırdiç Khrimyan

³ Kirkor Otyan 1876’da ilân edilen ilk Osmanlı anayasası olan Kanun-i Esasi’yi hazırlayan komisyonda da görev almıştır.

(1820-1907), İstanbul Patriği sonrasında Eçmiadzin Katogikosu Karekin Srvantsdians (1840-1892) ve Hovhannes Harutunyan (1860-1915) bulunmaktaydı. Dini sınıfın bu alandaki çalışmaları daha çok Ermenilerin köy ve şehir yaşamları üzerine oldu.

San Stefano Antlaşmasının Osmanlı lehine revize edilip Berlin Antlaşmasına döndürülmesi Ermenilerin Batı'ya olan inancını sarstığı gibi onlara daha rahat yönetimi vadeden Rusya'ya yaklaştırdı. Lakin Rusya'nın amacı Ermenilerin artık bu fikir dünyasından çıkarak kendi başlarına bir aktif mücadeleye girişmeleri idi. Aynı zamanda kan akıtmadan bağımsızlıklarını kazanamayacağını anlayan Ermeni aydınların da edebiyat ve kültürel alandaki mücadeleleri artık silahlı bir mücadeleyi de telkin etmekteydi. Bu telkinler derhal Doğu Anadolu'da kendine muhatap buldu. 1878 yılında Van'da Siyah Haç⁴ ve 1881 yılında ise Erzurum'da Anavatan Müdafileri⁵ (Pashtpan Hayrenats) isimli komitalar kuruldu. 1880'lerde bu komitalara milliyetçi ve devrimci ideolojilerin fikri alt yapısını oluşturduğu siyasi partiler eşlik ettiler. 1885'te Armenakan Parti Van'da, 1887'de Hınçak (Çan) Devrimci Partisi Cenova'da, 1890'da Hay Heghapokhakan Taşnaksutyun (Ermeni Devrim Federasyonu) Tiflis'te kuruldu. Bu partilerin siyaseti icra tarzlarındaki farklılıklara rağmen özellikle içlerinde Ermeni Devrim Federasyonu, Osmanlı Sultanına karşı İttihat ve Terakki ile güç birliği içerisindeydi. Taşnaklar bu işbirliği ile yönetime karşı bir şeyler elde etmeyi en azından milliyetçi akımlara kendi topraklarında göz açtırmayan Sultana karşı kendilerini korumayı umuyorlardı.

Ermenilerin milliyetçi fikir temellerinin atıldığı bu döneme en önemli katkıyı sağlayan ise Ermeni intelijensiyasının toplumun tüm kademelerine olan yakınlığıydı.

⁴ 1878 yılında Van'da kurulan Siyah Haç (Karahaç) Örgütü'nün ileri gelenleri Rusya'dan gelen Ermenilerdi. Örgütün ismi, üyeleri arasında sır tutmayanların listedeki isimleri üzerine haç işareti çekerek idama mahkûm etmelerinden ileri gelmiştir.

⁵ 1881'de Erzurum'da kurulan bu örgütün asıl gayesi bölge Ermenilerini Türklere karşı olası bir savaşa hazırlamak ve silah sağlamaktı.

1. BÖLÜM

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ İLÂNINA KADAR TRANSKAFKASYA'DA SİYASİ GELİŞMELER

1- Transkafkasya'nın Demografik Yapısı

(Ermeniler, Gürcüler, Müslümanlar)

Yunan asıllı Türk tarihçisi Stefanos Yerasimos, Kafkasya'nın karışık bir bölge olmak için ne gerekiyorsa sahip olduğunu söyler⁶. Tarihi ve coğrafi açıdan; farklı birçok din, dil, ırk ve cemaatlerin karmaşık halde yaşadığı bölge olan Kafkasya için böyle bir değerlendirme uygun olsa gerektir. Yakınoğru'nun çatısı konumunda olan Kafkaslar, aynı zamanda ipek yolunun geçiş güzergâhlarından birisi olduğundan, ilk çağlardan beri doğudan-batıya veya kuzeyden-güneye yapılmış olan göçlerin geçiş noktasıydı ve bir geçiş noktası olduğu kadar, düşmandan kaçılıp saklanılan bir bölgeydi. Ayrıca Roma, Bizans, Osmanlı, İran ve Rus İmparatorlukları için sürekli bir mücadele alanı olması nedeniyle de bölgede homojen bir yapı da oluşmamıştı⁷.

Kafkasya'nın etnik unsurlarının bolluğuyla beraber özellikle bölgenin güney kısmında toplam nüfus dengesinde ağır basmakta olan üç unsur vardı ki bunlar: Ermeniler, Gürcüler ve hatalı olarak Türkçe konuşan Müslüman nüfusun çoğuna isnat edilen ismiyle Tatarlardı (Azeriler).

⁶ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s., 271.

⁷ Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası** (1914-1918), TTK, Ankara 2007, s.,9.

a) Ermeniler

Tarihi olarak Doğu Ermenilerinin yaşadığı yerler, Kafkasya'nın güneyi veya Anadolu'nun kuzeydoğusunu kapsayan bölge 19. Yüzyılda Rus Çarlığının hâkimiyeti altına girdi. Bu bölge içerisinde Kars, Erivan ve bunlara yakın Tiflis eyaletinin Ermeni nüfusa sahip yerleri olan Lori, Ahılkelek ve ayrıca Elisavetpol'ün (Gence) doğu bölgesi olan Kazak, Dağlık Karabağ, Zengezur'u sayabiliriz.

1826-1828 Rus-İran savaşından iki yıl sonra Ruslar Kafkasya'nın güneyine 40.000 İran ve 84.000 Türkiye Ermenisi'ni yerleştirdiler. Onlara Elisavetpol ve Erivan eyaletlerinin çevresindeki bazı yerlerin yanı sıra Tiflis'in Borçalı, Ahıska ve Ahılkelek kazalarında 2.000.000 rublelik toprak Müslümanlardan satın alınarak hediye edildi⁸. Bu dönemden sonra da Rusların Kafkasya'ya İran ve Türkiye'den Ermeni göçmen iskân etme politikaları süreklilik kazandı. 1897'de Kafkasya'ya tayin edilen Knez Şavrov, Kafkasya ötesinde⁹ 1.300.000 Ermeni'nin 1 milyondan fazlasının bölgenin yerli halkı olmadığını onları kendilerinin yerleştirdiğini belirtmektedir. Ermenilerin I. Dünya Savaşı öncesinde en yoğun olarak yaşadığı bölge 670.000 nüfusuyla Erivan Guberniyası'ydı¹⁰. Bu nüfus sayımına göre Ermeniler, Erivan'ın toplam nüfusunun yaklaşık olarak %60'ını oluşturmaktaydılar¹¹. Tiflis eyaletinde ise Hovannisian kesin olmamakla beraber 415.000 civarında Ermeni yaşadığını ve bu nüfusun şehrin %30'unu oluşturduğundan bahsetmiştir. Ancak 1897 yılında Rusların yaptığı nüfus sayımı, Tiflis eyaletinin Ermeni nüfusunu 196.000 olarak hesaplamıştır¹². I. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar geçen yaklaşık yirmi yıllık süre zarfında şehrin Ermeni nüfusunun iki katından daha fazla artışı, Rusların genelde Müslüman nüfus ağırlıklı yerlere Hristiyan göçlerini

⁸ Nesrin Sarıahmetoğlu, **Azeri-Ermeni İlişkileri**, TTK, Ankara 2006, s., 415-416.

⁹ Burada kastedilen Kafkasya'nın güney bölümüdür. Aynı bölge için Ruslar Zakavkaz, İngilizler Transkafkasya ve Osmanlılar Maverai-i Kafkas ismini vermişlerdir. Biz çalışmamızda yararlandığımız kaynaklardan ve bölge için dünyada genel olarak kabul gören Transkafkasya adını kullanacağız.

¹⁰ Eyaletin bir benzeri olan bu yönetim birimi Rus Çarlığı döneminde ilk kez I. Petro'nun emriyle ortaya çıkmış ve 1708-1929 yılları arasında var olmuştur.

¹¹ Richard G Hovannisian., **The Armenian People: From Ancient to the Modern Times**, c. II, s. 275.

¹² Çolak, a.g.e., s.,13

yönlendirmesi nedeniyle akla yakın gelmiyor. Ancak Ermenilerin, rakamsal olarak çoğunluk olsun ya da olmasın, Doğu Gürcistan'ın tarihi başkenti olan Tiflis'te kültürel, ekonomik, politik hayatın en önemli unsurlarından biri olduğu kesindi. Elisavetpol Guberniyası'nda (Kazak, Dağlık Karabağ, Zengezur) 1897 yılındaki nüfus sayımına göre Ermeni nüfusu 292.000 civarındaydı. Bu rakam I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesindeki döneme kadar göçler ve doğum oranıyla 420.000 rakamına ulaştı ki bu Elisavetpol'deki nüfusun üçte birini oluşturmaktaydı¹³. Bunun yanında Ermenilerin Transkafkasya'nın doğu bölgelerinde de önemli bir nüfusları bulunmaktaydı. Özellikle Bakü'de petrol endüstrisinde çalışan binlerce Ermeni vardı¹⁴. Ayrıca Ermeniler Karadeniz'in başlıca limanlarından olan Batum'da, Abhaz kenti Sohum'da, Hazar Denizi kıyısındaki Derbent'te ve Kuzey Kafkasya'nın çoğu şehir ve kasabalarında da yaşamaktaydılar.

Ermenilerin Kafkasya'daki çok dağınık nüfusunun kendilerine tarihi süreç içerisinde faydaları da oldu. Özellikle ticarete ve diğer iş sahalarında Ermeniler, bu özelliklerinden dolayı kendi aralarında şehirlerarası ticaret ağı oluşturdular. Rus yetkili makamları da işgal ettiği bölgelerde ekonomik hayata canlılık kattığından, basit bir ticaret ortaklığı bulunan Ermenilere ülke içerisinde serbestçe ticaret yapma ve dolaşım gibi haklar tanımıştı. Fakat Ermeniler için ekonomik yönden avantaj olarak görünen bu dağınık nüfus yapısı I. Dünya Savaşı'nın ve Rusya'da iç savaşın başlamasıyla siyasi bir dezavantaja dönüştü. Öyle ki Ermenilerin yaşadıkları veya katkı sağladıkları birçok merkez I. Dünya Savaşı'nın bitmesinin ardından Gürcistan ve Azerbaycan'ın sınırları dâhilinde kalacaktı¹⁵.

Bölgedeki Ermenilerin toplam nüfusu meselesi ise göçlerin ve savaşların bahanesiyle nesnellikten uzak hesaplamaların en çok olduğu hususların başında gelmektedir. Bunların birkaçına değinecek olursak: Bazı Ermeni kaynaklarına göre I. Dünya Savaşı arifesinde Rusya'da 2 milyona yakın Ermeni yaşıyordu ve bu rakamın 300.000'i hariç Kafkasya'nın güney dağlık bölgesindeki eyaletlerde

¹³ Hovannisian, a.g.e., a.g.e., s.276.

¹⁴ Sarıahmetoğlu, a.g.e., s. 420.

¹⁵ Hovannisian, **The Armenian People...**, s., 276

ve şehirlerde dağınık halde ikamet etmekteydi¹⁶. Lakin bu rakam Ermeni nüfusu hakkında yazan yazarların ortak hesabı olarak görünmemekte olup, konuyla alakalı diğer yazarların hesaplamalarına göre “Rusya Ermenistan”ında 1,5 milyondur ve bunun içinde sadece “Rusya Ermenistan”ı değil Anadolu’nun doğusunda bulunan Vilayet-i Sitte’nin de içine alınarak hesap edildiğini görmekteyiz¹⁷. Bölgeye ait diğer nüfus araştırmalarında 24 Aralık 1919’da “Curzon of Keddlestone” imzasıyla dönemin İngiliz hükümetine sunulan gizli Transkafkasya Raporu’nda Ermenilerin 1915 yılı nüfusları tahmini olarak 1.200.000 hesaplanmıştı. Aynı dönem Rus istatistiklerine göre ise Kafkasya’nın Erivan başta olmak üzere tüm şehirlerine dağılmış haldeki Ermeni nüfusu 1.300.000 olarak görünmekteydi¹⁸. Bunun dışında Ludovic de Constenson, dünyadaki Ermeni nüfusunu 1913 itibarıyla 3.100.000, Türkiye’ninkini 1.400.000, Rusya’dakini 1.550.000 olarak vermektedir. Clair Price, Rusya’da Harb-i Umumi’den evvelki Ermeni nüfusunu 1.000.000 olarak gösterir. Alexander Powell, dünya Ermeni nüfusu için 3.000.000’u geçmez der, Türkiye’de 1.500.000, Rusya’da 1.000.000 Ermeni olduğunu belirtir. H. F. B. Lynch detaylı bir şekilde, vilayetlerle ilgili verdiği rakamlara göre Kafkasya ve Transkafkasya’nın diğer kısımları ile Anadolu’da ki toplam Ermeni sayısını yaklaşık olarak 1.355.000 olarak göstermiştir¹⁹.

Rakamlardan da anlaşılacağı üzere, Ermenilerin Rusya’daki toplam nüfusu üzerine araştırmacıların arasında fikir birliği yoktur. Anadolu’nun Ermeni nüfusu ile ilgili verilen resmi ve gayri resmi istatistikler ise Rusya üzerine yapılan Ermeni nüfusu istatistiklerine göre daha da çok çelişkilerle doludur. Bunun esas sebebi bölgenin etnik yapısının karmaşıklığının yanında, nüfus konularının siyasi emellere propaganda vasıtası olarak kullanılmasıdır. Özellikle bölgede azınlık konumunda olan halkların kendi nüfuslarını yüksek gösterme gayreti, bölgenin siyasi haritasının değişime namzet olmasıyla açıklanabilir. Bunun tam tersini düşündüğümüzde de hâkim gücün azınlıkların nüfusunu az göstererek kendi içişlerine karışılmaması ve potansiyel tehditlerin önünü almak

¹⁶ Herbert Adams Gibbons, **Armenia in the World War**, New York, s. 7.

¹⁷ Anne Elizabeth Redgate, **The Armenians**, Blackwell Publishers, Oxford 2002, s. 271.

¹⁸ Gökhan Bolat, “İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından İngiliz Hükümetine Sunulan Gizli Bir Raporu Göre I. Dünya Savaşı Sonrasında Transkafkasya ve Kafkasya Cumhuriyetlerinin Genel Durumu (Curzon Of Keddlestone Raporu)”, **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı 2010, s., 52.

¹⁹ Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s., 133-134.

gibi bir amaç beslediği de söylenebilir. Bu her iki ihtimalin yanı sıra o çağdaki teknolojik ve kurumsal alt yapı eksikliğinin de sağlıklı bir nüfus sayımını gerçekleştirmede yetersiz kaldığı da açıktır. İşte bu saydığımız bütün ihtimaller bölgedeki nüfusun tutarlılığı konusunu manipüle etmekte ve konu üzerindeki yorumların tümünün sağlamlığını zedelemektedir.

b) Gürcüler

İmeretliler, Migreliler ve Svanlar gibi alt kültürlere ayrılan Gürcülerin, Kafkasya'da nüfusu 1897'deki sayıma göre yaklaşık olarak 1.350.000, 1914 yılına gelindiğinde ise 1.700.000'di ve bu nüfus toplam Kafkas nüfusunun neredeyse %23'lük kısmını oluşturmaktaydı. Gürcüler sayıca Ermeni nüfusundan fazla değillerdi ama onlar tarihi Gürcistan Krallıkları'nın topraklarında yoğunlaşmışlardı ve birçok istilaya uğramalarına rağmen bu nüfus yapıları ata topraklarını kendilerine bağışladı. Aslında Gürcülerin Kafkasya'da Kutais ve Batum'daki %50'lik nüfusları istisna çoğunlukta oldukları bir yerleşim alanları yoktu²⁰. Bu yönüyle Gürcü nüfus yapısı Ermeni ve Müslüman nüfus yapısıyla tezat oluşturmaktaydı.

İçişlerinde bağımsız, dışişlerinde Rusya'ya bağlı olan Gürcistan tarihi bölgesi, 19. yüzyıla kadar Gürcü monarkları tarafından yönetildi. Bu sayede bölgede Gürcülerin sosyo-kültürel yapısı geniş ölçüde el değmeden kalmayı başardı²¹. Hatta Tiflis doğrudan Rusya'nın Kafkas genel valisinin yönetimine geçtiğinde dahi bu yapı kendi kültürlerini aşındıracak etkilerden sıyrılmayı başardı²². Coğrafi bakımdan ise Gürcistan'ın geniş bir kıyı şeridinde sahip olması dış dünyaya kolayca erişimini sağlamaktaydı.

Gürcüler ve Ermeniler aynı dine mensup olmalarına ve birçok ortak geleneği paylaşmalarına rağmen bu iki topluluk zamanla birbirlerine rakip haline geldiler. Bu rekabet Ermeni burjuvazisinin Gürcü başkenti Tiflis'te ve diğer Gürcü şehirlerinde etkisinin artması ve söz sahibi olmasıyla iyice kökleşti.

²⁰ Çolak, a.g.e., s.,14

²¹ Ronald Grigor Suny, *The Making of Georgian Nation*, I.B Tauris Publishers, London 1989, s. 64-65.

²² Hovannisian, *The Armenian People...*, s. 276.

Ermeni tüccarların zenginleşmesi ve buna paralel olarak etkinliğini arttırması, bir taraftan da Gürcü aristokrasisinin altını oymakta olup onların güçlü statüsünü sarsmıştı. Bu rekabette Rus yöneticiler ve aydınlar da Gürcülerin yanında yer aldılar²³. Gürcü başkenti Tiflis kozmopolit yapısıyla 1900'lerin başında neredeyse bir Gürcü şehri olmaktan çıkmıştı. Ermenilerin ve Müslümanların büyük bir nüfusa sahip oldukları şehirde Gürcüler neredeyse azınlıkta kaldılar. Kafkas halklarının da çoğunun ilk politik faaliyetleri bu şehirde doğdu ve Kafkasya'nın bütün alt kimliklerine ait olan eğitim kurumları, kültürel topluluklar, kütüphaneler ve yazılı basın hep burada gelişti. Şehrin belediye başkanlığı ve yerel meclisinde çoğu sandalye ise bu dönemde çeşitli grupların temsilcilerinin, özellikle de Ermenilerin eline geçmişti²⁴.

Gürcülerin ata topraklarındaki bu gelişmeler bir taraftan da diğer etnik gruplarla ve özellikle de Ermenilerle rekabeti beraberinde getirdi. Gürcistan'ın Ruslar tarafından ilhakından sonra Gürcü prensleri süreç içerisinde g çlerini kaybettiler ve birçok Gürcü prensi Rusya'nın hizmetine girerek statülerini korumaya ve Ermeni burjuvazisi ile bu yolla rekabet etmeye  alıştı²⁵. Ermeni ve Gürcüler arasında bu itiş kakışlar yaşanırken Gürcü halkının genel siyasi ideolojisi en güçlü ifadesini sosyalizmin en u  kanadı olan Marksist düşünce içinde buldu. 1880'lerde Rusların Bakü'de çıkardığı petrol  taşımak için inşa ettiği demiryollarının Tiflis ve Batum üzerinden geçmesiyle birlikte demiryolu istasyonlarının bulunduğu şehir ve kasabalarda Marksizm hızlı ve tuhaf bir biçimde proletaryanın ciddi olarak var olmadığı ülkede yayılmaya başladı. Bir takım Gürcü Marksist, Rusya Sosyal Demokrat Partisinde önemli makamlar elde ettiler ve uluslararası işçi hareketinde  ne çıkmayı başardılar. I. V. Jugaşvili (Stalin), Filip Makaradze ve Valentini Beria gibi göze çarpan istisnalar hariç, neredeyse tamamı Menşevik gruplara bađlıydılar²⁶. Fakat Bolşevikler  lke

²³ Bunun en belirgin  rneđi Rusya'nın en büyük şairlerinden olan Puşkin'in Tiflis'i ziyareti sırasındaki tuttuğu hatıralardır. Puşkin, Gürcüleri cesaretlerini ve diğer faziletlerini överken, Ermenilerin korkaklıkları ve sahtek rlıklarından bahsetmektedir. Ayrıca Rus devlet adamlarının ve aydınlarının buna benzer birçok yazışma ve beyanatları da mevcuttur. Bu görüşe en büyük istisna ise Kafkas Genel Valiliđi'ne atanan Kont İlarion Vorontsov-Daşkov'du.

²⁴ Ronald Grigor Suny, **Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History**, Indiana University Press, Bloomington 1993, s. 38.

²⁵ Firuz Kazemzadeh, **The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)**, Templar Press, Birmingham 1951, s. 12.

²⁶ Kazemzadeh, a.g.e., 12-13.

yönetimine hâkim olunca Menşevik grubun çoğunu ülkeden sürdü ve sonra tekrar ülkelerine geri dönmelerine izin verdi²⁷. Gürcü hükümetleri ise bir taraftan sosyalist sloganlar ve düzenlemelerle Ermenilerin ülkeleri içindeki varlığını sona erdirilmesi için uğraştı. Gürcülerin görünürde sosyalist, gerçekte ulus ve ulusalcılık temelindeki ciddi aksiyoner tutumları Ermenilerin gücünü kırmak için sınıf çatışmalarına uygun bir bahane olarak görülmüştü²⁸.

c) Müslümanlar (Azeriler veya Tatarlar)

Kafkasya'da tıpkı Ermeniler gibi Müslümanlar da dağınık bir biçimde yaşamaktaydılar. Toplam 3.000.000 Müslüman'ın 1.800.000'i Şii (Caferilik²⁹) mezhebine bağlıydı ve bu rakam Doğu Kafkasya'nın açık biçimde çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Müslümanlar Bakü ve Aleksandrapol'de hemen hemen nüfusun %60'ına, Erivan ve Tiflis gibi şehirlerde ve bu şehirlerin çevresinde oldukça büyük bir nüfusa sahiptiler³⁰. Geneli büyük Türk göçlerinin bakiyesi olan bu Müslüman topluluklar genellikle çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan köylüler, toprak ağaları ve beylerden oluşmaktaydı. 19. yüzyılda bölgeyi Rusların ele geçirmesiyle birlikte bazı Hıristiyan topluluklar bölgeye yerleştirildiyse de Müslümanlar Kafkasya'nın en kalabalık ahalisi olarak kaldılar. Fakat Erivan ve çevresi Ermenilerin zamanla çoğunluğunu oluşturduğu bir merkeze döndü.

Rusların Kafkasya'ya yerleşmeleri iki büyük göç hareketi başlattı. Kafkasya'nın kuzeyinde yaşayan Müslümanlar Türkiye'ye göç ederken, bu bölgede yaşayan Ermeniler de Kafkasya'ya göçtüler³¹. Bu göç hareketleri Kafkasya'daki yerli Müslüman halk arasında huzursuzluk yarattı. Müslümanların yaşadığı en yoğun yerlerden olan Bakü'de petrolün bulunması ile de Kafkasya'nın tümünden bölgeye doğru insan akını başladı ve kaçınılmaz olarak Ermenilerle Müslümanlar arasındaki huzursuzluklar bu bölgeye de sıçradı. Bölgeye iş bulmaya gelenlerin sayısı her geçen gün arttığı gibi 1900'lü

²⁷ Bu yönetici grubu daha sonraları Bolşevik Gürcistan Hükümeti'nin yönetiminde de söz sahibi olacaklardır.

²⁸ Suny, **The Making of Georgian...**, s. 151-159; s.,277; Kazemzadeh, a.g.e., s. 13.

²⁹ Onikicilik, İsna Aşeriye, İmamiye ve İmamilik olarak da adlandırılan Caferilik İran'ın resmi mezhebi olup İsmaililik ve Zeydilik ile birlikte Şii mezhebinin fıkhi mezheplerinden biri sayılmaktadır.

³⁰ Çolak, a.g.e., s. 14.

³¹ Yerasimos, a.g.e., s., 278.

yılların başında Bakü’de nüfusun %62’si 30 yaşının altındaki göçmenlerden oluşmaktaydı.³² Bu göçler sonucu Ermeni ve Müslüman köylüleri arasında toprak paylaşımı, yerleşim gibi meselelerden kaynaklı bir takım sürtüşmeler yaşandı. 20. Yüzyılın başlamasıyla da Müslümanlarla Ermeniler arasındaki çekişme en kritik seviyeye ulaştı. Bu sürtüşmelerin sürekli hale gelmesi bir kez daha sınıf ve milliyet farklarının Transkafkasya’da ortaya çıkmasıyla oldu. Ermeniler toprak sahibi, memur, yönetici ve tüccarlardan oluşan bir halk kitlesine sahipti. Hatta bugünkü Azerbaycan’ın başkenti Bakü’nün bulunduğu Asperon yarımadasındaki petrol endüstrisinde çalışan 52.000 civarında Ermeni vardı³³. Oysa Müslüman halk umumiyetle bölgenin köylü kısmını oluşturmaktaydı³⁴.

Ermeni ve Azeri halkı arasındaki sosyal tezat, haliyle çok kimlikli bir yapıya hâkim olmaya çalışan üst kimliğin kontrolü elinde tutması için kullanılacaktı. Eskiden alışlageldiği üzere imparatorluk zihniyetinin güttüğü böl ve yönet politikası Rus imparatorluğu tarafından burada da ziyadesiyle uygulandı, karşılıklı içten içe beslenen düşmanlıklar iki tarafı da birbirine düşürmeye yetti. Özellikle Çar otokrasisine karşı isyana kalkışıldığı zamanlarda bu kızıştırma politikası Rusya’nın rahatlama ilacı olarak kullanıldı. Fakat 1905 yılında Rusya’da gerçekleşen devrim Kafkasya’da Rusların merkezi otoritesini sarstı ve kanlı olaylara müdahale etme gücünü çökertti³⁵. Böylece iki halk arasındaki sınıf farkı, birazda Rus bürokrasisinin körüklemeleri ve merkezi otorite boşluğundan kaynaklı sebeplerle, 1905’den 1907’ye kadar sürecek olan ve tarihte bilinen adıyla “Ermeni-Tatar” savaşına neden oldu.

I. Dünya Savaşı arifesinde Kafkas Müslümanlarının fikir hayatlarındaki hareketlenme gözle görülür biçimde gelişti. Müslümanlara ait okullar ve gazeteler kurularak halkı oluşturan cemaatler, topluluklar şekillendi. Müslümanların arasında sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan yeni fikirler üreten çevresini etkileyen bir zümre ortaya çıktı. Entelektüellerden oluşan bu grup

³² Audrey Altstadt, **The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule**, Hoover Institution Press, Stanford 1992, s. 29.

³³ Sarıahmetoğlu, a.g.e., s.420.

³⁴ Tadeusz Swietochowski, **Russian Azerbaijan: The Shaping of National Identity in a Muslim Community (1905-1920)**, Cambridge University Press, New York 1985, s. 21-22.

³⁵ Hovannisian, **The Armenian People**, s. 279.

Müsavet Partisi'ni kurarak Müslüman halk arasında birlik oluşturmaya çalıştı ve halkı bilinçlendirmek amacıyla çeşitli organizasyonlar düzenledi. Özgürlükçü anayasal reformlarla birlikte, Pan-Türkçü ve Pan İslamcı akımlardan güç alan bu parti, Rusya ve ötesindeki Müslümanlarla işbirliğini özümsemiştir³⁶. Aslında Müslüman entelektüeller kendi aralarında itikâdi ve kültürel benzeşme olarak Osmanlı Türklerinden kopuktular. Fakat parti kurucularından Mehmet Emin Resulzâde'nin eğilimi İran ve Türkiye seyahatinden sonra Osmanlı Türklerine doğru oldu. Kısacası Kafkas Müslümanları geçte olsa bu dönemde hızlı bir aydınlanma evresi geçirdiler. "Tatar" olarak bilinen bu Azeri Türkleri devletlerinin ismine de Türkçe bir kelime olan "Azerbaycan" ismini verdiler³⁷.

2- I. Dünya Savaşı ve Doğu Ermenileri

Rusya'da 1905 devriminin sonrasında Çarlığın emperyalist makamlarının politikaları vasıtasıyla ortaya çıkan "Ermeni-Tatar" çatışmalarının baskıları ve tepkileri Ermenilerin Kafkasya'da yaşadığı birçok bölgede bir yabancı gibi algılanmasına neden oldu. Savaş çanlarının artık çalınmaya başladığı bir devrede Türkiye'nin doğusunda, İran'ın batısında hem de Hıristiyan bir topluluk olan Ermeniler bu devletler tarafından bir tehdit olarak görüldü. Bu tehdit algılamasının İran ve hele de Türkiye için boş yere bir kuruntu olduğunu söyleyemeyiz. Kendi güney sınırlarındaki Ermenileri kimliksel ve dini bir bağ kurarak düşmanını zayıflatma amacıyla kullanmak isteyen Rusya'nın faaliyetleri esasen bahsi geçen Osmanlı ve İran tarafından da bilinmekteydi. Bu mücadele sırasında Ermenilerin doğal müttefiki, Çarlığın mutlakıyetçiliğiyle, Ermeni partilerinin sosyalizm özelemleri arasındaki karşılıklı siyasal uyumsuzluğa rağmen Rusya idi ve Ermeni milliyetçiliği, Rusya'nın Anadolu'nun doğusuyla Mezopotamya'yı hedef alan yayılmacı politikasının en gözde aracı oldu³⁸. Fakat Rus yönetimi Ermenileri kullanmak istiyorsa öncelikle önceden başlatmış olduğu Ruslaştırma politikalarından Ermenilere bazı tavizler vermeliydi. Bu

³⁶ Ronald Grigor Suny, **Bakü Komünü**, İngilizceden Çeviren: Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1990, s. 31-32.

³⁷ Swietochowski, a.g.e., s. 23-36.

³⁸ Yerasimos, a.g.e., s. 279.

sebeple sürgündeki Ermenilerin geri dönmelerine izin verildi ve hapisanelerdeki Ermeni siyasi tutuklularının serbest bırakılmasıyla Ermenilerin sadakati sağlandı. Anadolu Ermenileri ile de iletişim kurularak onların Osmanlı ülkesindeki haklarının savunucusunun da Rusya olduğu imajı verildi. Rusya'nın Kafkas genel valisi Kont İlarion I. Vorontsov Daşkov'da Ermeni yüksek piskoposlarını hürriyet ve bağımsızlık konularında cesaretlendirdi. Eçmiadzin Katogikosu V. Kevork, Çar II. Nikola'ya Osmanlı Ermenilerinin savunucusu olması için başvurdu. Bunların yanında Vorontsov Daşkov Tiflis'te Ermeni Ulusal Bürosunun kurulmasına izin verdi. Bu büronun kurulma amacı Ermenilerin kendi talep ve çıkarlarını kendilerinin temsil etmesini sağlamak olduğu gibi büronun Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler ile iletişime geçmeleri ve işbirliğini pekiştirmeleri istemekteydi³⁹. Bunun yanında bu bürolardan 1910 senesinde Ermeni komiteleri tarafından verilen talimatnamelerde Rusya Ermenilerinin Osmanlı ülkesindeki Ermeni kardeşlerine silah tedariki konusunda yardımcı olması isteniyordu.⁴⁰

Ruslar sadece sınırları dâhilindeki Ermenileri yaklaşan savaşa karşı hazırlamıyor aynı zamanda Anadolu ve İran Ermenileri üzerine de bir takım kışkırtmalarda bulunup onları silahlandırıyor. Osmanlı Devleti'nin topladığı istihbarat raporlarına göre: İran'daki Ermeni fedailerine Osmanlı ülkesinde karışıklık çıkarmaları için Rusya tarafından silah verildiği ve her türlü masrafları Rusya Hükümeti tarafından karşılanmak üzere bazı çete reisleriyle anlaşmaya varıldığı görüldü⁴¹.

1912'nin sonlarına doğru, Ermeni meselesini uluslararası bir mesele haline getirmek konusunda Rusya'nın da desteğini alan Eçmiadzin Katogikosu Kevork V Mısır'ın eski hıdivinin oğlu Bogos Nubar'ı Batı Ermenilerinin temsilcisi olarak atadı⁴². Bogos Nubar aynı zamanda Osmanlı'da sivil paşalardan biriydi ve Balkan Savaşı sonrası düzenlenen görüşmelerde Batı Ermenileri namına faaliyetler yürütmüştü. Bogos Nubar Ermeni sorununu Avrupa ülkelerine taşımakla yükümlüken Rus Meclisi (Duma) üyesi olan Mikayel

³⁹ Hovannisian, *The Armenian People...*, s., 279.

⁴⁰ Talat Paşa, *Hatıraların ve Müdafaam*, Kaynak Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2009, s. 52-53.

⁴¹ Sarıay, Yusuf, "*Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)*", Gazi Üni. Akademik Bakış Dergisi, c. I, sayı 2, yaz 2008, s., 86

⁴² Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s., 380.

Babacanyan gibi Ermeni milletvekilleri 19 Haziran 1913'te Ermenilerin Rusya'ya bağılılığını ve onlar için isterlerse can verebileceklerini söylemekteydi. Bunun yanında Babacanyan bütün Ermeni illerinin tek bir yönetim altında toplanmasını, oradaki toprak politikasının düzeltilmesini ve il yönetiminin başına Avrupa'dan bir vali atanmasını da istedi. Lâkin Babacanyan'a göre Avrupa bunu gerçekleştiremeyeceğinden esas yükümlülüğü Ermenileri uzun süredir yakından tanıyan Rusların alması gerektiğinin altını çizmekteydi. Ermenilerin bu girişimlerinin yanında İstanbul'daki Patrik vekili Cevahirciyan da 5 Eylül 1913 günü, Büyük Devletler elçiliklerine bir muhtıra vererek kurtuluşu onlardan ummaktaydı:

“-Ermeni milletinin bütün umudu Büyük Devletlerdedir, onların kararını beklemektedir.

-Altı il (Vilayet-i Sitte) Avrupalı tek genel valinin yönetimine konmalı, vali Babiâli'den bağımsız kılınmalıdır. Yeni yönetim, Avrupa kontrolü altında olmalıdır...” demiştir⁴³.

Ermenilerin bütün bu lobileri işe yaramış olmalı ki Rus yetkili makamları Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilere yönelik reformlar için baskılarını arttırdı. Baskılara dayanamayan İTF'nin (İttihat ve Terakki Fırkası), Ruslarla, gayrimüslim tebaasını özgürleştirici bir takım reformlar üzerinde anlaşması Ermeniler arasında büyük sevince neden oldu. Fakat yönetimi elinde tutan İTF, Rusların bu dayatmasıyla artık Ermenilerin kendi toprakları üzerinde bir parçalanmaya sebep olacaklarından korktu. Ermenilerin Rusya tarafından kullanıldığına dair şüpheleri bulunan Türkler, Rusya'nın duruma müdahil olması ile artık tamamen bir Rus-Ermeni ittifakından emin oldu. Artık toprak kaybetmeye tahammülü kalmayan Osmanlı, bir çıkış yolu aradıysa da bunun bu dönemde değil I. Dünya Savaşı sırasında “Sevk ve İskân” kanununu çıkartarak buldu⁴⁴.

⁴³ Doğan Avcıoğlu, **Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e**, 3. Kitap, Tekin Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1978, s. 1130-1131.

⁴⁴ Alpay Kabacalı, **Talât Paşa'nın Anıları**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2006, s. 60-61. ;Suny, **Looking Toward...**, s.52

1914 yılında Rusya'nın Avusturya ve Almanya'ya karşı savaş ilânının ardından İngiltere ve Fransa'da Merkez Güçlere (İttifak Devletleri) karşı savaşa girdiler. 1914 yazında Rusya'nın Kafkas genel valisi Kont Vorontsov Daşkov bu kez Ermeni toplum önderlerinden Piskopos Mesrop, Tiflis Belediye Başkanı Khadisyan ve Doktor Zavriev'e Türkiye'nin Merkez güçlerin yanında savaşa girmesi olasılığına karşı Ermenilerden müteşekkil gönüllü birlikler oluşturulup oluşturulamayacağını sordu. Buna karşılık Rusya Ermenilere Türkiye'deki altı vilayette otonomi vaat ediyordu⁴⁵. Hâlihazırda o dönemde çoğu Ermeni genci Avrupa'da cereyan eden harpte savaştığı gibi Rus İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde de orduya hizmet etme zorunlulukları vardı. Ermenilerin öyle ya da böyle Kafkaslara toplu göçünden sonra Ermenilerin çoğu Kafkasya'da yaşamaktaydı ve Osmanlı içerisinde kalan ata topraklarını özgürleştirmek için silaha sarılmayı sabırsızlıkla beklemekteydi⁴⁶. Ermeni gönüllülerinden oluşan birlikler Rus düzenli ordusu için hem Anadolu'da iyi bir kılavuz hem de öncü kuvvet olması nedeniyle önemli bir takviye sağlayabilirdi. Ermeni Ulusal Bürosu bir bağımsızlık ve kurtuluş edasıyla Rusya'dan gelecek askeri ve finansal destekle gönüllü birlikler oluşturmayı kabul ettiler. Ayrıca bu sayede Ermeniler askeri alanda düzenli bir ordu kurumunun içinde yer alarak gelecekte kendi milli savunma sistemlerini oluşturabilecekler ve başarılı komutanlar yetiştirebileceklerdi⁴⁷.

Büyük Savaş başlamadan önce Türk tarafı ise boş durmamaktaydı ve kendisini sağlama almak için önce Rusya, sonra İngiltere ve Fransa'ya ittifak teklif ettiyse de bunu kabul ettiremedi. Bahsi geçen ülkeler Osmanlı'yı daha önceden paylaştıkları için bu önerileri reddettikleri gibi Osmanlı'nın kendilerine müttefik değil ancak yük olacağını düşünmekteydiler. Böylece şartların zorlamasıyla Osmanlı Almanya'ya ittifak konusunda mecbur kaldı ve 2 Ağustos 1914'te içinde bazı paylaşımların ve diğer düzenlemelerin yer aldığı antlaşma Sait Halim Paşa ve Almanya İstanbul elçisi Baron von Wangenheim arasında

⁴⁵ Gibbons, a.g.e., s.,7

⁴⁶ Antranik Çelebyan, **Antranik Paşa**, çev.: Mariam Arpi, Nairi Arek, Peri Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2003, s. 170.

⁴⁷ A.A. Lalayan, **Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)**, Kaynak Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006, s. 38-39; Hovannisian, *The Armenian People*, s., 280;

imzalandı⁴⁸. Bu tarihten iki ay sonra Osmanlı Devleti Ekim ayında Rusya kıyılarını Alman gemileri aracılığı ile vurarak artık fiilen I. Dünya savaşına girmiş oldu. Enver Paşa'nın planı kendine bağlı birliklerle önce Sarıkamış ve Kars'ı ele geçirmek sonrasında ise Tiflis, Bakü ve Erivan'ı operasyon dâhiline almaktı. Böylece Enver Paşa imparatorluğun sınırlarını, kendisini kurtarıcı olarak gördüğü Orta Asya Müslümanlarının yaşadığı bölgelere kadar genişletebilecekti⁴⁹. Bu plan doğrultusunda Erzurum'daki Rus ordusunu şaşırtmak için derhal birliklerini Sarıkamış üzerinden harekete geçirdi. Fakat kara kışın en sert döneminde ağır hava şartları Türk kuvvetlerinin bölgedeki tüm faaliyetlerini durdurdu. Çetin kış Enver Paşa'nın tasarılarının tümüne mani oldu. Ayrıca ordunun neredeyse tamamı harap oldu ve Enver Paşa İstanbul'a dönmek zorunda kaldı.

Osmanlı Ermenilerini zorunlu göçün korkusu sararken, Rusya Ermenileri ise bir bağımsızlık ateşinin heyecanına kapıldılar. Rus ordusunun Ermeni gönüllü alaylarına alımlar başladığında, Ermeni gençleri bu birliklere yazılmak için uzun kuyruklar oluşturdular. Oluşturulan gönüllü birlikler, Antranik, Keri, Dro, Hamazasp, Vardan, Prens Argutyen ve Albay Canpolatyan gibi asker kökenlilerin komutası altına verildi. Ruslar bu gönüllü çetelerin kılavuzluğunda Anadolu'ya girdiler. Bu birlikler içerisinde sadece Osmanlı ve Rusya Ermenileri değil aynı zamanda Avrupa'nın çeşitli ülkeleri ile birlikte Balkanlar ve hatta Amerika'dan gelip katılanlar da bulunmaktaydı⁵⁰. Avrupa ve Amerika'dan gelen bu Ermeniler ise altıncı, yedinci ve sekizinci gönüllü birlikleri altında Vardan, Kırkor Avşaryan (Avşarov) ve Hovsep Argutyen tarafından tertip edildiler⁵¹.

Osmanlı'nın bölünme korkusu ile çıkardığı "Tehcir" kanunu Mayıs 1915'te yürürlüğe girdi. Çıkarılan bu kanunu Anadolu Ermenileri şaşkınlıkla karşıladılar. Anadolu'da birkaç bölgede tehcire karşı direniş olayları çıksa da bunlar derhal bastırıldı. Yalnızca Van havalisinde Aram Manukyan ve Armenak

⁴⁸ Cezmi Eraslan, **Türkler Ansiklopedisi**, "*I. Dünya Savaşı ve Türkiye*", Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, c. 13, s. 341.

⁴⁹ Selami Kılıç, **Ermeni Sorunu ve Almanya (Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2. Basım, s. 23.

⁵⁰ Simon Vratzian, **Armenia and the Armenian Question**, Hairenik Publishing Company, Boston 1943, s., 32.

⁵¹ Çelebyan, a.g.e., s. 171-172.

Erkanyan'ın başlatmış olduğu silahlı direniş hareketi Cevdet Bey (Enver Paşa'nın Eniştesi) komutasındaki Türk kuvvetlerini bir ay kadar uğraştırdı. Bölgenin İran'a ve Rusya'ya yakınlığı Türklerin bölgedeki sürekli kontrolünü engellediği gibi Ermeni komitacılar ve halk kolayca ülke değiştirebildiklerinden Van Ermenileri tehcirden ve savaştan en az etkilenen Ermeniler oldular. Mayıs'ın 16'sında Ermeni gönüllü birlikleri öncülüğünde şehre giren Rus düzenli ordusu Van'ın Hıristiyan nüfusu tarafından çılgınca tezahüratlarla karşılandı. Ermeni gönüllülerinin başarısı ve savaştaki çabaları Rus yetkililer tarafından takdir edildi ve Van'ın yönetimi geçici olarak Aram Manukyan'a bırakıldı⁵².

Rus ordusundaki Ermeni gönüllüler Van Gölü'nün kıyısında Muş, Sasun, Bitlis'te de Ermenileri kurtarmak ve bu bölgede üstünlük elde etmek için sabırsızlanmaktaydılar. Ama Antranik' in kuvvetleri Temmuz ortasında Van Gölü'nün batı kıyısına ulaştığında Rus kumandanlığı kuzeyden gelebilecek olası Türk saldırısına karşı Antranik'e geri çekilmesini emretti. Bu sırada Van ise çoktan beridir Ermeni ve Rus kuvvetleri tarafından tahliye edilmişti. Haftalardır Türk ordusuna karşı çatışan Ermeniler Rusya'ya ve İran'a kaçtılar. Bu çekilme ile birlikte Van'ın Ermeni nüfusu sevk ve iskân kanununa tabi tutuldu. Eylül 1915'te Rusya yeniden Van'ı işgal ettiğinde buradaki Ermeni nüfusundan kimseyi bulamadılar. Bu kez, becerebilirlerse batı yönünde kaçmaya çalışanlar Müslümanlardı⁵³. Rusya'nın bu sefer Van'ı işgaline sevinenler ise bölgede Ermeni kalmadığından sadece Rusya'daki Ermeniler oldu.

1915'in sonu itibariyle Rus resmi makamlarının Ermenilere bir devlet kurma politikasında bir sapma olduğu açıktı. Çar'ın amcası Grandük Nikola Kafkas genel valisi Kont Vorontsov Daşkov'u görevinden aldı ve Rus olmayan milletleri aşağılamaya yönelik politikalar izledi. Bu dönemde Ermeni basınında da katı bir şekilde sansür uygulanmaya başlandı. Gazetelerde Anadolu'da bir Ermeni devleti ve Ermeniler için diğer hayati konuların tartışılması yasaklanmıştı. Ordu içinde de Çarlık komutanlarının Ermeni Gönüllü Birlikleri'nin "Ermenistan" için uğraşmaları ve bu yöndeki düşünceleri hoşlarına

⁵² Simon Payaslian, **The History of Armenia (From the Origins to the Present)**, Palgrave Macmillan, New York 2007, s., 137.

⁵³ Yerasimos, a.g.e., s., 287.

gitmiyordu. Aralık ayında Ermeni gönüllü alaylarının Rus düzenli ordusu birimlerine intikali ve intibakı emredildi. Bu politikadaki dikkat çekici bir örnek ise Antranik'in kuvvetlerinin başına Müslüman fakat Türkçe konuşmayan ve Ermenileri sevmeyen Komutan Abbasiyev'in verilmesiydi⁵⁴. Rusların, Ermeni politikalarındaki bu sapmaların açıklaması İtilaf Devletlerinin kendi aralarındaki gizli anlaşmaların içinde bulunabilir. Bu gizli anlaşmalardan biri olan Fransız diplomat François George Picot ve İngiliz Sir Mark Sykes arasında imzalanan anlaşmaya göre Osmanlı'nın toprakları içerisinde yer alan Mezopotamya ve Bağdat, Basra vilayetleri doğrudan İngiltere'nin kontrolü altına bırakılırken Rusya Anadolu'da Vilayet-i Sitte denilen Van, Muş, Bitlis, Erzurum vs. ve daha güneyde bulunan Zap vadisi ve bunların yanında Trabzon sancağı ve Karadeniz kıyısında bir liman bölgesini almaktaydı. Batı Ermenistan'ın kurulmasının düşünüldüğü Diyarbakır, Kilikya, Antep, Harput ve Suriye gibi çoğu yerler Fransız işgali için ayrılmıştı. Müslümanların kutsal saydıkları yerler yerel emirliklere bırakılırken, İstanbul'un serbest bir liman olması planlandı.⁵⁵ Bu anlaşmalara göre Batı Ermenistan'ın kurulacağı yer Fransızlar ve Ruslar arasında bölüşülmüş, Ermeniler otonom bir yönetim beklerlerken ilerde Müttefiklerin mandasına razı olmuşlardı⁵⁶.

Müttefiklerin Anadolu'da yaptıkları bu düzenlemelerden sonra Rus dışişleri bakanı Sergey Sazonov, Çar II. Nikola'ya bir rapor hazırlayarak Anadolu'da sadece Ermeni halkına değil, bölgenin diğer yerli halklarına da ana dillerini kullanabilecekleri, belediye ve yerel teşkilatlarını oluşturabilecekleri bir yönetim projesinin daha uygun olacağını belirten bir rapor sundu. Çünkü Sazonov'a göre savaştan önce toplam nüfusun ancak dörtte birini oluşturan ve son iki yılda daha da azalmış olan Ermenilere bırakılacak otonom bir yapıda ısrar etmek, Rusların yönetimi altında kalacak bu bölgede yaşayan Müslümanların yönetimden soğumalarına yol açabilirdi⁵⁷. Sazonov bunun yanında Kafkas Valisi Nikolay Nikolayeviç'in önerisiyle Anadolu'nun bazı bölgelerine Rus Kazaklarının yerleştirileceği bir yerleşim bölgesinin

⁵⁴ Çelebyan, a.g.e., s. 193.

⁵⁵ Sergei Sazonov, **S. Sazonov'un Anıları (Rusya Eski Dışişleri Bakanı 1910-1916)**, çev.: Betil Önuçak, Yayına Hazırlayan: Sabahattin Özel, Derin Yayınları, İstanbul 2002, s. 309-310.

⁵⁶ Hovannisian, **The Armenian People...**, s.,282

⁵⁷ Yerasimos, a.g.e., s.288.

oluşturulmasını önerdi⁵⁸. Fakat Çar bu önerileri uygulamaya vakti olmadan üyesi olduğu Romanov Hanedanlığı devrilecek, bütün bu gizli yazışma, rapor ve anlaşmalar Rusya'daki yeni rejimin marifetiyle dünya kamuoyuna ilân edilecek ve gizli diplomasi kaldırılacaktı⁵⁹.

1916'daki askeri harekâtı sırasında Rusya Sykes-Picot Antlaşması'nda Anadolu'dan aldığı bütün toprakları işgal etmeyi başardı. Bitlis, Muş, Erzurum, Kiğı, Erzincan, Bayburt, Mamahatun (Tercan), Karadeniz'in stratejik öneme sahip şehri Trabzon ve Anadolu'nun Karadeniz kıyıları birer birer Rus emperyal ordusu tarafından işgal edildi. Osmanlı'nın günleri sayılı görünüyordu ve Ruslar artık İstanbul'u alacaklarından emindi. Haziran ayında Anadolu'da Rusya tarafından işgal edilen bölgelerin doğusunda bir geçici yönetim kuruldu. Bölge askeri yönetime dönüştürüldü ve yönetim askeri bürokratlar ve yardımcılarından oluşan bir hiyerarşiye bırakıldı. Bölgede kamulaştırılan tüm mallar ve topraklar yalnızca Rus kuvvetlerinin ihtiyaçları doğrultusunda kullanıldı. Bölge yönetimini elinde tutan General, yasalara göre hareket edilmesini, bölge sakinlerinin tümünün can güvenliği, mal edinme, dini özgürlük haklarının sağlanması ve dini ve milli cemaatlerin tanınması, serbest ticaret hakkının verilmesi gibi tüm önerileri destekledi. Fakat bu önerilerin ve çıkan kararnamelerin hiçbirinde Ermenistan ve Ermeni ismi zikredilmedi. Üstelik Anadolu'dan Kafkasya'ya kaçan göçmenlerin hiçbirinin geri dönmelerine izin verilmedi. Öyle görünüyordu ki Ruslar Anadolu'da bir Ermeni devletine müsaade etmeyeceklerdi⁶⁰.

3- Rusya'da Mart Devrimi ve Transkafkasya

Rusya'da otokrasideki çatlaklar, Rus bürokrasisinin beceriksizliği, savaşın getirmiş olduğu ağır şartlar ve hükümetin yolsuzlukları artık ülke içinde daha yüksek sesle telaffuz edilir olmuştu. Şubat 1917'de, önce işçi ve ev hanımı

⁵⁸ Çelebyan, a.g.e., s. 197.

⁵⁹ Mehmet Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri (Sovyet Arşiv Belgeleriyle)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2. Baskı s.18.

⁶⁰ Hovannisian, *The Armenian People...*, s. 282.

kadınların ekmek kıtlığı nedeniyle başlayan ve önü alınamayan olaylar silsilesi, Mart ayında Çar II. Nikola veya Romanov Hanedanı'nın devrilmesine, yukarıda saydığımız olumsuzluklara binaen gelişti. Çar'ın devrilmesinden sonra Rusya'da sırasıyla I. Veliht prens G. E. Lvov ve sonra ünlü hukukçu Alexander Kerenski tarafından başkanlık edilen geçici bir yönetim oluşturuldu⁶¹. Büyük devletler de geçici yönetimi tanıyarak onun faaliyetlerinin bir meşruiyet zeminine oturmasını sağlamış oldular. Geçici yönetim başa gelir gelmez basındaki tüm sansür uygulamalarını kaldırdı, kişisel özgürlükleri ilân etti ve ittifak halinde olduğu devletlere sadık kalacaklarına dair güvence verdi⁶².

Geçici yönetim başa geldiğinde Rusya tebaası olan halklara uygulanan eski dönem politikaları, Kafkasya'da Ermeni, Gürcü ve Azerileri hırçınlaştırdığından Çar'ın devrilmesi ülkenin bu bölümünde sevince neden oldu. Kafkas halkları liderleri bu büyük olay karşısında bir araya gelerek kardeşlik ve bölgesel dayanışma esasına dayanan Rus Federal Yönetimi'ne bağlı, yeni bir birleşme konusunda anlaştılar⁶³. Rusya'nın bütününde olduğu gibi, Transkafkasya'da da devrim yanlısı asker, işçi, köylü ve vekillerinden oluşan konseyler yeni hükümetin bekçiliğini yapmak ve devrim vicdanına hizmet etmek için bağlı oldukları cemiyetleri ve cemaatleri terk ederek kendi örgütlerini oluşturmaya koyuldular. Bu dönem yaşanan gelişmeler sosyal bilimciler arasında devrimin "ilk demokratik evresi" olarak tartışmaya açılacaktı. Gelecekte şartlar olgunlaştığında ise bunu "ikinci evre" yani sosyalist evre takip edecekti. Tarz bakımından demokratik yollarla yapılmış olan Mart 1917 Devrimi Rusya ve Transkafkasya'da sosyalizmin gelişmesi için bir hazırlık dönemi olmuştu.

Mart devrimiyle birlikte, Geçici Hükümet Kafkaslardaki Grandük Nikola'nın yönetimini, özel yetkili Kafkas komitesi anlamına gelen, OZAKOM (Osobyi Zakavkazki Komitet) adlı, bir Rus, iki Gürcü, birer tane de Müslüman ve Ermeni olmak üzere beş üyesi bulunan özel bir yönetici komite ile

⁶¹ S.A. Smith, "The Revolutions of 1917-1918", **The Cambridge History of Russia**, , Ed.: Ronald Grigor Suny, Cambridge University Press, New York 2006, c. 3, s. 116.

⁶² Hovannisian, a.g.e., s. 283.

⁶³ Payaslian, a.g.e., s. 146; Kazemzadeh, a.g.e., s. 38-53.

değiştirdi⁶⁴. OZAKOM'un Ermeni üyesi olan Mikayel Babacanyan eski rejimin yaralarının sarılması, otonom bir yönetim yapısının inşası, bölgede yaşanan kıtlığın giderilmesi, ulusal düzeydeki düşmanlıkların yok edilmesi, Anadolu'daki savaş cephelerinin genişletilmesi ve adil yargı kurallarının oluşması gibi konuları bu komitenin bir çözüme kavuşturacağını ummaktaydı.

OZAKOM'un bu ihtiyatlı yani merkezden bağımsız olmayan yapısına rağmen Geçici Hükümetin Anadolu Ermenileri ve onların statüleri hakkındaki beyanları Ermenileri heyecandırmıştı. Mayıs ayında, yayınlanan bir kararname ile Ruslar Osmanlı ülkesindeki işgal edilen yerlerde yaşayan halklara muhtariyet verileceğini öngörüyordu ki dolaylı olarak burada Ermeniler de söz sahibi olacaklardı. Bunun yanında Vilayet-i Sitte ve Karadeniz kıyısındaki Rus kontrolündeki yerler, Rus askeri yönetiminin etki alanı dairesinden çıkartılacak, yeni bir statü kazandırılacaktı. Buna göre Anadolu'da yeni bir komiserlik ve Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van vilayetlerinde de yerel meclisler ve onların alt birimleri oluşturulacaktı. Kararnameye göre Anadolu'da kurulacak yeni yönetimler de OZAKOM'un da denetim ve idaresinden alınacak, bu denetim Ermenilere ve merkezde bulunan Geçici Hükümete bırakılacaktı. Böylece Ermeniler hak iddia ettikleri topraklarda büyük taviz ve imkânlarla kavuşmuş olacaklardı. Doktor Zavriev'in de Ermenilerin en yüksek sivil temsilcisi ve bölgede idari meselelere yardımcı olarak atanması kararlaştırıldı. Dahası Geçici Hükümet sürgündeki Ermenilerin Anadolu'daki topraklarına geri dönme yasağını da kaldırmıştı. 1917'nin yaz ayları süresince Erzurum, Bitlis, Van, Muş'tan tehcirle veya savaş yüzünden kaçan 150.000 civarında Ermeni evlerine geri dönerek evlerini inşa etmeye ve önlerindeki kış için tarlalarını sürmeye başladı. Çoğu Ermeni tarihçiye göre, eğer Ermenilerin bu ilk geri dönüş sürecinde Rusya ve Türkiye arasında kalıcı bir barış sağlanabilseydi, Anadolu'da, Moskova'daki Geçici Hükümet'in öngördüğü otonom Ermeni devletinin kurulması mümkün olabilirdi⁶⁵.

OZAKOM'un göreve gelir gelmez acil bir siyasi manevra ile Kafkasya'da yaşayan bütün halklara özerklik vermesiyle Ermeniler, kurmayı

⁶⁴ Kazemzadeh, a.g.e., s. 34-35.

⁶⁵ Hovannisian, *The Armenian People...*, s. 284.

düşündükleri özerk cumhuriyetin sınırlarını güya etnik ve topoğrafik hatlar üzerinden yeniden çizdiler. Dolayısıyla Ermeni toprakları Erivan yakınındaki birkaç eyalet olan Kars, Tiflis ve Elisavetpol'ü saracaktı. Buna benzer sınır şemaları aslında 1905'ten beri Ermeniler tarafından Çar'a sunulanlarla büyük benzerlikler arz etmesine rağmen çizilen şemaların Rusya'da gelişen demokrasi kültürüyle birlikte bu dönemde Ermenileri daha çok cesaretlendirdi. Ayrıca şemalarda Transkafkasya'da kurulması beklenen Ermenistan toprakları sonradan kurulacak Ermeni Cumhuriyeti'nin topraklarıyla hemen hemen aynı sınırlara sahipti⁶⁶. Lakin esasında OZAKOM böylesine geniş kapsamlı reformların getirilmesi görevini üstlenmeye istekli olmadığı gibi bunun vasıtası da değildi. Geçici Hükümet'in OZAKOM'u kurmaktaki gayesi; Rusya'nın tamamındaki milletvekillerinin belirlenerek bir seçim yapılmasıydı. Heyet aynı zamanda Rusya'nın gelecekteki formunun ve temel politikalarının belirlenmesine kadar radikal değişiklikleri ertelemek niyetindeydi ve bunun gereği olarak OZAKOM'a siyasi ve diğer konularda geniş bir yasama hakkı tanımamıştı⁶⁷. Mart devrimi sonrasında verilen serbestiyet ve oluşturulan halk meclisleri aslında vadesi çoktan dolmuş eski yönetimin yeniden organizasyonuydu. Bu sebeple Mart Devrimi'nden sonra başa geçen Geçici Hükümetler ve OZAKOM (Mavera-i Kafkas Heyeti) başarılı olamayıp malûm sona doğru yaklaşmaktaydılar⁶⁸.

Mart devriminin etkisi Rusya'da birden siyaseti al üst ettiği gibi, haliyle sürmekte olan I. Dünya Savaşı'nın cephelerini de etkiledi. Bolşeviklerin "tazminatsız ve ilhaksız barış" ve "Rus askerinin silahlarını masum köylü ve işçilere değil onları bu anlamsız savaşın ortasına atan amirlerine doğrultmalarını ve bir sınıf mücadelesi içindeki emperyalist düzeni yıkma" sloganı Rus cepheleri boyunca yayıldı ve savaş yorgunu askerlerin buldukları cepheleri terk etmelerine neden oldu⁶⁹. Cephelerdeki bu boşluklar da düzensiz kuvvetleri olan Ermenileri tedirgin etti. Savaş düzenini bozan bu gelişmelerden dolayı Zavriev ve Karekin Pastımacıyan (Armen Garo) ve diğer Ermeni sözcüler, Kafkas

⁶⁶ Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu (1914-1923)**, TTK, I. Baskı, Ankara 1991, s. 122.

⁶⁷ Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, TTK, Ankara 2002, I. Baskı, s. 28.

⁶⁸ Şahin, a.g.e., s.46.

⁶⁹ Lalayan, a.g.e., s. 27;Smith, a.g.e., s. 125.

cephesinden gelebilecek tehditler karşısında Ermeni gönüllülerinin Rus düzenli ordusuna katılmamaları ve savaş haline devam etmeleri gerektiği konusunda Geçici Hükümet yetkililerini ikna ettiler. Bu yeni görevlendirme henüz başlamıştı ama yine de Rusya'daki "Bolşevik Devrim" yüzünden bu operasyon yarım kaldı⁷⁰.

1917'deki bu değişken durum içerisinde, Doğu Ermenileri Partilerarası Konseyi üyelerini Ermeni halkı adına, milli bir politika, ortak sese sahip bir yönetim grubu oluşturmaya ve Ulusal Ermeni Kongresi düzenlemeye çağırdılar⁷¹. Ekim 1917'de çoğu eski Rus İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinden olmak üzere 200'den fazla Ermeni delege Tiflis'te düzenlenen kongrede bir araya geldi. Fakat kongreyi boykot eden gruplar da yok değildi. Bolşevik yanlısı bir grup Ermeni kongresinin burjuvazi ve ruhani sınıfın birliğinden başka bir şey olmadığını iddia ederek kongreye katılmayı reddetti. Kongrede bulunan siyasi partilerden Taşnak partisi 113 delege sayısı ile kongrenin çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Ermeni Halkçıları (liberal demokratlar veya popülist) 43 üye sayısı ile bunu takip etmekteydi. Sosyal Devrimciler 23, Sosyal Demokratların delege sayısı ise 9 idi.

Ermenistan'da siyasi partiler arasında ideolojik farklar bulunmakla beraber çoğunluğu genellikle kendini sosyalist olarak addediyordu. Bunların içinde yalnızca Mart 1917'de şekillenen Ermeni Halkçı Partisi (Hai Zhoghovrdakan Kusaksutyun) bundan münezzeh ve özgür ticari sistemin, reformların ve de liberalizmin savunucusuydu. Anadolu Ermenilerinin Anayasal Demokrat Partisi (Sahmanadır Ramkavars) benzeri olan bu partinin en büyük taraftarı Bakü ve Tiflis'te yaşayan zengin tüccar sınıfıydı. Bu şehirler aynı zamanda Ermeni siyasetinin sol cenahını temsil eden Sosyal Demokratlar ve Sosyal Devrimcilerin de esas desteğini aldığı yerlerdi. Halkçılar gibi bu partiler de bugünkü Ermenistan ülkesi içinde kalan yerlerden çok az destek bulabilmişlerdi. Ermeni Sosyal Demokrat ve Sosyal Devrimciler partisinin diğer

⁷⁰ Hovannisian, a.g.e., s. 284.

⁷¹ Lalayan, a.g.e., s. 65.

özelliği ise uluslararası işçi ve sendikalar gruplarının üyesi olmasıdır. Bu partiler ne dışarıdan yönetilebilirdi ve ne de dünyadaki emsallerinden ayrılabilirlerdi⁷².

Ermeni ulusal kongresinin başlamasından itibaren partiler arası siyasi görüş farklılıkları ve gruplaşmalar arasında keskin bir uçurumun oluştu. Örneğin: Taşnak ve Sosyal Demokrat, Sosyal Devrimci parti arasındaki çekişmeler yerini zamanla kan davasına bırakacaktı. Bu çekişmelerin düğümlendiği konu ise tuhaftır her birinin bir diğerini işbirlikçilikle suçlamasıydı. Taşnaklar için Sosyal Demokratlar ve Devrimciler Rusya'daki yoldaşlarının sözlerinden çıkamayan hainlerse, Sosyal Demokratlar ve Sosyal Devrimciler için Taşnaklar Batı yardakçısı faşistlerdi⁷³. Ancak siyasi partiler arasında bu gibi çekişmeler yaşanmasına rağmen Anadolu'da bir Ermeni devletinin kurulması ve geleceği konusunda ortak bir görüş de mevcuttu. Ermeni Ulusal Kongresi bu dönemde Rusya'daki Geçici Hükümetin, Merkez Güçler'e (Central Powers) karşı Transkafkasya halkları arasındaki savunma işbirliği ve uyumu prensiplerine sözde bağlılık gösteren stratejisini desteklemekteydi.

Taşnak partisi Ermeni Ulusal Kongresi'ndeki çoğunluklarına rağmen Ermeniler adına ulusal hükümetlerini tek başlarına oluşturmayı uygun görmediler. Kongrede daha az üyesi bulunan partilerle uzlaşma yoluna giden Taşnak bürosu 15 üyeye sahip kabineden 6 bakanlığı Halkçı, Sosyal Demokrat ve Sosyal Devrimciler arasında bölüştürdü. Bunun dışında kabineden üç bakanlık da bağımsız üyelere verildi. Ermeniler arasında bu gelişmeler yaşandığı sırada Rusya'daki olaylar merkezi yönetimin otoritesini iyice sarstı. Merkezin yönetme gücünü yitirmesi ile birlikte yerel hükümetlerin sorumlulukları iyice arttığı gibi kendilerine daha geniş bir hareket sahası buldular. Bu gelişmeler daha sonra Kafkasya ülkelerinin birer birer bağımsızlıklarını ilân etmeleriyle sonuçlandı⁷⁴.

Kasım 1917'de Transkafkasya'da yapılan genel seçimlerde Gürcü Menşevikler, Ermeni Taşnaklar ve Müslüman Müsavatçılar toplam oy sayısının %75'lik kısmını almayı başardılar. Bu oy oranı, Sosyal Demokratları ve Sosyal

⁷² Hovannisian, *The Armenian People...*, s. 285

⁷³ Lalayan, a.g.e, s. 58.

⁷⁴ Hovannisian, *The Armenian People*, s. 285.

Devrimcileri destekleyen Rus askerlerinin çoğunlukta olduğu bölgelerde dahi daha fazlaydı. Ermeni toplumuna hitap eden partiler arasında ise Taşnaksütyun ezici bir üstünlükle lider parti konumunu sürdürdü. Seçim pusulasında yer alan ilk altı parti seçimin başı çeken partileriydiler. Her 60.000 seçmenin meclise bir vekil gönderdiği seçimlerde Gürcü Sosyal Demokratlar (Menşevik) 661.934, Müslüman Müsavat partisi 615.816, Taşnaksütyun 558.440, Müslüman Sosyalist Blok 159.770, Sosyal Devrimciler 117.552, Sosyal Demokratlar (Bolşevik) 93.581, Himmet Partisi⁷⁵ 84.743 oy aldı⁷⁶.

Yapılan genel seçimlerden sonra Petersburg şehrindeki meclis oturumuna 18 Ocak 1918'de davet alan bazı vekiller yola çıkmıştı ki Bolşevik hükümetinin yönetimi ele almasıyla yapılan bu seçimler ve meclis oturumları iptal edildi. Kasım ayında Geçici Hükümet'in aldığı kararla yapılan seçimler ve sonrasında Bolşeviklerin bu seçimleri iptali neredeyse bütün Kafkasya'da kınandı. Bolşevikler yerel hükümetlerin seçimlerle başa gelmesi yerine Halk Komiserliği Konseyi'ni (SOVNARKOM) kurarak Transkafkasya ve diğer bölgelerdeki halkları buradan yönetme kararı aldı. Sadece Bakü gibi önemli bir istisna hariç diğer bütün yerel yönetimler SOVNARKOM'un meşruluğunu reddettiler. Böyle bir uygulama açıkça demokrasiye vurulan bir darbe olduğu gibi Kafkas halklarının da demokrasi devrinin sonu olarak isimlendirilmiştir⁷⁷.

4- Bolşevikler ve Ermenistan

Lenin önderliğindeki Bolşevik devrimiyle beraber, ülkedeki siyasi yönetici sınıfının tamamı değişmiş ve ortaya çıkan bu yeni durumda Rusların savaşa artık devam etmeyeceği kesinleşmişti. Kontrolü ele alan devrimciler Moskova'da derhal Lenin başkanlığındaki Halk Komiserliği

⁷⁵ 1904 yılında Neriman Nerimanov ve Mehmet Emin Resulzâde tarafından kurulan Himmet Partisi, Rusya'daki Sosyal Demokrat Partisi'nin (Bolşevikler) Bakü komitesine bağlıydı ve hiçbir ulusal sosyal örgüte izin verilmeyeceği kuralına istisnayı. Parti, Azeri işçilerin bir araya toplanarak Marksist davaya kazandırılabilceğini savunması bakımından Rusya'nın diğer bölgelerindeki Bolşevik parti uzantıları arasında tekti.

⁷⁶ Vratzian, a.g.e., s. 36; Suny, **Bakü Komünü**, s. 179.

⁷⁷ George A Bournoutian, **Ermeni Tarihi (Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış)**, İngilizceden Çeviren: Önder Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı, Aras Yayıncılık, I. Baskı, İstanbul 2011, s. 243-244.

Konseyi'nde(SOVNARKOM) “Halkların Hakları Beyannamesi”ni ilan ettiler. Bu beyannameye göre Lenin eski Rus tebaalarına ekonomik ve siyasi eşitliğin yanı sıra kendi kendini yönetme ve isterlerse birlikten çekilme yani bağımsızlık haklarını vermiş oluyordu. Fakat SOVNARKOM demokratik prensipler etrafında böylesine bir karar almasına rağmen hiçbir zaman eski Rus topraklarındaki ulusların, kendi kendini yönetme ve birlikten ayrılma gibi merkezin kontrol genişliğini sınırlandıracak eğilimlerini desteklemeyecekti ve hatta engel olacaktı⁷⁸.

Bolşeviklerin ilk dönemlerinde ortaya çıkan siyasi belirsizlik ve geçiş döneminin kargaşasından yararlanmak isteyen Ermeniler, niyetleri doğrultusunda bu durumdan yararlanıp, kendilerine bir fırsat sağlamak istediler. Bu bağlamda Ermeniler, Rusya Federal Devleti içerisinde otonom bir yapıyla Batı ve Doğu Ermenistan'ı adıyla yer almasının Osmanlı'ya yani ortak düşmana karşı bir güç birliğini ortaya koyabileceğini düşündüler. Önceden Prens Lvov'un Geçici Hükümeti Ermenilere Anadolu ve Kafkasya'da kendilerini yönetecek bir toprak bağışlamıştı ama Ermenilerde bir devletin nasıl yönetileceğine dair birikmiş bir tecrübe yoktu. Hem de kurmak istedikleri devletin toprakları komşularının da sahiplendiği ihtilafli topraklar olacaktı. Bu sebeple Ermeniler, başlangıçta kendi ayakları üzerinde durana kadar bir büyük ülkenin himayesi altına girmek yolunu seçtiler. Tam bağımsızlık ne de olsa sonradan kendiliğinden gelecekti. Bunun için kendilerini himaye edecek role uygun olan Rus Bolşeviklerle anlaşma yoluna gitmek istediler. Ermeni düşüncesine göre: “Coğrafi yakınlığının yanında Ruslar kimlik olarak da Ermenilere göre yakındı. Ayrıca senelerdir Ermenileri yönetmekteydiler ve Müslüman Türklere haddini bildirebilecek güce bölgede bir tek onlar sahiptiler. Ermeniler, ancak Ruslar sayesinde bağımsızlığa erişebilirlerdi. Böylece hem Bolşevikler kendi rejimlerini dışarıya ihraç edebilir hem de Ermeniler Türklere karşı güçlü bir kalkan bulmuş olabilirdi. Ayrıca ortaya çıkış süreçleri bakımından Taşnaklar ve Bolşevikler birbirine benzemekteydiler⁷⁹. Bu partilerin her ikisi de devrimci hareket tarzını benimsemişlerdi”. Fakat Ermenilerin bütün bu hesaplarına rağmen Bolşevikler, Taşnakların kendi kendini yönetme ısrarlarına şüpheli

⁷⁸ Vratzian, a.g.e., s. 63.

⁷⁹ Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 286.

yaklaştılar ve bu yakınlık sanıldığı gibi Ermenilere herhangi bir artı sağlamadı. Hem de bu sırada Ermenilerin aksine Bolşevikler, Osmanlı toprakları içerisinde bulunan Rus askerlerini geri çekmeyi düşünmekteydiler⁸⁰. Bolşeviklerin bu planları, cephedeki savaş yorgunu Rus askerinin desteğini kazanmak için yapıldıysa da bundan en çok Ermeniler zarar gördüler. Bu gibi kararlar Ermenilerin önceki yönetimle yaptıkları pazarlığının bozulması anlamına geliyordu ki zaten Bolşevikler, Çarlığın mirasını ve bütün gizli anlaşmalarını reddetmişti. Bu fırsatı değerlendiren Türk ordusu ise Kafkaslarda ve Doğu Anadolu’da ileri harekete geçti. Böylece Ermeni amaçlarının bütünüyle hüsrana uğraması kaçınılmaz oldu. Güçlü bir yapılanmaya sahip olan halkların arzuladığı kendi kaderini kendi tayin etme hakkı (self-determinasyon) ısrarının Ermeniler gibi rüştünü ispat etmemiş bir halk için böylesine bir dönüm noktasında zararlı sonuçlar doğurdu⁸¹.

Bolşevikler Kasım 1917’de Petersburg’da kontrolü tamamen ele geçirdiler ve Lenin’in büyük başarısı devrimi ikinci safhasına vardi. Bundan sonraki dört yıl içinde Bolşevikler bütün dâhili ve harici düşmanlarını bertaraf etmeyi başardılar. Bu mücadele döneminde Sovyet yetkililer kolonici güçlerden mustarip bütün halk ve devletlerin desteğini almak için uğraştı durdu. Sovyet darbesinden sonra özellikle Müslüman Asya ile iyi ilişkiler kurmak isteyen Bolşevikler Birinci Halk Komiserliği Konseyinde, Geçici Hükümetin Anadolu topraklarını Ermenilere bağışladığı düzenlemeler yürürlükten kaldırıldı. Yapılan İkinci Sovyet Konseyinde ise İtilaf Devletleri ile Çarlık Rusya’sı arasında yapılan tüm anlaşmalar reddedilerek “ilhaksız ve tazminatsız barış” kabul edildi⁸².

Bolşeviklerin politikalarında Ermenilerin istemediği gelişmeler yaşanmasına rağmen bunlarla çelişen bazı adımlar da atılmıyor değildi. Ocak 1918’de yayınlanan ve Bolşevik aktivist Vahan Teryan ve şair Sargis Lukaşin’in fikirlerinin etkili olduğu bir kararnamede Anadolu’da zor kullanılarak bir

⁸⁰ Bülent Gökay , *The Battle For Baku (May-September 1918): A Peculiar Episode in the History of the Caucasus*, **Middle Eastern Studies**, Volume 34, January 1998, s. 22.

⁸¹ Payaslian, a.g.e., 148.

⁸² Selami Kılıç, “*Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk (Mart 1918)*”, **Atatürk’ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri, I. Çalıştay Bildirileri (14-15 Mayıs 2010)**, Ankara 2010, s. 23-24.

Ermeni yönetimi oluşturulması ve Ermenilerin kendi kendini yönetme hakkının güvenceye alınması istenmekteydi⁸³. Fakat SOVNARKOM başkanı Lenin ve Halklar Komiseri Stalin Türk topraklarında Rus askerlerinin bu gibi bir operasyona girmemesi konusunda hemfikirdiler. Onlara göre Rus askerlerinin tamamı Anadolu'dan çekilmeliydi. Bunun yanında Anadolu'da kalan Ermenilerin can ve mal güvenliklerinin ve göçmen Ermenilerin geriye dönüşünün sağlanması, Ermeni milletvekillerinden oluşan Halklar Komiserliğine bağlı bir yönetimin oluşturulması ve demokratik prosedürlerin uygulanması gerektiğini kararlaştırdılar⁸⁴.

Uzun yıllar Çarlık rejimine alışmış Kafkas halkları, içlerinde küçük komünizm sempatizanları ve Stepan Şaumyan yönetimindeki Bolşevik Bakü Komünü hariç, bölgede Bolşeviklerin mutlak iktidar olmasına şiddetle karşıydılar. 24 Kasım 1917'de toplanan Transkafkasya'da gerçekleşen konferansta bölge halklarının temsilcileri, Rusya ile değişen ilişkilere bağlı olarak tüm Rusya Halkları Meclisi seçimleri sonuçlanana kadar geçici bir yönetimin oluşturulmasına karar verdiler. Rusya'da seçimlerin sonuçlanması ve yeni bir meclisin kurulması ise 18 Ocak 1918 tarihini bulacaktı. Bu yönetimin üyelerinin tamamı haliyle Bolşevikler tarafından seçilmiş üyelerdi⁸⁵.

Alman ordularının Belarus ve hatta Ukrayna'nın içlerine kadar girmesiyle pes eden Bolşevikler, 3 Mart 1918'de Merkez Güçler ile Brest-Litovsk'ta barışa razı oldu. Zar zor gerçekleşmiş devrimi eski Çarlık rejiminin hatalı bir savaş kararına kurban etmek istemeyen Lenin ve arkadaşları bütün eski sınırları korumak ve gelecekte dünya çapındaki devrimi gerçekleştirmek için bu anlaşmaya şimdilik boyun eğdiler. Lenin'in politikası aslında her ne olursa olsun devrim ve halk adına barışı sağlamaktı ve başlangıçta bu prensip doğrultusunda ne yapılması gerekiyorsa yapmaya çalıştı. Bunun dışında I. Dünya Savaşı'nın Almanya ile Rusya arasında cereyan ettiği cepheler ülkenin üretim yapan en verimli topraklarıydı. Bu sebeple Lenin fazla da düşünmeden alelacele de olsa bu barışı kabul etti.

⁸³ Enis Şahin, **Bolşevik Hükümeti'nin Ermeni Siyaseti ve "Türk Ermenistanı" Meselesi**, s. 39.

⁸⁴ Öke, a.g.e., s. 123.

⁸⁵ Bournoutian, a.g.e., s. 243-244.

Almanya'nın müttefiki olarak Türk Hükümeti, Rusya ile yapılacak bir anlaşmaya zaten dünden razıydı. Enver ve Talat Paşaların temsilcileri Almanların Ruslarla yapacağı anlaşma için Rusların 1878'den beri elinde bulundurduğu Kars, Ardahan ve Batum'un yanı sıra savaşın başlamasından itibaren elde ettiği Osmanlı topraklarından çekilmesi şartının dayatılmasının gerektiği konusunda Almanları ikna etmeye çalıştılar. Başlangıçta Almanların Anadolu topraklarında Ermenilerin geriye dönüşü ve bir takım restorasyonlar için Osmanlı taleplerini sınırlamaya çalıştıysa da Enver Paşa'nın ısrarcı tutumu sonrasında Türkler 1878 savaşı öncesindeki sınırlarına döndüler⁸⁶.

Moskova'da ki halklar meclisinin ilk üyeleri, meclisin ilk toplantısı için yola çıkmaya hazırlandığı sırada da Rusya Kafkas Cephesi Kumandanı General M. A. Prjhevalski, Türk Kumandanı General Mehmet Vehip Paşa'dan karşılıklı ateşkes teklifi aldı. Teklifin Ruslar tarafından kabul edilmesiyle Rus Kafkas Ordusu'ndan General Vyşinski Erzincan'a hareket edip 18 Aralık 1918'de ateşkes anlaşmasını imzaladı⁸⁷. Anlaşma uyarınca karşılıklı düşmanlıkların sona ermesini sağlamak için cepheler arasında tarafsız bir bölge oluşturulacak, iki ordu arasında istihbarat paylaşımı sağlanacaktı. Ruslar ise, Türk askerlerinin Suriye ve Irak cephelerine transferine müdahale etmeyecek ve bölgede yaşayan Kürtlerin ve Çerkezlerin ateşkes kurallarına riayet etmelerini sağlamakla yükümlüydü. Bu ateşkes ile Ruslar artık tamamen savaştan çekilmeye hazırlanıyordu⁸⁸.

Brest-Litovsk Anlaşmasının diğer şartları ise:

Rusya Doğu Anadolu vilayetlerindeki askerlerinin derhal tahliyesini sağlayarak bölgeyi Türkiye'ye geri verecekti. Kars, Ardahan ve Batum sancakları aynı şekilde hiçbir erteleme olmaksızın Rus askerlerinden arındırılacak, Rusya bu sancakların içişleri ve dışişlerine karışmayacak, yeni bir yönetim oluşturulmasını engellemeyecek ve burada yaşayan karşılıklı nüfus mübadelesini Türklerle beraber yürütecekti. Bu anlaşmanın ilân edilen şartlarının yanında Ruslar bazı gizli şartları da kabul etti. Buna göre:

⁸⁶ Payaslian., a.g.e., 148.

⁸⁷ Selami Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, Ülke Kitapları, I. Baskı, İstanbul, s. 91-100.

⁸⁸ Payaslian, a.g.e., s. 149.

Bolşevikler, işgal ettiği bölgelerde teşkilatlandırdığı bütün Ermeni çetelerini dağıtacak ve bütün faaliyetlerini durduracaktı⁸⁹.

Görüldüğü üzere Ermeniler, Bolşevik idareden bütün olumlu beklentilerine rağmen bu beklentilerin karşılanmadığı söylenebilir. Bolşevikler Doğu Anadolu'yu terk etme kararı almalarıyla Ermenileri hayal kırıklığına uğrattığı gibi Brest-Litovsk Anlaşmasına razı olması Ermenilerin emellerini büsbütün bir çıkmaza sürükledi⁹⁰.

Ermeniler, Rusların Doğu Anadolu'yu boşaltmasına ve hatta Ermenilerin çetelerini dağıtacaklarına dair bir anlaşma yapmalarına karşın Türklere karşı savaşı devam ettirmeye çalıştı. SOVNARKOM'un imzaladığı anlaşmayı hainlik olarak nitelendiren Transkafkasya Komiserliği durumu protesto ederek, Bolşeviklerin Transkafkasya'da tanınmaması konusunda diğer halklar üzerinde bir etki oluşturmaya çalıştılar⁹¹. Bu yüzden Ermeniler Brest-Litovsk anlaşmasını bir süre hükümsüz kabul edeceklerdi.

5- Transkafkasya Komiserliği ve Seym

Kasım 1917'de Bolşevikler Rusya'da kontrolü ele geçirdikten sonra Transkafkasya'da bölge halkları temsilcileri geçici yönetim oluşturulması adına Transkafkasya Uluslar Kongresi'nde toplandılar. Kongre Rusya'da demokratik federal cumhuriyetin kurulmasına değin geçici yönetimle bölgenin idaresini hedeflemekteydi. Bölgede bir taraftan böyle bir oluşuma gidilirken, geçici hükümetin meşruluğu sadece Sovyetlere sadakatle bağlı olan ve Bakü Sovyet Komünü Komiseri ve aynı zamanda Lenin'in yakın arkadaşı Stepan Şaumyan tarafından reddedildi.

Şubat 1918'de, Bolşeviklerin Rusya'daki geçici meclis seçimlerini iptal etmesinin ardından Transkafkasya milletvekilleri Seym'i oluşturdular. Fakat bu

⁸⁹ Sarıay, a.g.e., s. 99; Hovannisian, a.g.e., s. 289.

⁹⁰ Hovannisian, R., a.g.e., s. 287.

⁹¹ Edward Hallet Carr, **Bolşevik Devrim I (1917-1923)**, çev.: Orhan Suda, Metis Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2006, s. 312.

meclis için ayrıca bir seçim yapılmadı. Bunun yerine önceden Rusya Anayasa Kurucu Meclisi adayları listesi Seym'e adaylık listesi sayıldı ve yine Anayasa Meclisi seçimlerinde her partinin Transkafkasya'da almış olduğu oy sayısı Seym için alınmış sayıldı. Seym bölgesel yasama yürütme gücünü elinde bulundurmakla beraber oturumlarının eskiden beri Kafkasya'nın merkezi kabul edilen Tiflis'te yapılmasına karar verildi. Seym'in başkanlık görevi yine bir Gürcü Menşevik olan Nikolay Çkhheidze tarafından yürütülmekteydi. Meclisin 33 üyesi neredeyse tamamı Gürcü olan Sosyal Demokratlardan, 30'u Müslüman Müsavat Partisi'nden, 27 üyesi Taşnaklardan, 22 üyesi de geriye kalan diğer 7 siyasi partinin milletvekillerinden oluşuyordu. Milliyetler bazında bakıldığında ise Seym'de 44 Azeri Türk'ü, 29 Gürcü, 24 Ermeni ve 3 Rus milletvekili bulunmaktaydı⁹². On bir üyeli komiserliğin başkanlık görevine Gürcü Menşevik Evgeni Gegeçkori seçilirken, Çenkeli Dâhiliye Komiseri, D. Donskoy Askeri ve Deniz İşleri Komiseri, Ş.V. Aleksiyev-Meşiyev Maarif ve Adliye Komiseri, M. Caferov Ticaret ve Sanayi Komiseri, H. Melik Aslanov Ulaştırma Komiseri, A. Neruçev Ziraat Komiseri, H. B. Has Mehmedov ise Devlet Müfettişliği Komiseri olarak belirlendi. Kabinenin üç Ermeni kökenli üyeleri ise Sosyal Güvenlik Komiserliğine getirilen Hamazasp Ohandcanyan (Taşnak), Maliye Komiserliğine getirilen Kaçatur Karjikyan (Taşnak), İaşe (Yiyecek) Komiserliği'ne getirilen Ghazar Ter-Gazaryan'dı (Sosyal Demokrat)⁹³. Fakat kabinede önemli sorumlulukları olan (yani stratejik önemi bulunan) bakanlıkların hiçbirine Ermeni kökenlilerin getirilmemesi Ermenileri hiç de memnun etmedi⁹⁴.

Bölgesel bir gücün temsil mekanizması olan Seym ve daha öncesinde geçici hükümetin kurduğu komiserlik meclisleri, Rusya'nın aslında var olmayan demokratik yapısına uyum sağlamak amacıyla kuruldu. Fakat Bolşevikler açısından durum öyle değildi. Bolşevikler bu meclisler vasıtasıyla kendilerine yönelecek bağımsızlık taleplerini ve hareketlerini engellemeye çalıştı. Zaten Transkafkasya'daki halkların keskin bir biçimde Rusya'dan ayrılmak gibi bir fikri olmadığı ve hatta bir bütünleşme çabası içinde olduğu halde Lenin'in

⁹² Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi (1914-1918 Genel Savaşı) Savaşın Sonu**, TTK Basımevi, Ankara 1991, c III, Kısım IV, s.173.

⁹³ Şahin, **Trabzon ve Batum...**, s. 115.

⁹⁴ Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 289.

politikaları herkesin kafasını karıştırmıştı. Ayrıca Ermeni mebuslar da ısrarla Rusya'dan ayrılma fikrine karşı çıkmaktaydılar. Çünkü sadece güçlü bir Rus himayesi altında Doğu ve Batı otonom Ermenistan cumhuriyetinin var olabileceğini düşünmekteydiler⁹⁵. Gürcü Menşevikler de Ruslarla bütünleşme fikrini desteklemekle beraber Noy Jordanya gibi isimler, Transkafkasya'yı resmi olarak yeniden organize etme çağrılarında bulundular. Çoğu Müslüman politikacı ise başlangıçta federal Rus cumhuriyet yapısı ile birleşme fikrinin avukatlığını yapmaktaydı. Fakat sonradan bunun mümkün olamayacağını fark ettiler ve dini-ırki bağlarının olduğu Türkiye ile ittifak haline geçtiler⁹⁶.

Rusya'da başlayan Bolşevik ayaklanma ile yapılan propaganda sonucunda Doğu Anadolu ve Kuzeydoğu Anadolu'nun Karadeniz kıyısında bulunan cephelerdeki Rus askerleri toplu halde buldukları mevzileri terk etmeye başladıklarından, Aralık 1917'de Tiflis'te bulunan Komiserlik ve bölgenin Anti-Bolşevik⁹⁷ Rus ordu kumandanlığı, Rusya'nın kontrolü altındaki Anadolu toprağından askerlerin geri çekilmesi konularını tartışmaya başladılar. Fakat Beyaz Ordu kendi askerlerini bölgeden çekerken yerlerine, başlarında Dro (Drastamat Kanayan) ve Tovmas Nazarbekyan (Foma Nazabekov)'ın başında olduğu Ermeni gönüllü birliklerinden bir askeri teşkilatı oluşturmayı da ihmal etmemişti. Bu teşkilatın alt birimlerinde Antranik Ozanyan, Movses Silikyan, Mikhail Areşyan'ın başında bulunduğu üç kolordu, Albay Korganyan'ın süvari birliği, birkaç partizan Ermeni komitacısı ve teknik destek birimleri bulunmaktaydı⁹⁸. Ermeniler Van'dan Erzincan'a uzanan hat üzerinde bir savunma mevzileri oluştururlarken Gürcüler Trabzon'un batı sınırına konuşlanmışlardı. Anlaşılan o ki Rus askerleri kendilerine ait olmayan toprakları bırakmak niyetindeyken Gürcüler ve Ermeniler Anadolu'yu bırakmaya gönüllü değillerdi. Nitekim önceden 500.000 civarında Rus askerinin koruduğu bu sınır

⁹⁵ Razmik Panossian, **The Armenians (From Kings and Priests to Merchants and Commisars)**, Hurst&Company, London 2006 ,s. 243.

⁹⁶ Hüseyin Baykara, , **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul 1992, s. 262-270.

⁹⁷ Bu güçler Beyaz Ordu ismiyle anılan ve Kafkasya'da başında Anton Denikin'in bulunduğu Çarlık yanlısı kuvvetlerdi.

⁹⁸ Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 290.

hattını şimdi 20 bin Ermeni ve Gürcülerden oluşan birlikler savunmak durumunda kalacaklardı⁹⁹.

1918 yılı başlarında Transkafkasya Komiserliği iyi hazırlanmış Türk askeri ve siyasi manevralarıyla kaos içine sürüklendi. Türklerin savaş alanındaki başarılarının yanında bölge halklarından olan Azerilerle işbirliği yaparak üstünlüğü ele geçirmesi Gürcü ve Ermenileri zor durumda bıraktı. Barış için müzakerelerin başlatılmasını talep eden Ermeniler ve Gürcüler büyük bir devletin koruması olmaksızın anlaşma masasında yalnız başlarına bir şey elde edemeyeceklerini biliyorlardı. Gürcü ve Ermenilerin ellerini zayıflatan diğer kart ise Sovyet hükümetinin İttifak Devletleri ile Brest-Litovsk Anlaşmasını imzalamış olmasıydı. Bütün bu olumsuz koşullara rağmen Gürcüler ve Ermeniler, Türk tarafına taleplerini kabul ettirmek için girişimlerde bulundularsa da bunlar sonuçsuz kaldı¹⁰⁰. Görüşmeler Şubat 1918'de Türklerin istediği biçimde sonuçlandı. Seym ılımlı ve gerçekçi bir politika temelinde barış şartlarını oluşturacağını 1 Mart 1918'de yayınladığı bir kararname ile ilân etti. Bu ilâna göre artık Ermeniler Doğu Anadolu'daki toprak iddialarından vazgeçeceklerdi ve bu toprakların Osmanlı toprağı olmasına razı olacaklardı. Aslında Doğu Anadolu'da kurulacak bir devleti özlemle hayal eden Ermeniler azınlıkta buldukları Seym'de aksi bir yönde karar çıkarma gücüne de sahip değildiler. Üstelik biliyorlardı ki senelerdir savaşlarla perişan hale gelmiş halkları güçlü bir düşman karşısında iyice kötü duruma düşebilirdi¹⁰¹.

6- Trabzon Konferansı

Osmanlı hükümeti Rusya'dan kopan Transkafkasya Cumhuriyeti'ni tanımak adına III. Türk Ordusu Kumandanı Vehib Paşa'ya bazı talimatlar göndererek ilişki kurulmasını istedi. Böylece bağımsız bir Kafkasya yönetiminden ilk söz eden Türkler oldular. Transkafkasya Cumhuriyeti'nin, 9 ve 14 Ocak tarihlerinde olmak üzere iki defa başvuruda bulunan Vehib Paşa

⁹⁹ Payaslian, a.g.e. , s. 149.

¹⁰⁰ Sarıahmetoğlu, a.g.e., s. 344.

¹⁰¹ Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 290.

Transkafkasya hükümetini Brest-Litovsk Konferansı'na davet etti. Transkafkasya hükümetinin ise gecikmeli de olsa barış için Türk hükümetiyle aynı fikirde olduğunu beyan etmesine rağmen görüşmeler için bir adres göstermemesi ve Ermeniler tarafından Kafkaslardaki Müslüman ahaliye yapılan katliamlar Türk ordusunu doğuya doğru tekrarı harekete geçirdi¹⁰². Bunun üzerine daha fazla zaman kaybetmek istemeyen Transkafkasya hükümeti derhal Osmanlı'ya barışın tesisi için müracaat etti ve görüşmelerin yapılacağı yer Trabzon olarak belirlendi¹⁰³.

Sovnarkom'un Brest-Litovsk'ta Kars, Ardahan ve Batum'u Osmanlılara bıraktığını ilân etmesi Trabzon'da yapılacak konferans için yola çıkan Transkafkasya heyetini pazarlık masasında zor duruma düşürdü. Üstüne üstlük birbirine güvenmeyen siyasi partilerin her birinin konferansta temsil edilmek istemesi sonucu yüzü aşkın kişiden oluşan heyetin Batum'dan bindiği geminin tayfası Bolşevik olduğundan yolda bazı sıkıntılar yaşandı. Heyetin Trabzon'a değil, Kırım'a götürülmek istenmesi üzerine, fidye ödeyerek bu badireyi atlaman heyet Trabzon'a ulaştığında, Türk ordusunun da kenti bir gün önce kontrolü altına aldığını öğrendi ki bu da başka bir şanssızlıktı¹⁰⁴. Fakat heyetin, yeri ve tarihi kararlaştırılmış bir kongreye katılmaktan başka seçeneği de kalmamıştı. 14 Mart 1918'de konferansın başlamasıyla heyetin anlaşılabilir kaygıları Türk tarafının bastırmalarıyla daha da arttı. Konferans başlarken Hüseyin Rauf Bey herşeyden önce karşısındaki heyetin Rusya ile bütünleşik bir ülkenin heyeti ise bir an önce SOVNARKOM'la yapılan Brest-Litovsk anlaşmasını ve bunun üzerine yeni maddeler konularak konferansın devam etmesini istedi¹⁰⁵. Yani Türk tarafı temsil heyeti başkanı Hüseyin Rauf Bey (Rauf Orbay) konferansın Brest-Litovsk'un anlaşma hükümleri temelinde yapılmasını savundu.

Gürcü Menşevik A. I. Çkhenskeli başkanlığındaki Transkafkasya heyeti Türklerin konferansın ilk celselerinden itibaren atak tutumlarından rahatsız oldular. Delegasyonu rahatsız eden sadece Türklerin atiklikleri de değildi. Heyet

¹⁰² İhsan Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara 1984, II. Baskı, s. 267-268.

¹⁰³ Şahin, **Trabzon ve Batum**..., s. 224-274.

¹⁰⁴ Yerasimos, a.g.e., s. 300.

¹⁰⁵ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, I. Baskı, Ankara 1990, s. 469.

içerisinde yer alan Gürcü, Ermeni ve Müslüman delegelerin temel konulardaki farklı görüşleri ve kendi aralarındaki çekişmeler de Türk tarafının elini güçlendirmekteydi. Ayrıca Transkafkasya delegasyonunun Müslüman üyeleri Rauf Bey ile yaptıkları bütün gizli görüşmelerde buldukları tarafın diplomatik hamlelerini önceden ifşa etmekteydiler. Gürcüler ise bir takım tavizlerin kaçınılmaz olarak vereceklerini baştan kabul etmişlerdi. Fakat Gürcüler bu tavizleri Ermenilerin sahip çıktıkları şehirler üzerinden vermeye çalışmışlar böylece o dönem Karadeniz'in tek petrol çıkarılan liman şehri olan Batum'u ellerinde tutacaklarını düşünmüşlerdi. Delegasyonun Ermeni üyeleri Gürcülerin bu maksatlarını anladıklarında bunu sert bir dille protesto ettiler. Ermeni delegeler ise Transkafkasya'nın Kars gibi anahtar konumundaki şehri alınmadan Transkafkasya Cumhuriyeti'nin yaşayamayacağını ileri sürdüler. Ayrıca barış şartlarının ancak Seym'de azami orandaki kabulünden sonra onaylanması gerektiğini düşünüyorlardı¹⁰⁶.

Kafkas halkları arasındaki çatlak sadece Trabzon Konferansı delegelerinin arasında oluşmamıştı. Transkafkasya'da Müslüman ve Hıristiyan ahali arasındaki çekişme iyice gün yüzüne çıktı ve hatta bazı bölgelerde bu çekişmeler silahlı çatışmalara dönüştü. Türk diplomatların baskıları, siviller arasında yaşanan çekişmeler Trabzon'da Transkafkasya delegasyonunun kendi içlerinde yaşadığı gerginliği iyice arttırdı. Fakat Enver Paşa ve Osmanlı askeri erkânının bu diplomatik çekişmeleri beklemeye niyetleri yoktu. Brest-Litovsk anlaşmasıyla zaten istediği toprakları Ruslara kabul ettiren Enver Paşa, Trabzon Konferansında elini daha da güçlendirmek amacıyla askeri operasyonlarını yeniden başlattı. Ermeni çetelerinin Müslüman ahaliye yaptığı katliamlara kayıtsız kalamayan Enver Paşa, Mehmet Vehib Paşa'ya verdiği talimatla Erzurum üzerine yürümesini emretti¹⁰⁷. Erzurum'da yeter sayıda askeri bulunmayan ve savunmasız halde bulunan Ermeniler Türk taarruzu karşısında direnç gösteremediler. Antranik Ozanyan Aralık ayında Erzurum'a geldiğinde savunmayı yeniden organize etmeye çalıştıysa da Kars tarafına doğru kaçan Ermeni askerinin ve halkının paniğini görünce bunun imkânsızlığını anladı¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Hovannisian, **The Armenian People**, s. 290.

¹⁰⁷ Bayur, **Türk İnkılâbı...**, s. 187.

¹⁰⁸ Çelebyan, a.g.e., s. 232-238; Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 290.

12 Mart'ta Türklerin Doğu Orduları Komutanı Kazım Karabekir Paşa kumandasındaki Türk birlikleri 400 ağır top ve büyük bir mühimmatla Doğu Anadolu'nun en önemli geçiş noktası olan Erzurum'da pozisyonunu aldı. Nisan ayının 7'sinde ise Türklerin Dördüncü ordusu Van, Bitlis ve Muş'u ele geçirdi. Bölgede bulunan Ermeniler buldukları bölgelerden kaçarak İran, Erivan ve Irak tarafına doğru toplu halde göç etmeye başladılar. Bu durumda Anadolu'da kurulacak devlet için toprak parçası kalmamış, elde sadece Kafkasya'daki Rusya Ermenistan'ı kalmıştı¹⁰⁹.

5 Nisan'da Transkafkasya delegasyonu başkanı Çkhhenkeli, Türk heyeti başkanı Rauf Bey'e konferansların esasını Türk tarafının istediği şekilde Brest-Litovsk Antlaşması temelinde kabul ettiklerini bildirdi. Bir yandan da Çkhhenkeli Batum'un savaş dışında başka yolla kurtarılma şansının olmadığı konusunda Tiflis Seym'indeki vekilleri ve yoldaşlarını uyardı. Fakat Çkhhenkeli'nin Trabzon'da içine düştüğü çaresizlik Tiflis'te iyice anlaşılamadı. Menşevik hatipler Seym'de yaptıkları konuşmalarda Trabzon'daki konferansta alınan kararların Brest-Litovsk'un Kafkasya'da yaptığı yıkımı bile aştığını iddia ettiler¹¹⁰. Bu konuşmalar Ermeniler arasında destek bulurken meclis, konferansların derhal kesilmesi kararını aldı. Gürcü vekiller Türklere karşı savaşı devam ettirme kararını ateşli bir biçimde savunurken, Müslüman vekiller aynı din ve soydan geldikleri Türklere karşı silahlı mücadeleye girişmeyeceklerini ve adil, kalıcı bir barış istediklerini bildirdiler. Müslümanların bu çıkışlarından Seym'in Gürcü ve Ermeni vekilleri etkilenmedi. Gürcü ve Ermeni bloğu Azerilere karşı birleşerek Transkafkasya-Türkiye savaşına devam etme kararı alındı ve Trabzon'daki delegasyon herhangi bir anlaşmaya imza atmadan geri döndü¹¹¹.

¹⁰⁹ Suny, **Looking Toward...**, s. 120.

¹¹⁰ Şahin, **Trabzon ve Batum...**, s. 347-350.

¹¹¹ Şahin, a.g.e., s. 440.

7- Transkafkasya Federal Cumhuriyeti

Transkafkasya meclisi Seym 14 Nisan'da Trabzon'da görüşmelere katılan delegasyonunu geri çekti. Zamanla Gürcüler ve Ermeniler arasında Seym'de oluşan ittifak çözülecek, bu durumda da savaşa devam kararı alan Transkafkasya'nın savunması çökecekti. Bu arada Türk kuvvetleri Batum'u ele geçirdiler ve Gürcülerin bu topraklar üzerindeki heveslerini kırdılar. Seym'in Menşevik üyeleri bu durumda Osmanlı'nın dayattığı şartları kabul ettiklerini ve barış görüşmelerine devam etmek istediklerini bildirdiler¹¹². Böylece Transkafkasya Meclisi kendisini Rusya'dan ayrı gördüğünü de ilân etmiş oluyordu. Bu yüzden 22 Nisan 1918'de Gürcüler Seym'deki bütün Müslüman grupların destek verdiği bağımsız demokratik Transkafkasya Federal Cumhuriyeti'nin kurulması tekliflerini kabul ettiler. Bu zorlama durum karşısında küçük bir parti olan Sosyal Devrimci partisi üyesi Lev Tumanov (Tumanyan) böyle bir bahane ile ülkenin bağımsızlığına karşı çıktı. Onun görüşüne göre; Rusya'dan bağımsız bir Transkafkasya ancak Türk emperyalizmine hizmet ederdi. Mecliste bu tartışmalar yaşanırken Kars kalesi hala Ermenilerin elinde bulunmaktaydı ve en fazla birkaç ay daha Türklere karşı savunulabilirdi. Ayrıca Seym'de Gürcü ve Müslüman tezlerine bir tek karşı çıkan Ermeniler kalmıştı ve mücadele devam edecekse bunu tek başlarına yapmak zorundaydılar¹¹³. Fakat bunun mümkün olmadığını Ermeniler de biliyordu. Bu sebeple Transkafkasya hükümetinin Ermeni bakanları buldukları makamlardan istifa ederek Gürcü ve Müslümanlara karşı tepkilerini bu şekilde ortaya koydular. Hovhannes Kaçaznuni'nin kısa deklarasyonunda ilân edilen kararla Ermeniler İttihat ve Terakki'nin dayatmalarına ve onların Pan-Türkçü emellerine yarayacak bir bağımsızlık kararının parçası olmayacaklarının altını çizdi¹¹⁴.

¹¹² Suny, **The Making of Georgian**, s. 190; Kazemzadeh, a.g.e., s. 100-104.

¹¹³ Vratzian, a.g.e., s. 38.

¹¹⁴ Hovannisian, **The Armenian People**, s. 294.

Transkafkasya'nın bağımsızlık kararının ardından ilk hükümeti kurma görevi barış yanlısı bir politikacı olan Gürcü Menşevik Akakii Çkhkenkeli'ye verildi. Yeni başbakan olan Çkhkenkeli barışın derhal ve şartsız sağlanması için Kars kalesini elinde tutan Ermeni Tovmas Nazarbekyan'ın şehrin kalesini Türklere teslim etmesini emretti. Fakat Çkhkenkeli kararını Seym'e ve kabinesine bildirmeden böyle bir emri vermişti. 25 Nisan 1919 tarihinde Osmanlı 3. Ordusu Ermenilerin elinde bulunan bölgedeki kaleleri, büyük miktarda silah barındıran mühimmat depolarını ele geçirdi¹¹⁵.

Çkhkenkeli'nin sinsi planını geç öğrenen Ermeniler ve bazı Menşevik üyeler durumu protesto ettiler. Kabinedeki Ermeni üyeler de başbakana istifalarını sundular ve hükümetin başında bulunan "hain"ın devrilerek yerine tercihen Kaçaznuni ya da başka bir Ermeni vekilin hükümeti kurma görevini almasını talep ettiler. Ermenilerin bu talebi haliyle kabul edilmedi. Fakat tüm bu olumsuz politikalardan derin biçimde zarar gören Ermeniler yine de Gürcülerle işbirliğine devam ettiler¹¹⁶. Zaten Çkhkenkeli kabinesinin gitmesi ve yerine başka bir hükümetin gelmesi Türklerle savaşı isteyen kabine anlamına gelirdi ki bu durumda Türkler derhal ordularını harekete geçirebilirdiler. Kaçaznuni'nin hükümetin başına gelmesi ise Ermenilerin daha fazla kayıp vermesinden başka bir şey demek değildi. Ermeniler bütün bunları hesaba katarak hükümete verdikleri istifaları geri çektiler. Taşnak partili Hovhannes Kaçaznuni, Aleksandre Khadisyan, Avetik Sahakyan ve Sosyal Demokrat üye Aramayis Erzinkyan kabinede kendilerine ayrılmış olan finans, refah, tedarik ve çalışma bakanlıklarını kabul ederek görevlerine başladılar. Çünkü Ermenistan'ı Türklere kurtaracak başka çıkar yolları kalmamıştı¹¹⁷.

8- Batum Konferansı

Transkafkasya lideri ve aynı zamanda dışişleri bakanı olan Çkhkenkeli Türklere barış müzakerelerine yeniden başlamak üzere yeni bir delegasyonu

¹¹⁵ Payaslian, a.g.e., s. 150.

¹¹⁶ Bournoutian, a.g.e., s. 245.

¹¹⁷ Hovannisian, *The Armenian People...*, s. 294.

Batum'a gönderdi. Bu yeni delegasyon artık Brest-Litovsk Antlaşması kararlarının bütün hükümlerini kabul etmeye hazırlanıyordu. Fakat 11 Mayıs'ta başlayan konferansların daha ilk oturumlarından itibaren Türkler artık Brest-Litovsk'un anlaşma hükümlerinin kendileri için yetersiz olduğunu ileri sürdüler. Trabzon Konferansı'nda masayı terk eden taraf Transkafkasya idi. Savaş Gürcü ve Ermenilerin istediği gibi devam etmiş ve kan dökülmüştü. Bunun bir bedeli olmalıydı. Türk tarafı yeni bir barış planı ortaya koyarak Trnskafkasya Hükümeti'nin bunu derhal kabul etmesini istedi¹¹⁸. Bu plana göre Osmanlı, sadece Kars, Ardahan ve Batum'u değil Ahılkelek, Ahıska ve Erivan'ın batı kesiminde de hak iddia etmekteydi. Ayrıca Aras nehri vadisi, Kars'ı İran sınırı üzerinden Aleksandropol ve Çulfa'ya bağlayan tren hattı da Türklerin istekleri arasındaydı¹¹⁹. Çkhkenkeli ise zayıf bir iradeyle bu istekleri protesto ederek Transkafkasya ve Türkiye arasında bir tampon bölge oluşturulmasını talep etti. Çkhkenkeli'nin buradaki asıl gayesi Rusların da duruma müdâhil olmasını sağlayarak toprak kaybını minimuma indirmektir. Fakat Türk tarafı taleplerinde inatçı davrandı. Durumun vahametini anlayan Transkafkasya delegeleri Türklere en azından yaranmaya çalışarak şartlarda yumuşamaya gitmelerini ummaktaydı¹²⁰.

Transkafkasya hükümetinin hâlihazırda barışı ertelemeye ya da savaşa devam etmeye ne vakti vardı ne de gücü yeterdi. Türk yönetimi konferanslar sırasında da askeri operasyonları durdurmamış ve ordusuna Erivan tarafına doğru ilerleme talimatı vermişti. Türklerin doğuya doğru ilerlemesi karşısında cılız bir Ermeni savunması direnmeye çalıştıysa da Türkler bütün savunma hatlarına yok ederek ilerlemeye devam ettiler. Türk ordusu Mayıs'ın 15'inde Aleksandropol'ü ele geçirdikten sonra harekâtı iki güzergâha bölmüş güneyde Erivan-Çulfa ve doğuda Tiflis, Karakilise ve Bakü hattına doğru operasyonu genişletmişti¹²¹. Bir hafta sonrasında da Türk ve Azeri birlikleri Erivan'ı Karakilise (Sisakan, Sisian) ve Vanadzor (Kirokovan) yönünden neredeyse tamamen muhasara ettiler. Bu başarılarla eli iyice güçlenen Türk tarafı Batum'da

¹¹⁸ Ovanes Kaçaznuni, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansına Rapor)**, Kaynak Yayınları, Rusçadan Çeviri: Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, 24.Baskı, İstanbul 2010, s. 52; Çelebyan, a.g.e., s. 266-267.

¹¹⁹ Payaslian, a.g.e., s. 150; Bayur, **Türk İnkılâbı...**, s. 190.

¹²⁰ Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 295.

¹²¹ Bayur, **Türk İnkılâbı...**, s. 191.

Çkhenkeli delegasyonuna derhal bir ulti­matom vererek 24 saat içinde ileri sürdükleri anlaşma şartlarının koşulsuz kabulünü istedi. Bu kısa dönem içinde alınan üst üste yenilgiler özellikle de Ermenileri çok zor durumda bıraktı¹²².

Türklerin Kafkasya'daki cep­helerde elde ettiği başarılarına aslında sevinmeleri gerekirken en kıdemli müttefiki Almanya'yı da endişelendirmişti. Bölgede Türklerin daha fazla ilerlemesine sıcak bakmayan Almanya, Türklerin ordularını güneyde Müttefiklerin bulunduğu Mezopotamya ve Filistin yönüne kaydırmaları taraftarıydı ve durmadan bu doğrultuda talimatlar vermekteydi. Ayrıca Almanlar, Sovyetlerle bu dönemde karşılıklı müzakerelere girişmişler ve Kafkasların ve kendilerinin aşırı ihtiyaç duydukları Bakü petrol­lerinin paylaşımını görüşmeye başlamışlardı. Türklerin bu bölgelere doğru genişlemesi, Moskova-Berlin ve Berlin-İstanbul ilişkilerini tıkayabilirdi. Aynı zamanda Almanlar Türklerin müttefiki olsa dahi kendilerinin yaptıkları planlarda Bakü ve Batum gibi petrol bulunan ve stratejik öneme haiz yerleri kendilerine ayırmışlardı. Berlin, Türkleri Brest-Litovsk Antlaşmasına riayet etmesi konusunda uyardı. Buna ek olarak Almanya bölgenin yerli Hıristiyan nüfusuna karşı yapılacak saldırılarda bahane kabul etmeyeceğini açık bir dille Türklere bildirdi¹²³.

Almanya, Batum'da Türk ve Transkafkasya arasında müzakerelerin yeniden başladığını öğrendiğinde bölgedeki çıkarlarını korumak adına görüşmelere General Otto Von Lossow'u temsilci olarak gönderdi. Otto Von Lossow gözlemlerinde Türk tarafının isteklerini kabul edilemez bulunduğunu ve Enver ve Talat Paşaların sadece Tiflis ve Erivan'ı değil Elisavetpol ve Bakü'yü de ilhak etme niyetinde olduklarını rapor etti. Enver Paşa zaten üvey kardeşi Nuri Paşa'yı bölgeye sevk etmişti ve ona Bakü Müslümanlarından bir İslam Ordusu oluşturarak Bakü'yü ele geçirmesi emrini vermişti. Lossow ılımlı bir şekilde Türklerin Bakü'deki harekâtının bölgedeki Müslüman halk üzerinde de ters etki yapacağı konusunda uyardıysa da Türk tarafını buna ikna edemedi¹²⁴. Görüşmelerde Lossow'un Ermeni ve Gürcülere yönelik tüm iyi niyetli önerilerini Halil Bey de sert bir dille reddetti. Bütün önerilerin ve tavsiyelerinin

¹²² Suny, **Looking Toward...**, s. 124.

¹²³ Kılıç, **Ermeni Sorunu...**, s. 169-180.

¹²⁴ Altstadt, a.g.e., s. 90-91.

Türklerin itirazına takılması üzerine Lossow, Transkafkasya Delegasyonuna artık elinden bir şey gelemeyeceği konusundaki üzüntülerini iletmekle yetindi. Sadece Delegasyonun Gürcü üyeleri önceden Poti limanında Almanlarla yaptıkları görüşmelerden sonra bir şeyler elde edeceklerini umuyorlardı¹²⁵.

1918 Mayıs'ında Gürcü liderler kendi halklarının Türklerden kurtuluşunu Almanların araya girmesi ile mümkün olabileceğini düşündüler. Batum'da General Lossow ve Gürcü yetkililer arasında yapılan gizli görüşmelerde Gürcü tarafı Almanya'ya ekonomik tavizler vererek Alman himayesi altına girmek istediler. Kendisine yük olmayacak üstelik stratejik öneme sahip Gürcistan gibi bir devleti Almanya seve seve himayesi altına alabilirdi. Ayrıca Almanlar Türklerin Ermenistan ve Azerbaycan'a doğru hareketlerine engel olamazlarken Gürcistan pekâlâ Türklerin dikkatinden kaçmayı başarmıştı. Lossow Gürcülerle düzenlemeleri en ince ayrıntısına kadar kararlaştırdıktan sonra Batum'dan ayrıldı. Gürcistan artık Transkafkasya ile yollarını ayırmakta ve bağımsızlığını ilan etmeye hazırlanmaktaydı. Alman ve Gürcü resmi yetkililerinden oluşan bir heyet iki ülke arasındaki anlaşmaya mühür vurması gizlice Poti'ye gönderildi¹²⁶. Gürcülerin bu kararı almasından önce aslında hükümetin Müslüman üyeleri de görüşmelerin seyrinden haberdar idiler. Onlar da bir süredir Gürcü ve Ermenilerle aynı çatı altında olamayacaklarını anladıklarından, kendilerini yeni oluşan bu duruma hazırlamaktaydılar. Gürcülerin, Almanlarla himaye konusunda anlaşmasından hemen sonra Ermeni Meclisi de, Almanya'nın altına imza koyduğu Brest-Litovsk Antlaşması'nın şartlarını çoktan aşmış olan Osmanlı ordusunun Erivan'a doğru ilerlediğini ve bunun Kafkasya Ermenilerini zor durumda bıraktığını, Ermenileri koruyabilecek tek devletin Almanya olduğunu belirterek, yardım istedi. Böylece her ne kadar Ermeniler, Gürcüler kadar ileri gidip Almanya'nın federal bir eyaleti olmayı istemeseler de, Rusya, İngiltere ve Fransa'dan sonra geleneği bozmayarak Almanlardan da yardım istemiş oldular¹²⁷. Transkafkasya'nın üç yapı taşı olan Gürcüler, Ermeniler ve Müslümanlar arasında Gürcülerin Almanlarla olan anlaşmasıyla ilişkilerin tamamen kesilmesi umulurken bu olmadı ve Azerilerle Gürcüler arasındaki

¹²⁵ Öke, a.g.e., s. 130.

¹²⁶ Suny, **The Making of Georgian**, s. 191-192.

¹²⁷ Çolak, a.g.e., s. 259.

karşılıklı ilişkiler sürdürüldü. Erivan Ermenileri ise bu olan biten karşısında tamamen sahipsiz kaldılar¹²⁸.

9- Transkafkasya'da Üç Bağımsız Cumhuriyet

Transkafkasya meclisi (Seym) son kez 26 Mayıs 1918'de toplandı. Bu son oturumda Gürcü hatip Irakli Teseretli Gürcülerin bağımsızlık kararının savunmasını meclis kürsüsünden yaptı. Teseretli, Transkafkasya Azerilerini cumhuriyete olan sadakatsizliklerinden dolayı kınarken, Ermenileri Türklere karşı vermiş olduğu mücadeleden ötürü kutladı. Gürcülerin her zaman Transkafkasya Cumhuriyeti'nin, meclisinin ve halkının savunucusu bilinciyle hareket ettiklerini vurguladı. Transkafkasya'nın merkezinde böylesine çok başlı bir yapının; çıkarları ve inançları farklı üç milletin bulunduğu cumhuriyetin bu çeşitliliği korumasının ütöpik olduğunu kanıtladığını anlattı. Bu yüzden Gürcülerin bağımsızlığını ilân edip ayrı bir yönetim kurmalarından başka çarelerinin kalmadığını söyleyerek sözlerini tamamladı. Bu konuşmadan sonra özellikle Rusya'daki Menşevikler ve Gürcü Menşeviklerle ideolojik ve organik bağı olan Sosyal Devrimciler, Gürcülerin bu ihanetinden sonra hüznünlendiler. Fakat olan biten karşısında yaşanan duygu patlamaları ve bazı protestolar önemsenmeyecek ve Seym'in kararını değiştirmeyecekti. Çünkü savaş ve barış gibi temel meselelerde dahi meydana gelen derin fikir ayrılıkları ortak bir ahengi sağlayamadığından yönetsel anlamda bir düzen oluşturmanın imkânsızlığı anlaşıldı ve Seym kendisini feshetti¹²⁹.

Seym'in kendini feshettiği günün akşamında Gürcüler bütün cadde ve sokakların Alman ve Gürcü bayraklarıyla donatıldığı bir törenle bağımsızlıklarını ilân ettiler ve Noy Ramişvili geçici Gürcü hükümetinin başına getirildi. Yeni liderin ilk resmi faaliyeti de Poti'de Alman İmparatorluğu ile olan antlaşmayı onamak oldu¹³⁰.

¹²⁸ Hovannisian, *The Armenian People...*, s. 297.

¹²⁹ Kazemzadeh, a.g.e., s. 115.

¹³⁰ Suny, *The Making of Georgian...*, s. 192-193; Hovannisian, *The Armenian People*, s. 297.

Gürcülerin bağımsızlık ilânından sonra Transkafkasya Müslümanları 28 Mayıs'ta Ulusal Müslüman Konseyi'nde Azerbaycan'ın bağımsızlık ilânını karara bağladı. Kurulacak Azerbaycan Devleti'nin güneyden ve doğudan sınırlarıyla Transkafkasya'yı kuşatmakta olup Gence'yi¹³¹ geçici olarak devletin başkenti ilân etti. Azeri yönetimi de başa gelir gelmez ilk faaliyeti bir yönetim birimi oluşturmaktı¹³².

Azerbaycan'ın bugünkü başkenti olan Bakü, 20. Yüzyılın başlarında nüfus yapısı itibarıyla kozmopolit bir şehir olup şehirde hâkim dil Rusça idi. Bakü'nün düşmandan temizlenmesi için Azeriler Osmanlı'dan askeri destek sözü aldılar. Azeriler Osmanlı'dan takviye ettiği asker, mühimmat ve taktik desteklerle birlikte Eylül ayında Bakü'ye taarruz ettiler ve haftalar süren çatışmalardan sonra şehir düşman unsurlardan temizlendi. Ardından Azerbaycan'ın yeni başkenti olarak ilân edildi¹³³.

Transkafkasya Cumhuriyeti'nin dağılması Ermenilerin komşularıyla birlikte Türklere karşı ortak bir cephe oluşturma çabalarını suya düşürdü. 26 Mayıs 1918 gecesinde Ermeni Ulusal Konsey üyeleri kendilerine ihanet eden Menşeviklere ve Gürcü oyunlarına yönelik ağır ithamlarda bulundularsa da bunların artık beyhude yakarışlar olduğu açıktı. Gürcü ve Azerilerin bağımsızlığının ilânının ardından kendi yollarını çizmek zorunda olan Ermeniler bağımsızlığı kendi aralarında tartışmaya başladılar. Her zamanki gibi Rusya ile birleşme hesabında olan Ermeni Sosyal Demokrat ve Sosyal Devrimci parti üyeleri bağımsızlığı kendi milletlerine yakıştıramadıkları gibi böyle bir kararın Türklerin çıkarlarına hizmet edeceğini savunarak bağımsızlık ilanına muhalefet ettiler. Ermeni Halkçı Parti ise Gürcü Menşeviklere özenerek bağımsızlığın ilânından başka bir alternatiflerinin olmadıkları konusunda ısrarcıydı. Taşnak Partisi üyeleri de bu konu üzerinde kendi içlerinde derin bir fikir ayrılığına düştüler. Duygu yüklü parti toplantılarından birinden sonra parti yönetimi Ermeni halkın yaşadığı bölgelerde partinin üstleneceği bir parti bürosu diktatörlüğü oluşturulması fikrini ortaya attı. Taşnak Partisi'nin Batum

¹³¹ Gence Azerilerin bu bölge Çarlık döneminde Ruslar buraya Elisavetpol Guberniyası sınırları içinde kalmış, Sovyet döneminde ismi Kirovobad verilmişti. Ermeniler de bu bölge için Azericesine yakın biçimde Gandzak demişlerdir.

¹³² Baykara, a.g.e., s. 235.

¹³³ Carr, a.g.e., s. 315.

Konferansı'ndaki delegasyon üyelerinden olan Aleksandre Khadisyan ve Hovhannes Kaçaznuni gibi partinin önde gelen isimleri ise bağımsızlık taraftarıydı ve en yakın zamanda Ermeni halkının kaygı verici durumlarının sonlanması için Türklerle barış yapmanın zorunluluğunu beyan ettiler¹³⁴. 28 Mayıs 1918'de Ermeni Ulusal Konseyi bu kafa karıştırıcı durum içerisinde Aleksandre Khadisyan, Hovhannes Kaçaznuni ve Mikayel Babacanyan'ı Ermeniler veya "Bağımsız Ermenistan" namına Batum'a gönderme kararı aldı. Ermenistan'ın bağımsızlık süreci böyle ilginç şekilde başlamıştı¹³⁵.

Ermeni Ulusal Konseyi, Azerilerin ve Gürcülerin bağımsızlık ilânından birkaç gün geçmesine rağmen bir bağımsızlık kararına varamadı. 30 Mayıs 1918'de olağanüstü Taşnak Bürosu, Batum Konferansından hemen sonra alınan kararlar başında Kaçaznuni'nin bulunacağı geçici bir koalisyon hükümetinin kurulmasına ve Ermeni halkının temsilcisi olmasına karar verildi. Bu konferanstan sonra yayınlanan bildiride adına bağımsızlık ilânı diyemeyeceğimiz bir açıklama yaptı¹³⁶. Bu bildiride:

"Transkafkasya birliğinin dağılması, Gürcülerin ve Azerilerin bağımsızlıklarının ortaya çıkardığı yeni koşullardan ötürü Ermeni Ulusal Konseyi kendini Ermeni halkının en yüksek karar alıcı mercii olarak ilân eder. Ermeni Ulusal Konseyi yakın gelecekte Ermenistan'ın şekillenmesine kadar, Ermeni bölgelerinin bütün politik ve yönetsel görevlerini Geçici Hükümet vasıtasıyla üstlenmiş bulunmaktadır" deniyordu¹³⁷.

Görüldüğü üzere Ermenilerin bu deklarasyonunda bilerek ve isteyerek bağımsızlık ve cumhuriyet ismi zikredilmemiş ve muğlak ifadeler kullanılmıştı. Bağımsızlığın ve cumhuriyetin açık bir biçimde ifade edilmesi ise Erivan ve çevresinde elde edilen askeri başarılar sonrasında Ermenilerin Türk tarafıyla Batum'da bir anlaşma yapması ve Ermeni Ulusal Konseyi'nin bunu onaylamasından sonra ancak mümkün olabilmiştir¹³⁸.

¹³⁴ Kaçaznuni, a.g.e., s. 61-63.

¹³⁵ Hovannisian, **The Armenian People** ..., s. 298.

¹³⁶ Bournoutian, a.g.e., s. 246.

¹³⁷ Hovannisian, **The Armenian People** , s. 298.

¹³⁸ Pannosian, a.g.e., s. 243.

10- I. Dünya Savaşı'nın Sonu ve Kısa Süren Barış

30 Mayıs 1918'de Tiflis'te Ermeni Ulusal Konseyi tarafından güç bela ilân edilen bağımsızlık benzeri bildirgeden sonra Türklerle önceden devam etmekte olan çatışmalar sona ermemiştir. Ermenilerin Erivan, Çulfa, Nahçıvan ve Aleksandrapol gibi kontrolleri altındaki bölgelerdeki Müslüman halkı katletme haberleri Türk tarafının operasyonlarının devam etmesindeki en büyük nedendi¹³⁹.

Müzakereler sürerken cephelerde savaş devam etmekteydi Azeri gönüllü kuvvetleriyle desteklenen dört Türk birliği Hamamlı'dan (Spitak) Karakilise'ye doğru ve bunun yanı sıra diğer Türk birlikleri Baş Abaran ve Serdarabad üzerinden Erivan'a doğru ilerlemişti. Ermenilerin cephelerde aldıkları hezimetler, sınırlarının Erivan ve çevresine kadar gerilemesine neden oldu. Bu dönemde Erivan da Ulusal Konsey'in yönetimi altında değil, Aram Manukyan'ın diktası altında yönetilmekteydi. Türklerin durdurulamayan ilerleyişi şehrin kurtuluşu ümitlerini tamamen yok etmişti ki bu sırada beklenmedik bir gelişme yaşandı, Ermeni halkı kapana kısılmışlığın motivasyonu ile topyekûn olarak üç cephede Türklere karşı başarı sağladı. Ermenilerin askeri başarıları kendilerine güvenlerini yerine getirdi ve kurtuluşlarının anahtarı oldu¹⁴⁰.

24 Mayıs'ta Tovmas Nazarbekyan Türklerin saldırısına Karakilise'den karşı atakla cevap verdi. Fakat 28 Mayıs'ta Yakup Şevki Paşa komutasındaki kuvvetleriyle Karakilise yakınlarında Ermenileri kesin olarak yendi¹⁴¹. Bunun hemen sonrasında dört gün süren çatışmalarda da Türkler Dilcan'a çekilmek zorunda kaldı. Fakat güneydeki cephelerde Albay Daniel Bek Pirumyan'ın düzenli birliklerinden ve partizanlardan oluşan kuvvetleri Serdarabad'da, Dro'nun birlikleri Baş Abaran'da sadece birkaç saatliğine Türklere karşı direnebildiler. Türk birliği 21 Mayıs'ta yeniden taarruza geçti ve üç gün süren şiddetli çarpışmalardan sonra Türkler savaşın başlamasından beri ilk kez geri

¹³⁹ Sakarya, a.g.e., s., 328.

¹⁴⁰ Yerasimos, a.g.e., s. 305; Gibbons, a.g.e., s. 14.

¹⁴¹ Bayur, **Türk İnkılâbı...**, s. 191.

çekildiler. Zaferin verdiği moralle birlikte General Movses Silikyan Aleksandrapol'un kurtuluşu için "Kutsal Haçlı Savaşı" gibi bir mücadele için tüm herkese çağrıda bulunacaktı. Fakat bu çağrı halk üzerinde gereken etkiyi yapmadı ve askere destek amacıyla cephelere bir halk yığılması olmadı¹⁴².

Cephelerde bu gelişmeler yaşanırken, Batum'da karşılıklı müzakereler devam etti ve barış için epey mesafe kat edildi. Ulusal Konsey de Tiflis'te ve Batum'da olan bitenler hakkında General Nazarbekyan'ı bilgilendirmekteydi. Fakat henüz birkaç gün önce cephelerde şükran ve sevinçle karşılanacak barış haberleri askeri başarılarından dolayı küçümsendi ve Ermeniler, Türklerden daha fazla toprak koparmanın telaşına düştüler. Ermenilerin mühimmatı tükenmişti ve bunun yanında takviye edilmiş Türk ordusu yine de yakınlardaydı. Savaşın devam etme olasılığında Ermenilerin büyük bir mağlubiyete uğraması an meselesiydi. Bu olumsuzlukların tümünü gözden geçiren Ermeni liderler hamasi duygularından arınarak Türklerle barış anlaşmasının reddedilmesinin söz konusu dahi olamayacağını anladılar. Ayrıca temelinde büyük acılar yaşanmış olan Türk-Ermeni Savaşı, barışın sağlanmasıyla birazcık da olsa dindirilebilirdi. Böylece Ermeniler arasında galip gelen fikir Türklerle barış yolunu seçmek oldu¹⁴³.

Ermenilerin barış eğilimleri yine de savaşa devam etme yanlısı bazı Ermenileri susturamadı. Şebinkarahisar doğumlu bir Anadolu Ermeni'si olan Antranik Ozanyan, eski yoldaşlarının Anadolu'daki emellerinden vazgeçerek sadece Kafkasya'da kurulacak bir Ermenistan Cumhuriyet'ni tanımayı protesto etti. Ardından çoğu Anadolu Ermenilerinden oluşan kendine bağlı birlikleri ile birlikte İran tarafına doğru geçmeyi ve oradan da Britanya kuvvetlerine katılmayı umuyordu. Fakat Çulfa yakınlarında Türk kuvvetleriyle karşılaştığında gitmekte olduğu istikamet tersine Zengezur'un dağlık bölgelerine çekildi ve Müslüman köylerini yakıp yıkarak mücadelesine devam etti¹⁴⁴.

Osmanlı ve Transkafkasya halkları arasındaki barış müzakereleri Ermenilerin önceden zikrettiğimiz ve adına bağımsızlık ilânı diyemeyeceğimiz

¹⁴² Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 299.

¹⁴³ Panossian, a.g.e., s. 247.

¹⁴⁴ Hovannisian, **The Armenian People**, s. 300.

tuhaf bildirgesinin ilân edildiği günden bir gün önce Batum'da yeniden başladı. Görüşmelerin Türk tarafı heyet başkanı Halil Paşa önceden olduğu gibi sınır meseleleri ile ilgili şartlarını yineleyerek bunların derhal kabul edilmesini öngörmekteydi. Halil Paşa'nın kabul edilmesini istediği sınırlar, Ermenistan'a Erivan bölgesinin yarısını kapsayan yaklaşık 10.000 kilometre karelik bir toprağı vermekteydi¹⁴⁵. 2 Haziran'da, Erivan civarındaki çatışmaların Ermeniler lehine sonuçlanması ve bunun Batum'da duyulması üzerine Türk Heyeti ortaya koyduğu şartları yeniden gözden geçirdi ve istemeyerek de olsa yaklaşık 1.000 kilometre karelik bir alanı daha Ermenilere vermeye razı oldu. Heyet başkanı Halil Paşa bu tavizin kabul edebileceklerinin en azamisi olduğunu altını çizdi. Bu düzenlemelerden sonra konferansa katılan Türk ve Ermeni tarafları 4 Haziran'da anlaşmayı imzaladılar. Anlaşmaya göre Nor-Bayezid, Gavar (Gümrü'nün güneyi), Eçmiadzin, Erivan, Şerur-Dereleyez Ermenilere bırakıldı. Ayrıca Ermeni tarafı bu hudutlardaki Müslüman nüfusun dini, kültürel ve ticari özgürlüklerine izin verecek, asker sayısını azaltacak ve bölgede bulunan Türk askerinin geri çekilmesi sırasında hiçbir müdahalede bulunmayacaktı¹⁴⁶.

Anlaşma metni üzerinde yapılan çalışmalar Transkafkasya topraklarında Ermenilerin kurmayı düşündüğü devletin %20'sini kapsayan bir alanı üzerinde kurmaya müsaade ediyordu. Anlaşmaya göre Kars ve Erivan bölgesinin neredeyse %75'lik bir bölümü Ermeniler tarafından kaybedilmişti. Ermenilere bırakılan toprakların savaş öncesi nüfusu ise yaklaşık 1.250.000 olmakla birlikte bu rakamın sadece 400.000 kadarı Erivan'ın Türklere verilen topraklarda bulunmaktaydı¹⁴⁷. Türklerle yapılan savaş esnasında ve hemen öncesinde bu nüfusun büyük çoğunluğu Gürcistan'a ve Kafkas dağlarının ötesine ya da Erivan'ın doğu kısımlarına göç ettiler¹⁴⁸.

Bu anlaşma bir ay içerisinde İstanbul hükümeti tarafından onaylandı. Türkler, Gürcistan ve Azerbaycan ile de aynı gün içerisinde anlaşmalarını sonuca bağlayacaklar, fakat bu anlaşma metinlerinde Ermenilere dayattıkları şartlar yer almayacaktı. Öyle ki özellikle Azerbaycan tarafı ile yapılan anlaşma

¹⁴⁵ Şahin, **Trabzon ve Batum**..., s. 545-550.

¹⁴⁶ Şahin, a.g.e. s. 636-640; Hovannisian, a.g.e., s. 300.

¹⁴⁷ Hovannisian, **The Armenian People**, s. 300.

¹⁴⁸ Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 141.

savaşta olan iki milletin değil haliyle ittifak halindeki milletler arasındaki anlaşmaları andırıyordu¹⁴⁹.

6 Haziran 1918'de, Batum'da Türklerle anlaşmaya varan Ermeni Barış Delegasyonu Tiflis'e geri dönerek Ermeni Ulusal Konseyi'ne yapılan anlaşmayı sundu.

1918'in ortalarında artık Ermenistan'a kalakala küçük bir toprak parçası kalmıştı ve burada bir Ermenistan Cumhuriyeti kurulması tasarlanıyordu. Önce Rusya'daki devrimler, sonrasında SOVNARKOM'un Brest-Litovsk Antlaşması'nda aldığı kararlar Ermenilerin gelecek ümitlerini söndürürken, Türklerle yapılan savaşlar, Transkafkasya Cumhuriyeti'nin dağılması Ermeni liderlerini, milletlerinin daha fazla zarar görmemesi için devletleşme sürecinde hummalı bir çaba sarf etmeye zorladı. Cumhuriyetin ilânından sonra ise ülkeyi verimsiz ve dış dünyadan tecrit edilmiş topraklar, engebeli ve taşlık bir coğrafya, perişan haldeki yetimler, göçmenler, mülteciler, sefalet ve bunlara bağlı olarak karamsar bir toplum gibi daha büyük sorunlar beklemekteydi¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Anlaşma şartlarını karşılaştırmak için Enis Şahin'in "*Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*" adlı eserine bakınız.

¹⁵⁰ Vratzian, a.g.e., s. 48-49.

II. BÖLÜM

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ (1918-1920)

Ermeniler, 1918'den 1920'nin sonlarına kadar savaş ve Rus Devrimi arasında bir cumhuriyet kurmak için çabalayıp durdular. Bu çabalarının yanında Antant Devletleri de yayınladıkları bildirgelerle, henüz kurulmakta olan Ermeni devletine sempati beslediklerini açıkça ilân etmekte, ülkenin refahı ve kalkınması için ellerinden geleni yapacaklarını ve Ermenilere tehirci uygulayan Jön Türkleri cezalandıracaklarını vaat etmişlerdi. Bütün bunlar yorgun Ermeni halkına yeni bir ümit penceresi gibi görünse de aslında bu uzun soluklu bir mücadele içinde kısa bir moladan başka bir şey olmayacaktı¹⁵¹.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin bu kısa süren bağımsızlık macerasının tarihi Hovannisian'a göre birkaç evreden geçmektedir: İlk dönem, Mayıs 1918'den aynı yılın Kasım ayına kadar sürmüştü ki buna en zahmetli dönem denilebilir. Bu dönemde Rusya'daki Ermenistan ve Anadolu'da Ermenilerin iddia ettiği toprakların büyük kısmı Osmanlı kontrolüne girmişti ve Ermeni hükümeti de bu yorucu dönemin dalgaları arasında işlevini yitirmişti. Hatta bu öyle bir durumdu ki cumhuriyetin başkenti Erivan dahi hala Türk topçularının atış menzili içinde bulunmaktaydı. Türklerle savaşın bittiği döneme ise koalisyon hükümeti eşlik etti. Kasım 1918'den Haziran 1919'a kadar olan dönemde Ermenistan sınırları bir nebze olsun genişledi. Ayrıca bu dönemde Paris Konferansı'ndaki Ermeni temsilciler Transkafkasya ve Anadolu topraklarından oluşan "Birleşik Ermenistan" 'ın oluşturulması için Batılı Güçlerin temsilcilerinden önemli sözler aldılar. 1919'un ortasından 1920'nin ortalarına kadar olan periyotta ise parlamenter demokrasiye geçiş için ciddi gelişmeler sağlandı. Parti ve devlet arasındaki ilişkiler bu dönemde tanımlandı, Gürcistan ve Azerbaycan ile yerleşim ve toprak paylaşımı meseleleri için yapılan müzakereler bir çıkar yola

¹⁵¹ Hovannisian, *The Armenian People...*, s.303.

girdi. Dış politikada ise Ermenistan askeri, iktisadi, siyasi bakımdan Batı'nın desteklerinin devamının yollarını aradı. Fakat Müttefikler, Ermenistan'a verecekleri desteğe karşılık bölgede Bolşeviklere ve Türklere karşı ittifak yapması gibi gereklilikleri belirlemiştir¹⁵².

Bunların dışında bir yeni evre ise Mayıs 1920'de Bolşeviklerin Transkafkaslarda fiilen var olmasıyla başlamış, Azerbaycan'ın Sovyetlere tâbi olmasının hemen ertesinde ülkenin Müslüman nüfuslu bölgelerinin ayaklanmasıyla devam etmiştir. Ülkenin en yüksek yasama mercii olan meclis, Ermenistan'da görünürde demokratik bir düzenin var olduğunu göstermesine rağmen ülke yönetiminin dizginleri tamamen Taşnak Partisi'nin eline geçmiş, bu durum da belli bir dönem için hem Müslümanların hem de Bolşevik yanlılarının seslerini kesmeyi başarmıştır¹⁵³. Fakat bu isyanların bastırılması, Sovyetlerin ülkenin nihayetdeki kontrolüne geçici bir süre engel olabilecekti. Antant Devletleri ise Ermenilerin Anadolu'daki emellerini vaatleriyle cesaretlendirmelerine rağmen asla bu vaatleri Ermenilerin istediği derecede yerine getirmeyecekti. Sonuç olarak Batı'nın desteğine rağmen Türkler ve Komünist Ruslar arasında sıkışıp kalan Ermeniler, Batı odaklı bir politikadan vazgeçtiler. İşin aslına bakılırsa başka seçenekleri de kalmamıştı¹⁵⁴.

1- İlk Hükümet Dönemi

Ermenilerin ilk hükümetinin nasıl oluşturulacağı tıpkı bağımsızlıklarının ilânı gibi muammalarla doluydu. Tüm devrimlerin başlangıcında karşılaşıldığı şekilde, yönetime talip olan kadroların çoğunda ya çok az devlet tecrübesi vardı ya da hiç yoktu¹⁵⁵. Bu tecrübesizlikten kaynaklı, Ermenistan'ın bağımsızlık süreci zaman zaman geleceğini tehlikeye atacak boyutlara ulaştıysa da toplum önderlerinin çabaları ülkeyi Sovyetlerin bölgeye girmesine kadar ayakta tutmayı bildi. 1918'in ortalarında ülke yönetiminin acilen kurumsallaşması ve Osmanlı

¹⁵² Hovannisian, **The Armenian People**, s. 303-304.

¹⁵³ Kazemzadeh, a.g.e., s. 211.

¹⁵⁴ Suny, **Looking Toward Ararat...**, s. 129.

¹⁵⁵ Ermenilerin içinde önceden Tiflis Belediye Başkanlığı yapmış Aleksandre Khadisyan haricinde devlet kademelerindeki ciddi görevlerde yer almış herhangi bir kişi bulunmamaktaydı.

ile idareten yapılan anlaşmanın sağlam temellere oturtulması gerekmektedir. Bu şartlar altında Taşnak Partisi olası koalisyon hükümeti oluşturarak toplumun her kesimini yönetime ortak etmek istediye de bunda muvaffak olamadı. Bunun belki de en büyük sebebi Taşnakların, Anadolu ve Kafkaslardaki toprak hırsları yüzünden toplumu gereksiz bir maceranın içine çektikleri düşüncesidir. Sosyal Demokratlar, Sosyal Devrimciler ve Halkçılar bütün bu başarısızlıkların ve felâketlerin baş müsebbibi olarak gördükleri Taşnakların, kabineyi beraber oluşturma tekliflerini kabul etmedikleri gibi, Taşnakların siyasi arenadan çekilmesinde de ısrarcıydılar¹⁵⁶. Ancak ülkedeki bu siyasi karmaşa çok uzun sürmedi. Haziran ayının sonlarında Ermeni Ulusal Konseyi savunma bakanı istisna, tüm bakanları Taşnak partililerden oluşan geçici bir hükümet kurdu ve meclis de bu hükümete güvenoyu verdi. İlk geçici hükümetin başına Hovhannes Kaçaznuni getirilirken, Dışişleri Bakanlığı'na Aleksandre Khadisyan, İçişleri Bakanlığına Aram Manukyan ve Savunma Bakanlığına General Hovhannes Hakverdiyan getirildi¹⁵⁷.

Ermeni Ulusal Konseyi'nin seçtiği bu geçici hükümetin ilk icraatı ise Tiflis'teki bağımsızlığın ilânından günler sonra, bütün birikimlerini ve kurumlarını Erivan'a taşımaya çalışmak oldu. Bölge demiryollarının Türklerin kontrolünde olması nedeniyle bir türlü Tiflis'ten Erivan'a taşınamayan ilk Ermeni hükümeti, ancak 17 Haziran günü, Güney Kafkasya'daki Alman birliği komutanı Von Kress'in temsilcileri olan iki Alman subayı ile bir Türk subay eşliğinde(Türk Cephesi komutanı Vehip Paşa'nın temsilcisi), Kazak ve Uzuntala yoluyla, üzerinde Türk bayrağı dalgalanan araçlarla bu taşınma gerçekleşebildi¹⁵⁸. O dönemde Erivan, kasaban biraz daha büyük, şehirleşmeye doğru giden bir yerleşim alanıydı. Yeni Başbakan Hovhannes Kaçaznuni 19 Temmuz'da diktatör Aram Manukyan'dan şehrin yönetimini devraldıktan sonra, Ermenilere ait önemli hiçbir ulusal kurumun var olmadığı Erivan'da devletin yönetim hiyerarşisini ve kurumlarını oluşturmaya çalıştı. Aynı zamanda şunu da söylemek gerekir ki Transkafkasya'dan kopan ülkelerin başkentleri içinde petrol endüstrisinin geliştirdiği Azerbaycan başkenti Bakü ve eskiden beri bölgesel

¹⁵⁶ Suny, *Looking Toward Ararat...*, s. 128.

¹⁵⁷ Payaslian, a.g.e., s. 152.

¹⁵⁸ Karinyan, a.g.e., s. 90.

yönetimin merkezi olan Gürcistan başkenti Tiflis gibi şehirlerle karşılaştırıldığında Erivan mahrumiyet bölgesi gibi kalmaktaydı¹⁵⁹.

Ermenistan'da geçici hükümet kuruldu kurulmasına lâkin bir parlamenter meclis o ana kadar oluşturulamamıştı. Seçimlerin ise bu ilk dönemde yapılmasına imkân olmadığından Ermeni Ulusal Konseyi üçlü üyeliğe dayanan geçici bir yasama meclisi (Khorhurd) kurma kararı aldı. Bu meclis 1 Ağustos'ta ilk oturumunu başlattığında ise katılımcılar 18 Taşnaklı, 6 Sosyal Devrimci, 6 Sosyal Demokrat, 6 Halkçı (Popülist), iki bağımsız ve azınlıkları temsil eden 6 Müslüman, 1 Rus ve 1 Yezidi'den oluşmaktaydı¹⁶⁰. Khorhurd açılır açılmaz iyi niyetli açıklamalar birbirini takip etti. Örneğin Taşnakların önde gelen isimlerinden Avetik Sahakyan, Khorhurd'un bu ilk toplantısındaki konuşmasında geleceğe yönelik iyimser bir konuşma yaptı; kendilerini hakkıyla savunacakları zaman işgal altındaki topraklarının tekrar elde edileceğine inandığını söyledi. Fakat Sahakyan'ın mecliste yaptığı iyimser konuşmaya rağmen ülkenin içinde olduğu durum çokta iç açıcı değildi. Bu kötü duruma istinaden Kaçaznuni'nin birkaç gün sonra memleket meselelerinin sınırsız bir kaos içinde olduğuna dair açılış bildirgesi dağıtması bunu gözler önüne sermekteydi¹⁶¹.

Ermenistan'da, mültecilere yardım konusundaki eksiklikler, taşımacılığın ve iletişimin neredeyse temel ihtiyaçları karşılayamayacak kadar kötü olması ve işsizlik gibi sorunlar ülkede öne çıkan sorunlardı. Dış politikada ise Ermeni hükümetinin baş düşmanı olarak gördüğü Türkiye ile yapılan anlaşmanın şartlarına harfiyen riayet etmekten başka çaresi yoktu ve artık elinden gelebildiği ölçüde ülkeye yük olan Ermeni mültecilerin göç ettikleri yerlere geri göndermenin yolları aranacaktı.

İlk hükümetin kurulduğu bu dönemde, Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunda Taşnak bürosunun kurmaya çalıştığı koalisyon hükümetinin hayata geçirilememesine rağmen maliye, eğitim, mülteciler, toprak ve sağlık meseleleri için kurulan yasama komisyonlarında birçok parti görev aldı. Bu olağanüstü

¹⁵⁹ Kazemzadeh, a.g.e., s. 212.

¹⁶⁰ Kaçaznuni, a.g.e., 53.

¹⁶¹ Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 306.

şartlar altında dahi Khorhurd parlamenter demokrasiye geçiş için bazı girişimlerde bulundu. Özellikle Bolşevik yanlısı Sosyal Demokrat partisi gibi Ermeni muhalefet partileri yasal çerçevede içerisinde hükümete karşı sık sık iğneleyici eleştirileri yöneltebildiler. Fakat bütün bu muhalif hareketler Taşnak partisinin müsaade ettiği ölçüde gerçekleşiyordu ve parlamentoda bütün bu gelişmelere rağmen Taşnakların kesin hâkimiyetleri vardı¹⁶². Bunun yanında, Ermenistan Geçici Hükümetini rahatsız eden sadece içerdeki muhalif partiler değildi. Yasama ve düzen konularındaki bozuklukların dışında 250.000 mültecinin entegrasyonu, denize kıyısı olmayan bir ülkede düşman komşular ve hala çözüme kavuşturulamayan sınır meseleleri de hükümetin başını ağrıtmaktaydı¹⁶³.

1918 Haziran ayından Kasım ayına kadar I. Dünya Savaşı'nın sonuna denk gelen süre zarfında Ermeniler politik faaliyetlerini bu sefer Merkez Güçleri'nin lider devleti olan Almanya üzerine yoğunlaştırdılar. Taşnak partili Arşak Zohrabyan ve Hamazasp Ohandcanyan Berlin'de Türklerin Kafkasya'dan geri çekilmesi ve Brest-Litovsk Antlaşması şartlarına uyması için Almanları ikna etmeye çalıştılar. Dolayısıyla Aras nehri vadisinin kendilerine bırakılmasını istemekteydiler. Almanların ılımlı yaklaşımları bu konuda Ermenilerin umudunu arttırdıysa da daha sonraki birkaç ay içinde bu iyimser hava yok oldu. Almanlar Türklerle Transkafkasya arasında arabuluculuk etmeyi önerdiler. Transkafkasya temsilcileri bu öneriyi kabul ettiler ama bu sefer Türkler reddettiler. Ayrıca Almanların, Gürcülere ve Ermenilere arka çıkması ve bölgedeki Türk faaliyetlerini engellemeye çalışması Türklerin hiç hoşuna gitmemişti. Bu sebeple Türk ordusu genelkurmayı birliklere, bölgede karşılaşılan tüm Alman askeri birliklerinin esir alınması ve silahsızlandırılması yolunda bir emir gönderdi. Böylece Almanlar hiçbir zaman ve hiçbir şekilde Türk askerinin geri çekilmesi bir tarafa tehcir Ermenilerinin topraklarına dönmeleri konusunda müttefiki olan Türkleri ikna edemedi¹⁶⁴.

Berlin'deki heyet bu işlerle uğraşırken Avetis Aharonyan, Aleksandre Khadisyan ve Mikayel Babacanyan'dan ve danışman olarak General

¹⁶² Kaçaznuni, a.g.e., s. 53.

¹⁶³ Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 307.

¹⁶⁴ Yerasimos, a.g.e., s. 307.

Gurganyan'dan oluşan diğeri bir Ermeni delegasyonu ise Osmanlı'nın başkenti İstanbul'daki Almanya temsilcileriyle bir takım görüşmelere başladılar. Bu delegasyon, 1918 yılı Haziranı'ndan 1 Kasım 1918 tarihine kadar dört aydan fazla İstanbul'da kaldı¹⁶⁵. Görüşmelerin başlangıcında Ermeni temsilciler Batum Konferansı'nın Alman temsilcisi olan General Lossow'un da kabul edilemez bulduğu Batum Ateşkesi'nin bazı hükümlerini Ermeniler lehine hafifletmeyi amaçlayan konular üzerine yoğunlaştılar¹⁶⁶. Burada amaç Kafkasya'daki Alman temsilci Lossow'un teminat verdiği Kafkas sınırlarının yeniden çizilmesi meselesini Ermenistan açısından bir çıkar yola bağlamaktı. Fakat İstanbul'daki Ermeni heyeti Almanlarla böyle bir görüşme imkânı bulamadı. Bunun yerine İstanbul Hükümetiyle doğrudan anlaşmaya çalıştılar. Fakat bu görüşmelerden sonra Aharonyan ve diğeri delegelerin raporları Sultan Reşat, Enver ve Talat Paşalara Ermenistan Cumhuriyet'inin var olmasına izin verdikleri için şükranlarını sunmak olmuştur¹⁶⁷. Görüşmeler süresince Talat Paşa Ermenilerin yaşadıkları talihsizliklerin suçunu Kürtlere, merkeze itaatsiz bölgesel askeri otoriteye, yerel yönetimlerin sorumsuzluklarına ve Ermenilerin kendisine attı¹⁶⁸. Enver Paşa ise çok açık biçimde başta Türklerin Doğu sınırındaki bazı yerlerden geri çekilmesi olmak üzere, Ermeni heyetinin bütün tekliflerini reddedecekti. İstanbul'dan aradıklarını bulamayan bu heyet Erivan ve çevresindeki birkaç eyaletten teşkil olunan bir Ermenistan'a razı oldular ve bölgedeki Türk çıkarlarıyla asla çatışmayacaklarını belirttiler. Böylece Ermeniler için Türklerle olan sınır meseleleri Batum Konferansı'nda kabul edildiği gibi kaldı¹⁶⁹.

I. Dünya Savaşı'nın son safhasında, Eylül ayında, Türk silahlı güçlerinin cephelerdeki gerileyişi Balkanlar ve Filistin'den çıkmalarıyla sonuçlandı. Bunu fırsat bilip derhal yeniden harekete geçen Ermeniler, Türkleri artık Doğu sınırlarında da Brest-Litovsk'un çizdiği sınırların dışında Ermenilere bazı arazilerini geri vermesi için sıkıştırmaya başladılar. Aynı ayın sonunda Talat Paşa'nın beyanıyla Ermenilerle Doğu Anadolu'da yeniden sınır düzenlemesine gidileceği hakkında bazı adımlar atıldıysa da Jön Türklerin artık miadı dolmuştu

¹⁶⁵ Uras, a.g.e., s. 663.

¹⁶⁶ Kazemzadeh, a.g.e., s. 161-162.

¹⁶⁷ Hovannisian, *The Armenian People*, s. 307; Sakarya, a.g.e., s. 286.

¹⁶⁸ Payaslian, a.g.e., s. 148.

¹⁶⁹ Hovannisian, a.g.e., s. 307.

ve böyle bir düzenleme için vakitleri kalmamıştı. Ekim ayı başında İttihat ve Terakki Hükümeti istifa etti ve parti önderlerinden bazıları ülkeden kaçtılar. İttihat ve Terakki hükümetinin yerine kurulan Ahmet İzzettin Paşa Hükümeti ise İtilaf Devletleri'ne teslim olmaya hazırlanıyordu¹⁷⁰.

I. Dünya Savaşı Osmanlılar için 30 Ekim 1918'de Mondros'ta yapılan ateşkes ile resmi olarak son buldu. Osmanlılar artık resmen teslim olmuştu. Ermeniler ise savaşın galip tarafının Müttetikler olmasına çok sevindiler ve kendileri için Türklerle hesaplaşma planları yeniden başlıyordu. Mondros'ta İtilaf Devletleri ulaşım ve haberleşme hatlarının ele geçirilmesini, boğazların silahsızlandırılmasını, savaşta mahkûm veya esir edilenlerin serbest bırakılmasını, Türklerin Kuzey İran ve Transkafkasya'dan çekilmesini ve Elviye-i Selase'de ve Vilayet-i Sitte'de bir Ermeni yurdu oluşturulmasını Türklere kabul ettirdi. Antlaşmanın en önemli şartlarından biri ise İtilaf Devletleri'nin kendi uygun gördükleri yerleri işgal etme hakkını aldığı maddedir. Bu maddeyle de Türklerin direniş gücünün palazlanmadan başının ezilmesi amaçlanmıştı. Fakat bütün bu maddeler Türk direnişinin belini kırmaya yetmediği gibi, Türk Milli Mücadele Hareketinin başlatıldığı yerlerde Ermenilere, Rumlara ve hatta İtilaf Devletlerinin kendilerine karşı meydan okunduğu halde bu maddenin öngördüğü hüküm asla hayata geçirilemedi¹⁷¹.

I. Dünya Savaşı biterken teslim olan Osmanlı, ateşkesle birlikte Erivan'ın etrafını boşalttı ama geriye dönerken toplayabildikleri tüm ganimetleri aldılar. Ermeni birlikleri 6 Aralık'ta Türklerin çekildiği Aleksandrapol'e tekrar girdiğinde şehirde ne bir lokomotif ne de bir vagon bulabildiler. Ancak yine de Ermeniler neredeyse 20.000 kilometre karelik verimli toprak parçasını elde etmiş oldular¹⁷².

I. Dünya Savaşı'nın bitmesinin ve Türklerin yenilmesinin yanında Ermeniler Müttetiklerin Batum ve Bakü'ye çıkarma yapmalarına çok sevindiler. Elbette bu durumda Ermeniler Batılı Devletlerin kendilerini koruyacaklarını

¹⁷⁰ Bayur, **Türk İnkılâbı...**, s. 193.

¹⁷¹ Vratzian, a.g.e., s. 53-54.

¹⁷² Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 308.

umuyorlardı¹⁷³. Bunun yanında Ermeni Hükümeti'nin umutlarını pekiştiren ise özellikle de İngiltere başta olmak üzere Batılı Devletler'in Ermenistan'ın geleceği hakkında bol keseden verdikleri vaatler olmuştu.

2- Koalisyon Hükümeti Dönemi

I. Dünya Savaşı'ndan sonra önemli çapta değişen uluslararası sahne, Ermenistan'ın politik durumuna yararlı etkiler yaptı. Büyük Savaş'ın Müttefikler lehine sonuçlanmasıyla, önceden Ermenistan için cumhuriyet ve bağımsızlık gibi terimleri çekinerek kullanmak zorunda kalan Ermeni siyasetçiler, bundan sonra artık bu kelimelerin yüklü olduğu anlamları daha bir hissetmeye başladılar. Müttefiklerin bölgedeki fiili varlığı ise Ermenistan Halkçı Partisi'nin de yönetimde söz sahibi olması gerektiği konusunda, Ermeni burjuvazisinin temsilcisi olan Halkçı Partilileri cesaretlendirdi. Bu yüzden Halkçı Parti'den Ermeni Ulusal Konseyi'nin eski denetçisi Minas Berberyan ve Merkezi Komite Başkanı Samson Harutunyan Tiflis'ten Erivan'a geçerek olası yeni bir koalisyon kabinesi oluşturma gayreti içinde bulundular. İşin aslı Transkafkasya Cumhuriyeti'nin dağılması sonrasında Taşnakların ülkenin geçici hükümeti için koalisyonu beraber oluşturma önerilerini cevapsız bırakan parti üyeleri ve diğer partililer bu yeni dönemde Taşnaklardan hoşgörü beklememekteydiler. Lâkin beklenilenin aksine davranan Taşnaklar, şaşkıncu biçimde Halkçıların bu isteklerini olumlu karşıladı¹⁷⁴. Ancak Taşnakların bu hamlesinin de hesaplanarak yapıldığını söylemek gerekir. Diğer partilerin tecrübe ve yetenek sahibi önemli şahsiyetlerinden yararlanmak yanında Taşnaklar, Müttefik Güçlere partilerinin açık bir toplumu hedeflediğini ve Batı'dan gelecek yabancı yatırımları teşvik etmek için ılımlı bir parti olduklarını gösterdiler. Böylece Batı'nın desteği de kolayca sağlanabilecekti. Aynı zamanda Taşnaklar kurulan koalisyon hükümetinden memnun kalmış olacaklar ki kendileri Khorhurd'daki koltukların çoğunluğuna sahip oldukları halde toplam bakanlık sayısının ancak yarısını

¹⁷³ Yerasimos, a.g.e., s. 318.

¹⁷⁴ R. G. Hovannisian, "Dimensions of Democracy and Authority in Caucasian Armenia" **The Russian Review**, Volume 33, No I (October 1978), s. 40-41

almaya razı oldular. Fakat her halükârda ülkenin içişleri, dışişleri ve başbakanlık gibi kabinedeki en stratejik noktalardaki bakanlıkları ele geçirmeyi ihmal etmediler¹⁷⁵.

Yeni kurulan koalisyon hükümetinde Taşnak Partisinden Başbakanlığa Hovhannes Kaçaznuni, Dışişleri Bakanlığına Sirakan Tigranyan, İçişleri Bakanlığına Aram Manukyan, ve İskân Bakanlığına Kaçatur Karjikyan getirildi. Halkçılar ise Finans Bakanlığına Artaşes Enfiyeciyen, Adalet Bakanlığına Samson Harutunyan, Eğitim ve Kültür Bakanlığına Mikayel Atabekyan, İaşe Bakanlığına Levon Gülyan'ı getirdiler. Koalisyonun oturumlarda oy hakkı bulunmayan Genel Sekreterlik koltuğu da Halkçılara verildi ve bu görev için Minas Berberyan seçildi. Kabinenin Savunma Bakanlığına ise hiçbir partiye bağlı olmayan Hovhannes Hakverdiyan getirildi¹⁷⁶.

Kurulan koalisyon hükümetinin temsil yelpazesi geniş olmakla birlikte müttefik güçlerin yakında oluşturacağı “Birleşik Ermenistan”ın kurulması ve hatta onun savunulması için olumlu bir hava esiyordu. 1918 ve 1919 senesindeki ağır kış şartları ve kayıplarına rağmen Ermenistan’ın oluşmasını beklediği şartların hepsi oluşmuştu.

Dış siyasette İngilizlerin, Bakü ve Batum çıkarmaları Ermenilerin elini rahatlatırsa da içerde, yukarda zikrettiğimiz senelerde geçen çetin kış özellikle evsiz mültecileri perişan etti ve ülkede gıda, ilaç ve giysi gibi temel ihtiyaç kıtlıkları baş gösterdi. Bu kıtlık öyle ağır dereceye ulaştı ki ülkedeki buğday siloları sadece iki günlük ihtiyacı karşılayabilmekteydi ve günden güne küçülen ekmek 28,35 (4 Ons)’a kadar düşmüştü. Açlıktan kıvranan halk zaman zaman yağma hareketlerine kalkışmaktaydı. Lâkin bu infiallerin boş tahıl ambarları yüzünden halka bir fayda sağladığı söylenemezdi. Açlığın sınırının artık memleketteki asayiş tehdit eder boyutlara ulaşması hükümeti yeni tedbirler almaya zorladı. İçişleri Bakanı Aram Manukyan, Türklerle yapılan savaştan en az etkilenen yerlere bir takım ek tarımsal vergi yaptırımları uyguladı. Ancak bu durum karşısında da yasa kapsamına alınan bölgelerin halkları isyan etmeye başladılar. Ayrıca kıtlık sadece kasaba ve köylerde yaşayan halkı değil dağlarda

¹⁷⁵ Suny, **Looking Toward...**, s. 127.

¹⁷⁶ Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 310.

eşkıyalık eden çeteleri de vurdu. Türklerle savaş sırasında dağınık biçimde komitacılık mücadelesi veren bu çeteler, savaşın bitmesiyle yağma ve soygun hareketlerine başlamışlardı. “Aram Paşa”, “mavzer¹⁷⁷” olarak adlandırılan kanun tanımaz çetelerin kıtlıktan dolayı yağmalamalarına karşı sert tedbirler aldı. Aram Manukyan azimle üzerine gittiği bu çetelere silahlarını bıraktırdı ve şehirlere inmelerini sağladı¹⁷⁸.

Ülkenin içine düştüğü kıtlık kış aylarının başlamasıyla daha da ağır boyutlara ulaştı. Kısmen de olsa yıkılmış binalarda, kilise kapılarında insanlar bir lokma ekmek için dilenmeye ve hatta gücü yetebilenler zayıf protestolara başladılar. Açlıktan ölen binlerce insan vardı ve hala hayatta olanlar çökük yüzleri, şişkin karınları ile sessizce yaklaşan ölümün gelip onları rahata erdirmesini bekliyorlardı¹⁷⁹. Açlığın yanında ölümlerin en büyük sebebi salgın hastalıklardı ve bu hastalıkların en yaygın olanı ise tifüstü. 1918-1919 kış ayları boyunca Ermenistan’ın “püsküllü belası” kıtlık ve salgınlarda ülkenin yaklaşık %20’sini oluşturan 200.000 kişilik bir nüfusu kaybedildi. 1919’da her 1.000 kişiden 204,2’si ölürken buna karşılık doğum oranı %8,7 idi. Ülkenin nüfusu savaşlar haricinde bu şekilde de erimekteydi¹⁸⁰.

3- Koalisyon Hükümeti’nin Çalışmaları

Yeni kurulan koalisyon hükümetinin yeni kurulmuş devletlerini organize etme yükümlülükleri yanında, ağır sefaletin yıkıcı etkisiyle uğraşmak zorunda kalması işlerini daha da zorlaştırmıştı. Lâkin hükümet herhangi bir faaliyet dahi yürütmese kendilerine hesap soracak bir halk baskısı ile de karşılaşmamış, bu da onların işini kolaylaştırmıştı. Halk, kadercı bir yaklaşımla hükümetinden külfetli taleplerden azami ölçüde kaçınmaktaydı. Hükümetin kendi otoritesini sarsacak en büyük problemi savunma ve asayiş bozan çeteler ve orduya çağrılan askerlik çağındaki kişilerin kıtlık ve asayişsizlikten dolayı ailelerini açlık ve çete

¹⁷⁷ Çete üyelerinin çoğunluğu genelde aynı isimle bilinen bu silahı taşıdıkları için bu ismi almışlardır.

¹⁷⁸ Payaslian, a.g.e., s. 152.

¹⁷⁹ Hovannisian, **The Armenian People**, s. 311.

¹⁸⁰ Panossian, a.g.e., s. 244.

tehlikesi arasında yapayalnız bırakmak istememeleriydi. Bunlar da haliyle devletin iç ve dış güvenliğini tehlikeye atmaktaydı¹⁸¹.

Ermenistan, Erivan'da bir koalisyon hükümet oluşturmuştu ama devletin somut varlığı olan yönetim kurumları hala şekillenmemişti. Üstelik başlangıçta Batı'dan gelen göçmen Ermenileri, Ermenistan'ı kendi memleketleri olarak görmüyordu. Erivan Batı Ermenileri için yabancı bir şehir, koalisyon hükümeti yabancı bir hükümetti. Ayrıca Batı Ermenilerinin önemli bir kısmı Ermenice dahi bilmemekteydi. Önceden beri bölgede bulunan halk ise kendilerini hala Rusya Ermenileri olarak görmekteydi. Özellikle Erivan bölgesi Rus etkisinin en güçlü hissedildiği yerd. Fakat Doğu ve Batı Ermenilerinin adaptasyon sorunları mukayese edildiğinde, Batı Ermenilerinin bölgeye sonradan dâhil olmalarına rağmen ülkeye daha çabuk uyum sağladıkları ve ulus bilinçlerini geliştirdikleri gözlenmekteydi¹⁸².

Ekonomi politikalarının ve programlarının yürütülmesi bakımından da koalisyon tam bir acziyet içerisindeydi. Herhangi olağanüstü bir durumun olmadığı zamanlarda dahi hükümet halkın mali beklentilerini karşılayacak pozisyonda değildi. Yüz binlerce işsiz ve ekonomik bakımdan korunaksız insanın var olduğu ülkede Rus yönetimi zamanından kalma ne bir sanayi yapılanması vardı ne de sanayileşme hamlesini yapacak sermaye. Burada ilginç bir husus ise Ermenilerin Kafkasya'da önemli bir burjuva sınıfına sahip olmalarına rağmen bu burjuva sınıfının yeni kurulan ülkelere kâr kaygısıyla sanayileşme ve diğer sahalarda gelişmesi için yatırım yapmamış olmalarıydı¹⁸³. Bunun yanında ülkenin mali eksikliklerini tolere edecek yer altı zenginlikleri de bulunmamaktaydı. O dönem içinde kırsal bir görünümde olan ülkede en önemli gelir kaynağı Shustov konyakları ve şarap imalatıydı. Tarıma dayanmayan diğer geçim kaynakları ise “merdiven altı” denebilecek mobilya üretimi ve el sanatları oluşturuyordu. Fakat bu hafif sanayi gelirleri ekonominin düştüğü darboğazın atlatılmasının ilacı olmaktan çok uzaktı. Ancak yine de 1919 yılı içerisinde sanayi gelirleri, savaş öncesi döneme göre %8'lik bir artış gösterdi.

¹⁸¹ Hovannisian, *The Armenian People...*, s. 311.

¹⁸² Hovannisian, a.g.e., s. 311.

¹⁸³ Salahi Ramsdam Sonyel, *The Turco-Armenian Imbroglia*, (Prospects for Reconciliation), Cyprus Turkish Association Publication, London 2005, I. Baskı, s. 151.

Tarımsal faaliyetler 1914 yılı ile karşılaştırıldığında 748.000 dönümlük ekili alan, I. Dünya Savaşı'nın da etkisiyle 1919'da 204.000 dönüme kadar düşmüştü. Ekili alanlardaki bu devasa düşüş oranı pamuk, tahıl, meyve, sebze gibi ürünlerin hasatlarının anormal derecede azalmasına neden oldu. Bu ürünlerdeki kayıp, savaş öncesi dönem hasadına göre %80 oranında azalmaya yol açtı. Hayvancılıkta da durum pek iç açıcı değildi. Büyük savaşın koşulları ve kıtlık, ülkedeki hayvan sayısında ciddi azalmaya neden oldu. Türkler Kafkasya'da Ermenilerden hâkimiyet sağladıkları bölgelerdeki hayvanları ganimet olarak saymakta ve Kars taraflarına doğru naklini gerçekleştirmekteydi. Geriye kalanlar ise açlıkla boğuşan göçmenler ve halk tarafından tüketildi. Bundan dolayı savaş sonrasında ülkedeki toplam hayvan sayısı %65 azalma gösterdi. Ermenistan'da binlerce köylü bu yüzden tarlalarını tek bir hayvanları olmaksızın sürmek zorunda kaldılar¹⁸⁴.

Ekonomideki bütün bu kayıpların sonucu olarak enflasyon çok yüksek seviyelere ulaştı. Paranın değerinin azalmasıyla birlikte pazarlarda paranın alım gücü kalmadı. Gıda gibi temel ihtiyaç malzemelerinin bedelleri tedricen ikiye hatta üçe katlandı. Fakat ekonomideki bu buhranın sebebinin yalnızca koalisyon hükümeti olduğunu söyleyemeyiz. Savaş sonrası dönemde küresel çapta bir kriz yaşanmaktaydı ve Ermenistan bunun en çok hissedildiği yerlerden biriydi¹⁸⁵.

Ermenistan'ın maruz kaldığı felaketlerden sadece halk etkilenmemekteydi. 1918-1919 kışı süresince üst tabaka olan hükümet yetkililerinden bazıları da bu felaketlerden payına düşeni aldı. 1918 Kasım ayında hükümetin refah bakanı Kaçatur Karjikian akli dengesi yerinde olmayan, kendisini Gürcü Menşeviklerle işbirliği yapmakla suçlayan, ayrıca Kars'ın elden çıkması ve sonraki felaketlerin müsebbibi olarak gören bir kişi tarafından yapılan suikastla öldürüldü. Ocak ayında ise kabinenin iki bakanı yerlerini bırakmak zorunda kaldı. Makamının şimdiki adıyla devlet genel müfettişi ve Halkçıların koalisyon hükümetine girmesine etkili olan zengin işadamı Minas Berberyan bulunduğu makamı ve Ermenistan'ı terk ederek Tiflis'e geri döndü ve oradan ülkesine hizmet etmeye çalıştı. Bu yıl içerisindeki en ağır kayıp ise 26

¹⁸⁴ Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 314.

¹⁸⁵ Panossian, a.g.e., s. 244.

Ocak'ta ölen içişleri bakanı Aram Manukyan idi. Cumhuriyetin kurulmasında büyük emekleri olan Aram Manukyan, ıırdan ıkmiş olan tifüs salgınından nasibini alarak hayata gözlerini yumdu. Aram Manukyan yaşadığı dönem içerisinde kimilerinin gözünde vatansever, kimilerinin gözünde vatan haini olarak nitelendirilmişti. Mayıs 1918'de Tiflis'teki Seym'de, sadece hamâsi söylemlerle nutuklar atılırken, Manukyan Erivan'da Türklere karşı aktif rol almıştı. Kaçaznuni'nin kabinesini 1918 Haziran ayında Erivan'a taşımasına kadar Manukyan ve Dro Ermenistan'ın fiili olarak müdafii olmuştu. Haziran'da yeni hükümetin görevi devralmasından sonra bile çoğu kişi Aram Manukyan'ın pozisyonunun değişmeyeceği kanaatindeydi. Karakter olarak sabırsız ve acımasız olan Manukyan'ın bu mizacı aslında ülkesi adına faydalı sonuçlar da getirdi. Çünkü parlamenter sistemin bu olağanüstü şartlar altında alacağı kararlar sonuca ulaşmada geç kalınır her şeyi berbat edebilirdi. Aram Manukyan, savaş şartları altında geç kalmaların tahammül edilemeyeceğini düşünmüş olmalı ki "yurdunu" kurtarmak adına herhangi bir konsensüse başvurmadan inisiyatif almış ve bunun tabii sonucu olarak kendi diktatörlüğünü oluşturmuştu. O'ndan sonra içişleri bakanlığı görevini devralan Aleksandre Khadisyen ise Aram Manukyan'ın sahip olduğu prestije ve karizmaya hiçbir zaman sahip olamayacaktı¹⁸⁶.

Ermenistan içerde ve dışarıda çok büyük sorunlarla karşılaşırken Kaçaznuni'nin koalisyon hükümeti bu sorunlara kayıtsız kalmayacaktı. Kabine içinde de Taşnaklar önemli bakanlıkları işgal etseler bile, özellikle Halkçı Parti'den bazı bakanlara kendi ideallerini gerçekleştirmek için bir fırsat verildi. Taşnaklara karşı muhalif tutumlarıyla bilinen adalet bakanı Samson Harutunyan sivil ceza ve idare yasalarını, temyiz ve anayasa mahkemelerini ve mahkemelerde jüri sistemini kurmak için bu görevi üstlendi. Maliye Bakanı Artashes Enfiyeciyan da ulusal bir para birimine ve bütçe sistemine geçiş ve vergi gelirlerinin düzenlemesi için bazı çalışmalar yaptı. Milli Eğitim Bakanı Mikail Atabekyan ise nihai müfredatın evrensel düzeyde kabul edilen seküler ilkeler üzerinde temellenmesine çalıştı. Bu çerçevede ilkokulu zorunlu hale getirdi ve teknik ve ticari eğitimin mecburiyetini vurguladı. Rusya ve Gürcistan sınırları

¹⁸⁶ Payaslian, a.g.e. s. 154.

içinde kalmış olan Gevorgian Akademi (Jemaran) gibi bir devlet üniversitesinin Eçmiadzin’de kurulmasına yönelik faaliyetlere de başlandı. Halkçı Parti’nin idealist bakanlarının bu iyi niyetli çalışmaları, realitenin dışında kalmış olmasına rağmen Ermenistan’da karamsar bir havanın olduğu dönemde gelişmeci bir zihniyetin temellerini attı¹⁸⁷.

Koalisyon hükümetinin mali konularda aldığı en önemli kararlardan birisi devletin ekonomik rejimini değiştirecek olan Shustov konyak fabrikası ve bazı şarap üretim tesislerini kamulaştırmak oldu. Birkaç tekstil fabrikası devlet eliyle yenilendi ve burada birkaç yüz mülteci kadına iş imkânı sağlandı. Temel donanım ve ecza eksikliklerine rağmen hastaneler açıldı ve binlerce yetim çocuk devletin gözetimi altına alındı. Şubat 1919’da inşaat ve maden mühendis ve teknisyenlerinden müteşekkil ekipler¹⁸⁸ oluşturularak Ermenistan’ın yeniden yapılandırılması için endüstriyel potansiyele sahip bazı madenleri aramak için ülkenin çeşitli yerlerinde alan çalışmaları yapıldı. İletişim ve taşımacılığın geliştirilmesi için de bazı somut adımlar atıldı. Kış mevsimi geçip karlar eridiğinde Türklerle yapılan savaş sırasında hasar görmüş tren rayları ve telgraf hatları hem onarıldı hem de genişletildi¹⁸⁹.

Ülkede yapılan bir diğer inkılâp ise resmi dilin Rusça yerine Ermenice olarak ilân edilmiş olması yani millileşmesi idi. Yapılan bu yeni düzenleme ile devletin tüm resmi yazışmalarının Ermeni harfleri ve Ermeni diliyle yazılmasına karar verildi ki bu yenilik başlangıçtaki uygulamalarda Rus hâkimiyeti altında yaklaşık yüz yıl kalmış olan bölge insanı için büyük sıkıntılara neden oldu. Resmi dil Ermenice olmuştu olmasına ama başlangıçta sadece birkaç tecrübeli devlet adamı ve memurlar Ermenice okuma ve yazmayı becerebiliyorlardı. Aslında Rus okullarında okumuş askeri ve idari hiyerarşide yer almış ve devasa Rus İmparatorluğu topraklarının birçok değişik bölgelerinde görev yapmış Ermeniler için bu değişikliğe derhal ayak uydurmaları beklenemezdi. Bunun yerine Ermeni hükümeti, ulus bilincine bile erişmemiş bu memurları ya işten çıkartacak ya da akla uygun olarak onlara Ermeni alfabesini ve dilini öğretecekti. Her iki alternatifin de meseleyi çözemediği aşikârdı. Eğer

¹⁸⁷ Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 314-315.

¹⁸⁸ Bu ekipler Kafkasya ve Güney Rusya’nın farklı bölgelerinden çağırılarak oluşturulmuştu.

¹⁸⁹ Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 315.

Ermenistan hem bağımsızlığını kazanmak ve hem de halkının sadakatini kazanmak istiyorsa bu meseleyi bir orta yol bularak çözmeliydi. Her ülkenin geçiş dönemlerinde yaşadığı gibi bu dönem Ermenistan için sancılı oldu.

Ermenistan'da askeri kurumların yapısı ise başka bir sorundu. Ordudaki kumandanların hemen hepsi Rus askerî okullarında okumuşlardı ve Çar döneminin geleneksel savaş tekniklerini benimsemişlerdi. Bu yüzden ülkede henüz bulunmayan Rus silahlarıyla eğitim gördüklerinden burada yapılacak eğitim ve savunma sistemlerine yabancı kaldılar. Ayrıca ordu kadrosunun çok azı Ermenice biliyordu ve Rus döneminden kalma yöntem ve eğitim sistemiyle ordularını eğitmeye çalıştılar. Hatta içlerinde azımsanmayacak sayıda Rus asıllı askerlerde mevcuttu. Mühimmatlardaki ciddi silah ve diğer donanım eksiklikleri de ülkenin savaşma gücünü tehlikeye düşürecek kadardı. Silâh altında bulunan erler sürekli hale gelen Müslüman ayaklanmalarını bastırmakla yükümlü olduklarından talim ve yeniden organizasyon eğitimlerine alınamıyorlardı. Bütün bu problemlerin neticesinde koalisyon hükümeti radikal bir karar alarak albay rütbesindeki Kristapor Araratyan'a Baş Generallik payesi vererek savunma bakanlığına atadı ve eski Ermeni ordu hiyerarşisini tamamıyla değiştirdi. Bunun yanında Drastamat Kanayan'da (Dro) Savunma Bakanı'na yardımcı olarak seçildi. Koalisyon hükümeti bu düzenlemelerle sıkı disiplin kurallarına bağlı ve sürekli savaşıma hazır ordu oluşturmaya çalıştı.

1919 baharında hastalık, feragat ve çeşitli sebeplerle boşalmış bakanlıklara yeni isimlerin atanması ile tamamlandı. Tifüsten ölen içişleri bakanı Aram Manukyan'ın yerine Aleksandre Khadisyen, suikaste kurban giden Kaçatur Karjikyan'ın yerine refah bakanlığına Sahak Torosyan, Tedarik Bakanlığında Levon Gülyan yerine Kristapor Vermişyan, Savunma Bakanlığında Hovhannes Hakverdiyan yerine Kristapor Araratyan, Eğitim Bakanlığında Mikayel Atabekyan yerine Kevork-Melik Karagözyan getirildiler. Bu değişimlerden sonra koalisyon hükümetindeki partiler arası dengeler değişmeden kaldı. Taşnaksütyun yine kabinenin önemli bakanlıklarındaki kontenjanını korumayı sürdürdü¹⁹⁰.

¹⁹⁰ Hovannisian, *The Armenian People...*, s. 316

4- Koalisyon Hükümeti Transkafkasya İlişkileri

Transkafkasya Cumhuriyeti'nin parçalanması ile birlikte ortaya çıkan devletlerarası sorunlar tam manasıyla hiçbir zaman çözümlenemedi. Koalisyon hükümeti görev yaptığı süre içerisinde Ermenistan'ın komşularıyla ilişkilerini düzeltmeye ve geliştirmeye yönelik bazı adımlar attıysa da bölgedeki siyasi havanın gerginliği azalmadığından bu girişimler sonuçsuz kaldı.

Ermeni-Gürcü çekişmesinin ana sebebi Tiflis'in güney bölgesindeki hak iddiaları üzerine yoğunlaşmıştı. Ermeniler tarihi, etnoğrafik ve coğrafi bağlarının bulunduğu iddia ettikleri Lori ve Ahılkelek'in kendilerine verilmesini istiyordu. Ermenilere göre bu bölgeler coğrafi olarak Erivan eyaletinin bir uzantısıydı ve Ermeni nüfusunun yoğunluğunun hissedildiği yerlerdi¹⁹¹. Aslında Tiflis şehir merkezinin kuzeydoğusu da yoğun olarak Ermeni asıllı nüfusa sahipti. Lâkin artık bu şehir Rusların bölgeden kısa süreli çekilmesinden sonra yeniden Gürcülerin başkenti ilân edilmişti. Gürcüler ve Ermeniler arasındaki diğer toprak kavgası ise Ardahan ve Oltu üzerine oldu. Rus istilası ertesinde bölgede yaşanan kısa süreli otorite boşluğundan yararlanmak isteyen iki tarafın toprak iddiaları birbiriyle çatıştı. Tarihte Gürcü Kralları bu bölgelere doğru birkaç kez ülkelerini genişletseler de bu toprakları oluşturan halkın çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktaydı. Zamanında Müslüman idaresinden kaçan binlerce Ermeni en başta Gürcülerin kontrolünde bulunan bu topraklara göç etmişti¹⁹².

Aralık 1918'de Ermenilerin Lori için Gürcistan ile olan toprak anlaşmazlığı yüzyıllardır birbiriyle barış içinde geçiren iki halk arasında küçük de olsa bir silahlı çatışmaya neden oldu. Bunun üzerine Kafkaslarda bulunan İngiliz askeri otoritelerinin duruma müdahil olmasıyla bir barış antlaşması tesis edildi ve Lori'nin Ermeni işgalinde olan güney bölümü Ermenistan'a bırakıldı. Şehrin kuzey kısmında ise tarafsız bir bölge oluşturuldu. Bu çatışmada aslında önemli olan Ermenilerin Gürcülerle olan iyi geçinme zorunluluğuydu.

¹⁹¹ Kazemzadeh, a.g.e., s. 176-177.

¹⁹² Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 317.

Ermenistan'ın dünya ile bağlantısını ve varlığının dayanağı olan demiryolları ve Batum Limanı, Gürcistan'ın elinde kaldığı gibi yüz binlerce Ermeni hala daha Gürcistan'da yaşamaktaydı¹⁹³. Bu açıdan bakıldığında Gürcülerle Ermeniler arasındaki bu çatışmaların halklar arasına yayılmaması ve bir anlaşmayla sonuçlanması Ermenistan için büyük şanstı. 1919'un ortalarında, her iki taraf bölgesel sınır anlaşmazlıklarını bir barış zeminine yerleştirmek için birbirlerine barış teklifleri sunsa da bundan pek bir şey çıkmadı. Lori meselesinin halli ancak her iki ülkenin Sovyet peyki haline gelmesinden sonra mümkün olabildi. 1921 yılında Lori'nin tarafsız bölgesi olan kuzey bölümü, Sovyetlerin bir parçası sayıldı. Diğer anlaşmazlık konularından biri olan Ahılkelek, Gürcülere bırakılırken Oltu ve Ardahan sonraki dönemde her iki tarafa da yâr olmadı ve yeniden Türklerin hâkimiyetine girdi¹⁹⁴.

Ermenistan'ın diğer komşusu olan Azerilerle ilişkileri ise tam bir faciaydı. Devletler, hükümetler, ideolojiler ve en kötüsü de halklar arasındaki rekabet ve düşmanlığın kökleri çok derindi ve çözümü silahsız asla mümkün görünmüyordu. Irki, dini ve kültürel hiçbir ortak paydada buluşamayan bu iki halk aynı zamanda şiddetli bir toprak mücadelesi içindeydiler. Azeriler Bakü'nün, Kars'ın, Batum'un, Elisavetpol'ün hepsinde, Tiflis'in bir kısmında, Erivan'ın büyük bir bölümünde hak iddia etmekteydi. Eğer Azerilerin ortaya koyduğu haritaların gerçekliğini hayal edersek Azerbaycan Cumhuriyeti Hazar'dan Karadeniz'e kadar uzanıyor, Erivan'ın küçük bir bölümünde Ermenistan'ın kurulmasına müsaade ediyor ve onu çember içine alıyordu¹⁹⁵. Öte taraftan Ermenilerin çizdiği haritaların da realitenin dâhilinde kaldığını söylemek oldukça zor gözüküyor. Ermenilerin sadece "Doğu Ermenistan" haritası eskizlerine bakıldığında bu açıkça görülmekteydi. Tarihi, kültürel, ekonomik ve stratejik açıdan Azerilerin toprak iddiaları tezlerini çürütmeye çalışan Ermeniler, Erivan'ın tamamının, Gence'nin batı dağlık kesimi Kazak'tan Dağlık Karabağ ve Zengezur'a uzanan arazilerin kendilerine ait olduğunu ileri sürmekteydiler¹⁹⁶.

¹⁹³ Kazemzadeh, a.g.e., s. 180.

¹⁹⁴ Suny, **The Making of the Georgian...**, s. 211; Panossian, a.g.e., s. 249.

¹⁹⁵ Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 317.

¹⁹⁶ Sarıahmetoğlu, a.g.e., s. 353.

1919 yılında Azerbaycan-Ermeni ilişkilerinin tamamını, sürekli tekrarlanan çatışmalar ve hala belirlenmemiş sınır meseleleri oluşturdu. Erivan'ın güney kısmında çoğunluğu oluşturan Azeriler, bölgedeki Ermenistan varlığını tanımayarak Türkiye'den gelen silah, para ve insan yardımının da etkisiyle özerk yapılarını sürdürmeye devam ettiler. Buna karşılık Karabağ ve Zengezur Ermenileri de ortaklaşa yayınladıkları bildiriyle Azerbaycan'ın bölgedeki hâkimiyetini kabul etmediklerini ve bu bölgelerin Ermenistan'ın ayrılmaz parçası olduklarını ilân ettiler. İki halk arasındaki karşılıklı bu gerilim, I. Dünya Savaşı'nın sonlanmasıyla artarak devam etti. Ermeniler Osmanlı'nın savaştan yenik çıkmasını fırsat bildiler ve General Antranik Ozanyan kuvvetleriyle Zengezur'dan Karabağ'ın başkenti olan Şuşi'ye doğru harekete geçti. Fakat Antranik'in bu taarruzunu haber alan Müttefikler ısrarlı bir biçimde Antranik'in Zengezur'a geri dönmesini ve Paris Barış Konferansı'ndan çıkacak sonucu beklemesini istediler. Üstelik Nahçıvan'da Antranik'in faaliyetleri sırasında şehirdeki Müslümanların imdadına Türklerin 11. Kafkas Tümeni yetişti. Bunun üzerine Antranik, savaş galibi büyük devletlere ve Türk güçlerine kafa tutmayı göze alamadı ve kuvvetleriyle birlikte Zengezur bölgesinde bulunan Goris'e çekildi¹⁹⁷. Bu geri çekilme ise Karabağ'ın kaderini belirleyici milât olacaktı.

Karabağ'ın statüsü ve yönetimi konusunda Ermeniler ve Azeriler arasında bir husumet yaşanırken, bu bölge hakkındaki nihai kararı verecek Bakü'deki Britanya Kumandanlığı idi. Bölge üzerine Azerbaycan tezlerini kabul eden İngilizler bölgeye genel askeri yönetici olarak Dr. Hüsrev Bek Sultanov'un atanmasını kabul etti¹⁹⁸. Ortaya çıkan durum karşısında Karabağ Ulusal Konseyi'nde ve Ulusal Meclisi'nde çoğunluğu ellerinde bulunduran Ermeniler bu kararı tanımayı ve Karabağ'da geçici Azeri yönetiminin oluşturulmasını reddetti. Ayrıca Ermeniler Azerilerin bölgeyi ele geçirmeye yönelik faaliyetlerine karşı silahlı mücadeleye girişti ve bazı yerlerde Azeri kuvvetlerini geri püskürtmeyi başardı. Fakat bu küçük çaplı başarılar Azerilerin Karabağ'da da denetim kurmasına engel olamadı. Zaten zor durumda olan Ermenistan'dan

¹⁹⁷ İbrahim Ethem Atnur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, TTK, s. 46-47.

¹⁹⁸ Altstadt, a.g.e., s. 94.

çok kısıtlı yardım alabilen bölge Ermenileri, Azerilere karşı mücadelelerini kaybetti. Sonuç olarak Ağustos 1919'da Karabağ Ulusal Meclisi bölgede geçici Azeri yönetiminin oluşturulmasını kabul etti¹⁹⁹.

Azerilerin Karabağ'da kontrolü ele geçirmesine rağmen bölgedeki otoriteyi sağlayacak askeri ve sivil otorite varlığının sınırlı olması yüzünden bölgenin hâkimiyeti için sarf ettiği çabalar atıl kaldı. Bu durumdan yararlanan Ermeniler Mart 1920'de ayaklanarak şehrin kontrolünü tekrar ele geçirmeye çalıştılar. Fazla vakit kaybetmeden duruma müdahale eden Azeri güçleri ayaklanmayı bastırdılar ve isyan önderi Piskopos Vahan'ı şehir meydanında astılar. Bu olaylar Şuşi'deki Ermeni gücünü tamamen etkisiz hale getirdi. 1920 yılının sonuna gelindiğinde ise bütün bu bölgeler Sovyetlerin güdümüne girecek ve Sovyet Azerbaycanı'ndaki, Karabağ'daki ve diğer bölgelerdeki mülkiyeti tartışmalı yerlerin Ermenistan ile bağlantısı kesilecekti. 1923'te de Dağlık Karabağ'ın küçük bir kısmı hariç diğer yerler Sovyet Azerbaycan'ı içinde oblast²⁰⁰ yönetimi oluşturularak Azerbaycan'ın kontrolüne bırakıldı²⁰¹.

Ermeniler ve Azeriler Karabağ toprakları için birbiriyle çatışırken, Türk Ordusu Şubat 1919'da Mondros Ateşkesi'nin hükümleri uyarınca, Kars ve havalisinden askerlerini tahliye ettiler. Fakat Türkler çekilirken silahlarını Azeri güçlerine bıraktılar ve onları organize etmeyi ihmal etmediler. Türklerin buradaki gayesi kendileri Kars'ı terk ettikleri zaman bölgeye doğru olası bir Ermeni genişlemesini engellemek ve Azerilerin bölgedeki varlığını güçlendirmektir. Türklerin çekilmesiyle harekete geçen Ermeniler, Britanya ordusundan aldıkları takviyelerle Nisan ayında Kars tarafına doğru bir harekâta giriştilerse de bu harekât başarısızlıkla sonuçlandı. Mayıs ayında yine Britanya ordusunun yardımları ile teçhiz edilmiş Dro komutasındaki Ermeni güçleri Erivan'ın Müslüman yerleşimcilerinin bulunduğu güney tarafına doğru harekete geçti. Nahçıvan'da da bir Ermeni yönetimi kurulduğu ilân edildi²⁰². Çulfa tarafına doğru da harekâta devam eden Ermeniler burada bir İran yönetiminin oluşturulmasını hoş karşıladılar. 1919 ortalarında eskiden Rusya Ermenistan'ına

¹⁹⁹ Sarıahmetoğlu, a.g.e., s. 406-407.

²⁰⁰ Rusya'da eyalet ya da vilayetten büyük bölgesel yönetim birimine verilen ad.

²⁰¹ Panossian, a.g.e., s. 250.

²⁰² Atnur, a.g.e., s. 184.

bağlı olan bölge Ermeniler tarafından ele geçirildi. Ermenistan Cumhuriyeti'nin bu dönemde toprakları 10.000 kilometre karelik alandan 50.000 kilometre kare genişliğinde toprağa ulaştı. Fakat bu topraklarda da Ermeniler uzun süre hâkim kalamadılar. Eğer Paris Barış Konferansı'nda Ermenistan'ın toprakları bu haliyle kabul edilseydi şimdiki toprak genişliğinin iki katından daha fazlasına karşılık gelecekti²⁰³.

5- Birleşik Ermenistan'ı Kurma Faaliyetleri ve Koalisyonun Dağılması

Paris Konferansı'nda Batı Ermenileri temsilcisi Bogos Nubar ve Ermenistan Cumhuriyeti temsilcisi Avetis Aharonyan kişisel husumetlerini ve karşılıklı şüphelerini bir kenara koyup “Birleşik Ermenistan” için uğraşırken, Erivan'daki koalisyon hükümeti çatırdamaya başlamıştı. Kabinenin Halkçı bakanlarının vatanperverâne giriştikleri atılımların yerini hayat şartlarının dayattığı baskılar alacak ve bu girişimler hayal kırıklığı ile solacaktı. Erivan'daki yaşam özellikle burjuvazi ve burjuvaziyi temsil eden Halkçılar için çekilmez hale geldi. Hâlbuki Ermeni burjuvazisi Tiflis'te iken sefahat ve lüks içinde yaşamaya alışmış ve bundan dolayı Erivan'daki şartların ağırlığına ayak uyduramamışlardı. Burjuvaziyi temsil eden Halkçıların kurtarıcı hevesiyle giriştikleri uğraşların yoldan dönmesini sağlayan tek etken Tiflis'in imkânları karşısında Erivan'ın sefaleti de değildi. Liberal anayasa taraftarı Halkçıları asıl hayal kırıklığına uğratan Erivan'da artık gerçek anlamda parlamenter demokrasinin de kurulması imkânının kalmamasıydı²⁰⁴. Taşnaklı militanların pervasız davranışları ve ülke çapındaki kurumsallaşma sorununun bir türlü halledilememesi onların bu yoldaki bütün ümitlerini kırdı²⁰⁵. Bu şartlar altında Halkçı bakanlar buldukları ilk fırsatta iş bahanesiyle Tiflis'e çıkabilmekteydiler. Bu iş seyahatleri o kadar uzun sürebiliyordu ki bazı bakanların yetkileri düşüyor ve bu bakanların yetkilerinin zaman zaman uzatıldığı oluyordu. Yıkılmak üzere olan koalisyona Başbakan Kaçaznuni ve Maliye Bakanı Artashes Enfiyeciyan

²⁰³ Hovannisian, **The Armenian People** ..., s. 318.

²⁰⁴ Kaçaznuni, a.g.e., s. 54.

²⁰⁵ Hovannisian, **The Armenian People**, s. 322.

kredi ve siyasi destek sağlamak maksadıyla Avrupa ve Amerika'ya çıktıkları seyahatlerinde iken, koalisyonun yıkılmak üzere olduğu haberini aldıklarında kurtarmak için çaba harcadılarsa da bu çabalar kısa zamanda boşa çıktı.

28 Mayıs 1919'da cumhuriyetin kuruluşunun ilk yıldönümü kutlamalarında ilân edilen Birleşik Ermenistan Deklarasyonu koalisyon hükümetinin aniden dağılmasına neden oldu²⁰⁶. Yıldönümü hazırlıkları sırasında, Taşnakların henüz hiçbir parçası Ermenistan toprakları içerisinde yer almayan Doğu Anadolu'yu (Batı Ermenistan) sembolik olarak Doğu ve Batı Ermenistan'ı birleştirme kararı, diğer partilerle husumete yol açtı. Mayıs ayının 28'i Ermenistan'ın ağır kış şartlarını atlattığı gerçek bir bayram günüydü. Caddelerdeki halk her yeri bayraklarla donatmış ve kutlamalara ulusal marşları ile (Mer Hairenik-Bizim Vatanımız) iştirak etmekteydi. Gönderlere iki bayrak çekilmişti ve bunlardan biri Doğu diğeri Batı Ermenistan'ı temsil etmekteydi. Bu coşkulu ortam içerisinde Aleksandre Khadisyan ilân edilen deklarasyonla şunları ifade etmekteydi:

“Birleşik Ermenistan'ı inşa etmek ve halkını refaha ve özgürlüğüne kavuşturmak için, Ermenistan hükümeti tüm Ermenistan halkından istek ve arzularına katı bir biçimde sadık kalarak, bugünden sonra anavatanından ayrılmış parçalarının siyasi bağımsızlığı ve ebedi birliğini ilân eder.

Resmi olarak şimdi Transkaşkasya'da Osmanlı imparatorluğu içerisinde bulunan tarihi Ermenistan toprakları için Ermenistan Hükümeti olarak Batı Ermenistan'ın da bağımsızlığını, bütünlüğünü ve Birleşik Ermenistan'ın politik sistem dâhilinde demokrasi ile yönetilen bir hükümete sahip olduğunu ilân etmekteyiz.

Bu yüzdendir ki Ermenistan Halkı birleşik memleketlerinin asıl sahibi ve efendileridir. Parlamento ve Ermenistan hükümeti “Birleşik Ermenistan”ın özgür halkının en büyük yasama organı ve yöneticisi olarak yeniden şahlanacaktır²⁰⁷.”

²⁰⁶ Panossian, a.g.e., s. 256.

²⁰⁷ Hovannisian, **The Armenian People**..., s. 330-331.

Bu konuşmaların ardından Batı Ermenistan milletvekili olarak belirlenmiş 12 vekile sembolik olarak Khorhurd'da temsilci sandalyesi verildi. Erivan'da bu gelişmeler yaşanırken Tiflis'teki Halkçı Parti Merkez Komitesi "Birleşik Ermenistan"ın gerçek temsil hakkının Taşnaklar tarafından gasp edildiğini iddia etti. Bogos Nubar ve Batı Ermenistan adına konuşan Ermeniler, Erivan hükümetinin kendilerine danışılmadan ve Halkçı dört bakanın isminin zikredilmeden ilân ettikleri "Birleşik Ermenistan"ı kanunsuz olarak nitelendirdiler ve koalisyon hükümetinden desteklerini çektiklerini açıkladılar. Taşnaksütyun'un ortakları olan Halkçılardan habersiz bu ilânının gizli amaçlarının zahire yansımış hali olduğunu ve bu durumdan duydukları memnuniyetsizliklerini dile getirdiler. Halkçılara göre eğer devlet adına böyle önemli bir karar alınacaksa, bunun içinde Batı Ermenistan'ın da (komünist partiler hariç) temsilcilerinin bulunduğu geniş bir uzlaşma ortamının sonucunda ilâna gidilmesi gerektiğini dile getirdiler. Batı Ermenileri temsilcisi Bogos Nubar da Taşnakların bu siyasi manevrasına açıkça meydan okudu ve böyle bir durumu kabul etmeyeceğini ilân etti²⁰⁸.

6- Paris Barış Konferansı ve Ermeniler

I. Dünya Savaşı'ndan sonra mağlup Merkez Güçler ile galip Müttefikler arasında barışın yeniden sağlanması için çoğu ülkenin temsilcilerinin hazır bulunduğu Paris Konferansı Ocak 1919'da toplandı. Konferansa katılanlar arasında ABD Başkanı Woodrow Wilson, İngiltere Başbakanı Lloyd George, Fransa Başkanı George Clemenceau, İtalya Başbakanı Vittorio Orlando ve çok sayıda büyük küçük devletlerin uluslararası çevrede resmi ve gayri resmi temsilcileri katıldılar²⁰⁹.

Savaşta direk olarak iştirak etmeseler de Ermeniler galip tarafa olan hizmetlerinden olsa gerek Paris Konferansına davet edildiler. Bunun yanında Lloyd George "masumların kanıyla sulanmış topraklarda" Ermenilere karşı

²⁰⁸ Panossian, a.g.e., s. 256.

²⁰⁹ Geo A.Finch, "The Peace Conference of Paris 1919", *The American Journal of International Law*, vol.: 13, No.: 2, (April 1919), s. 184.

katliamların failleri olan Türkleri kınamış ve eski yaraları kapatmayacak olsa bile bu suçu işleyenlerin cezalandırılacağına sözünü vermişti ki bu müjdeli haberlere sevinen Ermeniler, konferanslarda; savaş sırasında kendilerine verilen ciddi vaatlerin gerçekleştirilmesi ve haklarının savunulması için konferanslara katılım kararı aldılar. Konferans tarihinin belirlenmesi üzerine derhal Avetis Aharonyan başkanlığında bir delegasyon hazırladı. “Doğu Ermeni Cumhuriyeti” delegasyonunun diğer üyeleri Hamazasp Ohandcanyan ve Halkçı partiden Mikayel Babacanyan’dı²¹⁰.

Ermeni delegasyonu yola çıktıktan sonra Paris’e varması haftalar aldı ve Şubat 1919’da menzillerine vardıklarında hiç hoşlanmadıkları ve orada çoktan çalışmalara başlamış olan “Batı Ermenileri” temsilcisi Boghos Nubar’ı buldular. Ermeniler adına iki ayrı delegasyonun bulunması ve bu iki delegasyonun iki ayrı hedefi olması “Rus Ermenistan’ı” temsilcileri ile “Türk Ermenistan’ı” temsilcileri arasında yetki karmaşası yaşanmasına neden oldu. Ayrıca aksilikler bununla da sınırlı değildi; Ermenistan Cumhuriyeti delegasyonu üyeleri konferansın resmi listesinde katılımcı olarak yer almadıklarını öğrenmişlerdi. Bu durum aslında Aharonyan’ın temsil ettiği cumhuriyetin ve onun meclisinin Avrupa’daki önem sırasını belirlemekteydi²¹¹. Fakat kısa süren bu kafa karışıklığından sonra Rusya ve Türkiye Ermenileri temsilcileri Müttefiklerin önüne ortak taleplerle çıkmak için 26 Şubat 1919’da bir kurul oluşturdular. Bu kurul Karadeniz kıyılarından Transkafkasya, Elviye-i Selase ve Akdeniz’e uzanan “Büyük Ermenistan”ın kurulması için ortak çabanın içine girdi²¹². Ermenilerin bu talepleri bazı devletler için yayılcı ve hatta gerçeklerle bağdaşmayan talepler olarak görüldüyse de, İngiliz Dışişleri İdaresi ve Amerikan devlet makamlarının bölge için düşündükleri harita taslaklarıyla yakın biçimde paralellik arz etmekteydi. Müttefiklerin diğer güçlü üyesi Fransa’nın ise Çukurova’nın Ermenistan’ın bir eyaleti olması fikrinden hoşnut olmamakla birlikte, kendinin bölge için farklı planları bulunmaktaydı²¹³. Yine de Fransa

²¹⁰ Suny, *Looking Toward...*, s. 128; Hovannisian, *The Armenian People*, s. 320.

²¹¹ Payaslian, a.g.e., s. 153.

²¹² Suny, a.g.e., s. 128.

²¹³ Suny, a.g.e., s. 129.

Devlet Başkanı Clemenceau, Amerika'nın dayatmalarıyla bölgede Ermenistan'ın uzantısı ve aynı zamanda Fransa himayesinde bir özerk cumhuriyete razı oldu²¹⁴.

Paris'te Ermenilerin ortaya attığı tezlerin Müttefikler tarafından kabul edilmesi ve verilen büyük vaatlere paralel olarak Ermenilerin beklentileri arttı. Ancak bu vaatlerin oluşturduğu gerçek dışı beklentiler hiçbir zaman Ermenilerin istediği şekilde gerçekleşmeyecekti. Müttefikler daha yeni büyük bir savaştan çıkmıştı ve her ne kadar Ermenilere karşı bir sempati besleseler de onlar için savaşmak yerine onlara siyasi, askeri ve ekonomik destek ve danışmanlık hizmeti vererek, istediklerini kendilerinin gerçekleştirmesini bekleyeceklerdi. Ayrıca Müttefiklerin sözcüleri Türklerin sınırlarının belirlenmesi konusunda sabırsız davranan Ermenilere konferanslardan çıkacak kararları beklemelerini telkin ettiler²¹⁵.

Paris Konferansı'nda alınan ilk kararlardan birisi tarihi açıdan Türklerin Ortadoğu'da Suriye'de, Mezopotamya'da, Filistin'de, Arabistan'da ve Ermenistan'da "kötü yönetimlerinden dolayı", bu yerlerin Osmanlıların elinden alınarak geçici olarak bağımsızlıklarının tanınması oldu. Bahsi geçen yerlerde kalkınmaya hız kazandırılması açısından büyük devletlerin yardım ve danışmanlığını üstleneceği bir manda yönetiminin oluşturulması amaçlandı²¹⁶.

Paris'te Müttefiklerin aldıkları kararlara istinaden Ermeniler, Ermenistan'ın sınırlarının Anadolu'ya doğru genişlemesi ve bir bakıma bu bölgenin manda yönetimi altına girip girmeyeceğine göre yönetimlerinin şekilleneceğini düşündüler. Bu sebeple Ermeniler kendilerine her zamanki gibi kanatları altına sığınabilecekleri bir büyük devlet arayışı içine girdiler. Ermenilerin bu stratejilerine en uygun model ülke ise I. Dünya Savaşı'na girdikten sonra savaşın seyrini değiştiren ABD idi. Fakat Ermeniler bu siyasi hamleleriyle de bir çıkar elde edemeyeceklerdi. Nitekim ABD Başkanı Woodrow Wilson her ne kadar Ermenileri kendi ülkesinin mandasına almaya

²¹⁴ Lloyd E. Ambrusius, "*Wilsonian Diplomacy and Armenia*", **America and the Armenian Genocide of 1915**, Cambridge University Press, s. 127.

²¹⁵ Artin H.Arslanian, "*British Wartime Pledges 1917-1918: The Armenian Case*", **Journal of Contemporary History**, Vol.: 13, No.: 3 (July 1978), s. 524-525.

²¹⁶ Vratzian, a.g.e. , s. 52-53.

sıcak bakıyorsa da Almanlarla yapılacak yeni anlaşmaya kadar bu meseleyi sürüncemede bırakacak, sonra da bu düşünceden vazgeçecekti²¹⁷.

Çoğu Amerikalı siyasetçi, Ermenistan'ın, Anadolu'da bazı yerlerin ve İstanbul Boğazının manda yönetimi altına alınması için çağrılarda bulundu. Fakat ABD'nin bölgeyi Türklerle beraber bir bütün halinde mandası altına almak istemesi Ermenilerin istediklerinin tersineydi. Senelerce hasmâne olaylarla birbirine silah çekmiş iki halkın birbiriyle aynı çatı altında yaşaması artık mümkün değildi. Ermeniler bu sebeple açık bir biçimde önkoşulsuz Türkiye'den ayrılmak istediklerini dile getirdiler. Ermenistan sözcüleri ABD'ye Türklerle Ermenileri kapsayacak bir manda yönetimi altında bulunmaktansa hiçbir büyük devletin himayesine girmemenin kendi halkları için daha makbul olacağını belirttiler²¹⁸. ABD ise Ermenilerin istediği tarzda Türklerden ayrı bir Ermenistan'ın manda yönetimini reddetti ve Ermenilere bunun yerine finansal, idari ve askeri yardımlarını genişletme kararı aldı²¹⁹.

Ermenilerin ABD'ye ve Müttefiklerin diğer üyelerine sunduğu acil politik önerilere rağmen Wilson'un ve diğer Müttefik Liderlerin işi ağırdan aldığı kesindi. Öyle ki Müttefik Güçler ile Almanya arasında 28 Temmuz 1919'da Versay Antlaşması imzalandığında ABD Başkanı Wilson Amerikan Senatosu'na hala "Şark Meselesi" ve "Ermeni Sorunu" hakkında nihai bir önerge sunmamıştı. Üstelik Paris Konferansındaki temsilciler Ermenistan hakkında nihai bir karar vermeden dağıldı²²⁰. Batılılar Paris'te mağlup devletlerin toprakları üzerinde sadece kendileri için pazarlıklar yaptığından diğer bütün halklar bunun dışında kaldı. Petrol bölgeleri, verimli ovalar ve stratejik noktaları kendilerine ayıran Batılılar, mağlup devletler üzerinde ne emelleri varsa gerçekleştirirken, sözde savaş mağduru ve hatta kendilerine yardımda bulunmuş toplulukların haklarını görmezden geldiler. Müttefiklerin Ermenilere duyarsızlığı ve meselenin San Remo'da yapılacak konferanslara ertelenmesi Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Milli Mücadele Hareketinin şiddetlenmesine

²¹⁷ Ambrusius, a.g.e., s. 143.

²¹⁸ Hovannisian, **The Armenian People**, s. 321.

²¹⁹ Payaslian, a.g.e., s. 162.

²²⁰ Suny, **Looking Toward...**, s. 129.

neden olduğu gibi Ermenilerin Doğu Anadolu'daki komitacılık faaliyetlerini geriletmişti²²¹.

Paris'te Ermenistan'ın geleceği hakkında ortaya elle tutulur bir şey çıkmadığı gibi konferansın dağılma günlerine yakın bir zamanda Müttefikler İstanbul Hükümeti Sadrazamı Damat Ferit Paşa'nın talep ettiği tavizleri verdiler. Damat Ferit "Jön Türklerin" insan neslinin vicdanını sızlatan bir savaş suçu işlediğini kabul etmiş lâkin bunun yüzünden Türklerin tamamının cezalandırılmaması ve tasarlanan Ermeni devleti için Anadolu'nun toprak bütünlüğünün bozulmaması gerektiğini ve eğer kabul ederlerse Ermeniler için sınır iyileştirmelerini kendilerinin yapabileceklerini belirtmişti. Buna cevaben Müttefikler, Türkleri Almanların uşağı olmakla suçladılar ve sözde katliam suçunu işleyenlerin tarihin kara sayfalarında yerlerini aldıklarını bildirdiler. Müttefiklerin Türklere yönelik diğer suçlamaları arasında: "Türkler yönetimleri altındaki gayrimüslimlerin memleketlerini terk etmeleri için ne gerekiyorsa yaptıkları" gibi iddialar vardı. Bu ultimatoları Türklerin üzerine sağanak şeklinde yağdıran Batılıların tavrı derhal Ermeni halkı arasında yayılacak ve onlara Anadolu'ya yeniden dönmeleri ve güvenli bir biçimde yerleşmeleri için hiçbir zaman gerçekleşmeyecek taze bir umudu aşılacaktı²²².

7- Ermenistan'da Parlamento Seçimleri ve Siyasi Partiler

"Birleşik Ermenistan" deklarasyonu krizi siyasi bir tartışmayı ateşlemesinin yanında Ermenistan'da yapılmış ilk genel seçim kampanyasının yolunu açtı. Koalisyon hükümetinin bir daha toparlanmamak üzere dağılmasıyla siyasi yelpazenin tüm taraflarındaki partiler seçimlere hazırlanmaya başladılar.

Devrin dünya üzerindeki siyasi fraksiyonları neyse aynı yansımalar Ermenistan'ın siyasi partilerine de sirayet etmişti. Böyle düşünüldüğünde bahsettiğimiz siyasi yelpazenin arasındaki çap genişliğinin aynı şekilde Ermenistan'ın siyasi partilerinde de çok değiştiğini fark edebiliriz.

²²¹ Vratzian, a.g.e., s. 53.

²²² Hovannisian, *The Armenian People...*, s. 322.

Ermenistan'da Taşnaklar ülkenin en çok destek gören partisiydi ve kendilerini sosyalist olarak adlandırsalar da ulusalcı bir ideolojiye sahiptiler ve şartlara göre pragmatik yaklaşımlar da sergilemekteydiler²²³. Diğer taraftan Taşnaklar tek parçalı bir yapıya da sahip değillerdi. Üyelerini çok radikal olmaması kaydıyla siyasi temayüllerinde serbest bırakan Taşnakların içindeki sosyal ve ekonomik görüşler üzerine ton farkları bölünmelere neden olma tehlikesini doğurdu²²⁴. Özellikle muhafazakâr ve gelenekçi Batı Ermenileri ile aşırı ulusalcı Doğu Ermenileri entelektüelleri arasındaki bu farklar dışarıdan bakıldığında hissedilecek kadar belirgindi. Ülkenin diğer en güçlü partisi olmasına rağmen küçük bir tabanı olan Sosyal Devrimciler de Rusya'da gelişen Marksist eğilimlerin bayraktarlığını yapmaktaydılar. Tıpkı Gürcistan'daki Menşevikler gibi Rusya Menşeviklerinin şubesi olan bu parti Rusya Menşevikleri ile uyum ve esasında bir siyasetin takipçisiydiler ve Taşnaklar ile hiçbir açıdan aynı fikirde buluşmamaktaydılar²²⁵. Yine Marksist olan Sosyal Demokratlar ise Rusya'daki Bolşeviklerin destekçileri olup kendi aralarında en az beş gruba ayrılmaktaydı. Sanayisi zaten gelişmemiş olan ülkede önemli derecede bir işçi sınıfı da bulunmadığından Marksist partilerin hitap edeceği önemli bir kitle de yoktu²²⁶. Özellikle Sosyal Demokratların parti tabanı Bakü, Tiflis ve Batum gibi sanayisi ve ticareti gelişmiş ülke dışındaki merkezlerde, entelektüellerden ve öğrenci birliklerinden oluşmaktaydı²²⁷. Ermenistan'da liberal düşünceyi temsil eden ise Halkçı Parti'ydi. Diğer muhalif partiler gibi normale ters şekilde yönetim merkezi Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te olan bu partinin asıl destekçileri, Erivan veya Ermenistan'ın herhangi bir şehrinde değil Tiflis ve Bakü'deki burjuvaziydi. Fakat Marksistlerin aksine ulusal bağımsızlık destekçisi bu parti Aralık 1918'den Temmuz 1919'a kadar koalisyon hükümetinde de görev aldılar. Ermeni Halkçılar Marksist olmayan geniş bir halk kitesine hitap etmişse de yandaşlarının çoğunun yurtdışında olması sebebiyle seçimlerde çok fazla koltuk elde edemeyebilirdi. Bu nedenle seçim arifesinde

²²³ Garabet Mouldjian, "The Republic of Armenia 1918-1921: Domestic Politics", <http://garabetmouldjian.blogspot.com/>, s. 5-6.; Kazemzadeh, a.g.e., s. 9.

²²⁴ Karinyan, a.g.e., s. 68.

²²⁵ Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 325.

²²⁶ Kazemzadeh, a.g.e., s. 217. ; Carr, a.g.e., s. 311.

²²⁷ Suny, R., G., **Looking Toward...**, s. 91.

sandığı boykot etme kararı aldılar²²⁸. Bu ise Ermenistan demokrasisi için bir gerileme anlamına geliyordu²²⁹.

1919 senesinin 21-23 Temmuz tarihleri arasında yapılan ilk seçimlerde din, dil, ırk ve cinsiyet farkına bakılmaksızın reşit olan herkese eşit oy hakkı tanındı. Yapılan seçimlerde Taşnaksütyun, merkezi seçim bürosunun kayıtlarına göre toplam oy oranının yaklaşık %90'ına sahip oldu. Taşnakların seçimlerdeki en yakın rakibi Sosyal Devrimciler ise %5'lik bir oy aldılar. Bu rakamlara bakıldığında Taşnakların çok ağır bir biçimde siyasi rakiplerine fark attığı açıktı. Ayrıca dönemin şartlarına rağmen seçimler çok şeffaf biçimde yapıldı. Ancak bu durum seçimlere yönelik bazı itirazların gelmesine mani değildi. Seçimlere gözlemci olarak katılan yenik partilerin temsilcileri seçimlere demokrasiyi baltalayıcı hile karıştırıldığını ve Taşnakların devletin ve kurumlarının üzerinde hâkimiyet kurmak için bu hileye başvurdukları yönünde bazı suçlamalar ortaya atılırsa da bu iddialar ciddiye alınmadı²³⁰.

Taşnaksütyun'un seçimlerdeki bu başarısı halkının çoğu köylü olan Ermenilerin zor ekonomik durumuyla açıklansa gerektir. Tarımla nafakasını sağlayan köylüler toprak yetersizliğinden dolayı şikâyetçiydiler. Köylülerin bu memnuniyetsizliklerinin yanında Türkiye'den göçen Ermeni nüfus sürekli biçimde yerli Ermenilerin topraklarını daraltmakta ve sürekli bir biçimde huzursuzluklara neden olmaktaydı. Ayrıca geniş toprak sahibi ağalar da genelde Müslümanlardı. Bu yüzden Taşnakların Türkiye'ye karşı takındığı siyasi tavır, Ermeni köylülerin topraklarının genişletilmesi için verilen mücadele olarak algılanıyordu. Bir taraftan da önde gelen Taşnak partili Ermeni aydınları ve gazeteleri eserlerinde Anadolu'daki toprakları cenneti andıran tasvirlerle süslemekteydiler. Romanlarda, şarkılarda, gazetelerde geçen Doğu Anadolu'daki bereketli Eleşkirt vadisi, Fırat'ın suladığı geniş ovalar, Muş ovası gibi yerler köylüler için anlaşılabilir imgelerdi. Bunu çok iyi bilen Taşnakların kullandığı

²²⁸ Moumdjian, a.g.e.,s. 2-3.

²²⁹ Hovannisian, **The Armenian People...**, s.324.

²³⁰ Payaslian, a.g.e., s. 160.

siyasi jargon bu bakımdan köylüler tarafından çok tutulmuş ve seçimlerde semeresini vermişti²³¹.

Ermeni Ulusal Parlamentosu (Khorhrdaran) seçimden sonraki ilk oturumu için Tiflis, Rostov, İstanbul ve Don'da bulunan 3'ü kadın 60 vekilini 1 Ağustos 1919'da Erivan'a çağırdı. Büyük bir heyecanla açılan ilk oturumda Aleksandre Khadisyen kabinesinin oluşturulması için meclise çağrıda bulundu. Ulusal delegasyonla yapılan görüşmelerden sonra 10 Ağustos'ta Khadisyen başkanlığında her bir bakanın iki bakanlığa birden vekil olarak atandığı geçici bir hükümetin oluşturulması kabul edildi. Bu kabinede Başbakan ve Dışişleri Bakanlığı'na Aleksandre Khadisyen getirilirken İçişleri ve Adalet Bakanlıklarına Abraham Gülhandanyan, Tedarik ve Maliye Bakanlıklarına Sargis Araratyan, Refah ve Çalışma Bakanlığı ile Tarım ve Devlet Mülkleri Bakanlıklarına Avetik Sahakyan, Eğitim ve Kültür Bakanlığı'na Nikol Ağbalyan ve Savunma Bakanlığına Kristapor Araratyan getirildiler²³².

Başbakanlık için 45 yaş gibi genç sayılabilecek yaşta geçici hükümetin başına getirilen Aleksandre Khadisyen siyasi görüşleri ve tecrübesiyle kendini yetiştirmiş iyi bir devlet adamı olarak biliniyordu. Tıp alanındaki tahsilini bir kenara bırakarak genç yaşta siyasete atılan Khadisyen girdiği cemiyetlerde de hızlı şekilde basamakları tırmanıp önce Tiflis Belediye Başkanlığı yaptı, ardından da Birleşik Kafkasya Şehirleri Başkanlığı görevini yürüttü. Rus Devriminden sonra da Ermeni Ulusal Konseyi'nin bir üyesi olarak görevine devam etti. Trabzon ve Batum Konferansları'nda Transkafkasya Cumhuriyeti'nin temsilcisi olarak katılan Khadisyen, Kaçaznuni'nin ilk hükümetinde de İçişleri Bakanlığı görevini yürüttü. Nihayetinde Başbakanlık gibi cumhuriyetin en önemli mevkiinin başına getirilen Khadisyen tepeden inme bir siyasetçi değil, bizzat sürecin içinde aktif rol alarak gelmiş biriydi²³³.

Siyasi duruşunun yanında farklı görüşlere de açık Khadisyen'in siyasi hayatta ilk yerleştirmeye çalıştığı anlayış, siyasi görüşüne bakmaksızın devlet kadrolarında liyakat esasına göre atamalar yapmaktı. Faaliyetleri için bağlı

²³¹ Karinyan, a.g.e., s. 50-51.

²³² Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 325.

²³³ Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 324.

bulduğu Taşnak Partisi'nden de tam itaat bekleyen Khadisyan, her bakanlıkta içlerinde Halkçı, Sosyal Devrimci ve Sosyal Demokrat partililerin de bulunduğu kişiler bazı makamlara ve büro şefliklerine ya atandılar ya da buldukları makamlarda bırakıldılar. Khadisyan'ın bu tavrında, inandığı ilkeler kadar Taşnaksütyun'da ortaya çıkan yönetim boşluğu ve parti içi yozlaşmanın artmış olması başlıca etkendi.

Taşnaklar, Khadisyan hükümetinden eskiden kalma yapıyı köktenci bir anlayışla temizlemesini beklerken Khadisyan'ın değişimi zamana yaymaya çalışması da bazı metot farklılıklarını ortaya koydu. Taşnak içerisindeki bazı üyelere göre ancak hızlı bir sonuca ulaşacak, bir amaç taşıyan devrimsel nitelikteki kararlar ülkenin ayakta kalabilmesinin anahtarı olabilirdi. Fakat parti içindeki bu muhalefete rağmen Khadisyan yönetimi 1920'nin ortalarına kadar ayakta durmayı başarabildi ve gerçekten de Khadisyan'ın direktifleri ve yönetim anlayışı sayesinde devlet departmanları Taşnak Büro'sundan bağımsız olarak çalışabildi²³⁴.

Khadisyan'ın politikaları ile ortaya çıkan tartışmalar, Taşnaksütyun'un 1919 Eylül'ünden Kasım başına kadar süren 9. Taşnak Dünya Kongresi'nde ele alındı ve parti-devlet ilişkileri sorunu ateşli tartışmalara sahne oldu. Devletin parti bürosundan yönetilmesini savunan Ruben Ter Minasyan ve taraftarları bir an önce bunun gerçekleştirilmesini talep ettiler²³⁵. Bu görüşün karşısında duran Khadisyan'a sadık gruptakiler ise devletin Taşnak Bürosu'ndan yönetilmesinin diktatörlük manasına geleceğini ve partinin geçmişinde böyle bir geleneğin olmadığını vurguladılar. Onlara göre eğer Ermenistan Bolşevizm hastalığının yayılmasını önleyebilir ve kendi elitlerini yaratabilirse devlet mekanizmasının ayakta durması sağlanabilir ve Büro'nun yasama gücüne etkisi Taşnak hiziplerinin vasıtasıyla kanalize edilebilirdi.

Khadisyan yeni yaptığı düzenlemelerle kabinenin parlamentodaki güven oylamasından evvel başbakan ve diğer bakanlıklara önerilen isimlerin Taşnak Büro'suna danışılarak belirlenmesini sağladı. Ayrıca kabinede görevli olanlardan hiçbiri parti içi makamlarda görev alamayacaklardı ve parti

²³⁴ Hovannisian, " *Dimension of Democracy...*", s. 47.

²³⁵ Payaslian, ag.e., s. 159.

yöneticilerinden herhangi biri hükümette aktif görev aldığında parti içi sorumluluklarını terk etmeliydi. Bunun dışında büro yönetimine hükümetin faaliyetleri konusunda serbest hareket etme hakkı verildi. 9. Taşnak Dünya Kongresi'nde büronun hükümet üzerindeki hakları kabul edilmesine rağmen partililer herhangi bir dış müdahale olmaksızın yasama ve yürütme mercilerindeki görevlerinin karşılığında parti içi görev yerlerini bıraktılar. Ruben Ter Minasyan bu şemanın hantal ve partiye zarar veren özelliklerini protesto etti. Parti-devlet arasında ayırım yapılmasını savunan Khadisyan ve bu fikrin diğer savunucuları böylece tek parti diktasından ziyade karşılıklı işbirliği esasına dayanan bir yapıyı partilerine kabul ettirmeyi başardılar²³⁶.

8- Khadisyan Hükümeti Dönemi

Khadisyan hükümeti döneminde Ermenistan Cumhuriyeti çok ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldı. Bunların en başında önemli sayıdaki göçmenlerin zaten kıt olan kaynaklardan sebepli gösterdikleri sabırsızlıklar büyük gerginliklere neden oldu. Azerbaycan'la olan toprak sorunu ve sınır meseleleri de 23 Kasım 1919 tarihinde Tiflis'te bir barış anlaşması imzalanmasına rağmen sonuçsuz kaldı. Ermenistan'daki Müslüman nüfusun ayaklanması ve bu olaylara karşı Khadisyan Hükümeti'nin aldığı acımasız tedbirler, Ermenistan sınırları dâhilindeki binlerce Azeri memleketlerinden olurken, bu olaylar sırasında Nahçıvan ve Şerur'daki binlerce Ermeni köylü ve yönetici de arazilerini terk etmek zorunda kaldı²³⁷. Bu göç hareketi İran ile Ermenistan arasındaki doğrudan sınır temasını da kilitlemiş oldu. Bu gelişmelerin yanında ülkedeki finansal sistem tamamen çöktü. Devlet harcamaları çoğu kez devlet gelirlerinin üstüne çıktı ve hatta katladı²³⁸. Giderlerin %70'lik kısmından daha fazlası ise ülkenin yeniden yapılandırılmasından ziyade nüfusun hayatını sürdürebilmesi için Refah, Tedarik ve Savunma Bakanlıklarına tahsis edilmişti. Enflasyonun

²³⁶ Hovannisian, *The Armenian People...*, s. 327.

²³⁷ *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*, Haz.: Yusuf Sarıay, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, I. Baskı, Ankara 2001, s. 79-83.

²³⁸ Kazemzadeh, a.g.e., s. 212.

etkisiyle para değerini kaybederek sadece baskı makinesinin üstünden geçen bir kâğıt parçası oldu. Yolsuzluk ve rüşvet çok yaygındı²³⁹.

Halkının %90'ı köylü olan Ermenistan'da ekonomik dengeler tarımsal faaliyetlere dayanmaktaydı. Bu sebeple çiftçiliğin canlanması için toprak reformu ülke ekonomisi açısından hayati önem arz etmekteydi. Fakat Khadisyan hükümeti döneminde yapılan tarımdaki düzenlemeler en fazla bireysel toprak sahipliğinin sınırlandırılması ve birkaç büyük tarımsal alanın bölüştürülmesinden öteye gidemedi. Aslında Khadisyan döneminde yapılan bu düzenlemelerde birkaç istisna dışında uygulanamadı da. Köylüler tefecilerden aldıkları faizli borçların batağına saplanmıştı ve sık sık uyanık tefecilerin yemi olmaktaydı. Tarımdaki bu sıkıntıyı atlatmak adına alacaklılarla borçlular arasında bir uzlaşma komisyonu kuran Khadisyan Hükümeti, bu yolla borca karşılık toprağa ve mahsule el koymalarla baş etmeye çalıştıysa da bu reformlardan hiçbir şekilde olumlu bir gelişme sağlanamadı²⁴⁰.

Ermenistan'ın sınırlı endüstriyel üretiminde Khadisyan Hükümeti'nin ilk döneminde, yani 1919'un başlarında küçük bir canlanma sağlandı. 300 küçük atölye ve 400 damıtma tesisinde 5000 işçiye iş imkânı verildi. Bunun dışında hükümet işçi-işveren arasındaki münasebetleri belirlemek için bazı yasalar çıkardı. Refah ve Çalışma Bakanlıklarının istihdam yasalarına göre bir işçi günde en fazla sekiz saat çalışabilirdi ve çocuk işçilerin çalışması yasaktı. İşçi ve işgücünü korumaya yönelik yasalarını müfettişlerine zorla uygulamalarının talimatlarını veren hükümet, yasaları uymayanları ya para ya da 6 ay hapis cezasıyla cezalandırılacakları konusunda uyardı. Fakat yasalara aykırı uygulamaların var olmasına rağmen cezai müeyyideler uygulanamadı²⁴¹. Hükümetin işçiyi koruyan ve sömürülmesini engelleyen yasal düzenlemelerine rağmen çalışma şartları sağlıksız ve ağırdı.

Ermenistan'daki işçi sınıfının bu ağır çalışma koşulları içerisinde mevcut olan huzursuzlukları ekonomik taleplerle sınırlı kalmakla beraber söylemleri Marksist değil sadakat ve vatanseverlik üzerineydi. Fakat bu durum özellikle

²³⁹ Suny, *Looking Toward...*, s. 127.

²⁴⁰ Hovannisian, *The Armenian People...*, s. 327.

²⁴¹ Hovannisian, a.g.e., s. 327-328.

büyük tren garları ile posta-telgraf ofislerinin bulunduğu iletişim merkezi olan Aleksandrapol'de biraz da Rusya'daki işçi hareketlerinin etkisiyle değişti. Bu hareketin etkisine karşılık Taşnaklar profesyonel sendikalarını kurma yoluyla işçileri kendi bürolarının kontrolüne almayı denedilerse de bu siyasetlerinden istediklerini elde edemediler. Kendi sendikalarını oluşturan demiryolları ve posta idaresi işçileri ülke içindeki ve dışındaki liderleri tarafından radikalleştirilerek düzene isyan etmeye başladılar²⁴².

Koalisyon ve Khadisyan Hükümeti'nin çalışmaları ülkenin çehresini görünür biçimde değiştirdi. Lâkin ülkenin durumu gerçekte o kadar vahimdi ki bu değişim kısa vadede halka yansıyamadı. Ülkede her şeye sıfırdan başlandığından kaydedilen bütün mesafeler halkın gözünde küçük kalıyordu. Hükümetin icraatlarına bakıldığında; bu dönemde en başta Erivan'daki yollar iyileştirildi ve çevredeki şehirlere ulaşımı sağlamak için bin mil yol yapıldı. Haberleşme konusunda da bir atılım başlatılarak kasabalara kadar varan telgraf ağları döşendi ve eskiden kalma hatlar tamir edildi. İlk şehirlerarası telefon hattı Erivan ve Eçmiadzin arasında kurularak servise açıldı. Ermenistan Demiryolları İdaresi 1918'deki faaliyetlerine 2 lokomotif, 20 navlun vagonu ve 10 kilometrelik demiryolu ile başlamışken bu rakam kısa süre içerisinde 2 tam teşekküllü yolcu treni, 32 lokomotif, 500 navlun vagonu ve su tankeri ve 700 kilometrelik bir demir ağına ulaştı. Kars-Aleksandrapol, Erivan-Tiflis arasında günlük tren seferleri ve taşımacılık eskiye oranla on misli arttı²⁴³.

Khadisyan Hükümeti'nin en iyi organize olmuş ve en yetenekli personeli tarım idaresinde bulunmaktaydı. Tarım Bakanlığı'na bağlı departmanların çalışmalarıyla tarım, veterinerlik, sulama, ormancılık, devlet çiftlikleri ve yaylacılığı geliştirmeye yönelik uzun vadeli programlar ortaya kondu. Köylüleri ziraat teknikleri hakkında bilgilendirmek için 5 alan araştırma merkezi ve ziraat okulu açıldı. Zangu (Hrazdan), Kazak, Garna ve Abaran nehirlerinden elektrik ve tarımsal anlamda yararlanmak için bilim adamlarından bir komisyon oluşturuldu ve eskisine oranla yarım milyon dönüm ilâve yeni alanlar ekilebilir hale getirildi. Basit çiftçilik ve hayvancılık uygulamaları için ekipman sağlandı.

²⁴² Suny, **Looking Toward...**, s. 258.

²⁴³ Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 328.

65.000 ton tahıl tohumu satın alınarak köylülere dağıtıldı. Dağıtılan bu tohumlar, I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden beri üretilen en fazla buğday rekoltesinin alınmasına neden oldu ki bu rakam halkın temel ihtiyaçlarını da karşılamaya yetti. Hayvancılığın da ülke çapında geliştirilmesi ve hayvan tedavilerinin halka öğretilmesi için 16 geçici bilgilendirme ekibi oluşturuldu. Kars'ta ve Lori'de model mandıralar ve besi çiftlikleri kuruldu²⁴⁴.

Hükümet iktisadi kalkınma programlarının yanında idari meselelerde de bazı reformlar yaptı. İlk olarak yerel yönetimler konusunda bazı adımlar atan hükümet, İçişleri Bakanlığı'nın direktifleri doğrultusunda belediye iç tüzükleri daha da serbestleştirildi. Aydınlatma, yerel ekonomi, pazarlar, temizlik ve belediyeyi alakadar eden diğer hizmetler konusunda yerel yönetici ve meclislere geniş yetkiler verildi. Ayrıca taşradaki kırsal bölgelerin özerkliği için orta büyüklükteki ilçelerin yerel meclislerini (ZEMSTVOS) oluşturmalarına izin verildi. Kafkasya'da yeni bağımsızlığına kavuşan ülkeler yerel meclislerin oluşturulması ve belediye seçimlerinin yapılması için çok uzun süre beklerlerken bunu Ermenistan Ocak 1920 gibi erken bir tarihte yapmayı başardı²⁴⁵.

Adli konularda da bir takım reformlara girişen Khadisyan hükümetinin adalet bakanlığı, mahkemelere duyulan kökleşmiş hoşnutsuzluğu tersine çevirmek için uğraştı. Hukuk literatürü ve duruşmaların Rus dili ile olması sağlandı. Soruşturmanın başında çıkan aksaklıklar ve “üstünlerin hukuku” sayesinde duruşmalardan adil kararların çıkmaması halkı adliyeden korkar hale getirmişti. Bu olumsuzluklar karşısında halkın güvenini kazanacak adil bir düzen şarttı. Adalet Bakanlığı bu sebeple ilk olarak adliyelerdeki hiyerarşiyi yeni baştan oluşturdu. Mahkemelerde jüri sistemine geçilmesi ve Ermenicenin duruşmalarda da kullanılması için bazı düzenlemelere imza attı. Haftalar süren bütün hazırlıklardan sonra Mart 1920'de, içinde jürinin de söz hakkının bulunduğu ilk duruşma gerçekleşti. Yeni usul duruşmaların daha kısa sürmesinin ve adaletin derhal tecelli etmesinin yolu açıldı²⁴⁶. Gazeteler, adaletteki yeni sistemi sütunlarına taşıırken, Başbakan Aleksandre Khadisyan konuşmasında “memleketin demokratik bir yapıya evrilmesi için adalette getirdikleri yeni

²⁴⁴ Hovannisian, *The Armenian People...*, s. 328.

²⁴⁵ Payaslian, a.g.e., s. 159.

²⁴⁶ Hovannisian, “*Dimension of Democracy...*”, s. 40-41

uygulamaları sistemin olmazsa olmazı” gördüğünü söylüyordu. Yaşanan bu çalkantılı süreç içerisinde hâkimler, savcılar ve hukuk daireleri eskiden kalma alışkanlıklarıyla beraber durumu kontrol etmeye çalıştılar. Fakat bütün bunların ötesinde devletin kârına olan şey; halkın mahkemelere ısındırılması ve adalete inancının okşanması oldu. Yüzyıllar boyunca Osmanlı’daki cemaat mahkemeleri hariç, tebaası olarak bağlı buldukları ülkelerin adli kurumlarına ve kurallarına tabii olan Ermeniler için her şeye rağmen bu düzenlemelerin başarılı olduğu söylenebilir²⁴⁷.

Eğitim faaliyetlerinde de ilk etapta bölge kiliselerinin elinden eğitim kurumlarını kurtarmaya çalışan Khadisyan hükümeti, nüfusun üçte birinin okuma-yazma bilmediği ülkede, beş yıllık ilkokulu zorunlu hale getirerek okullarda çağdaş müfredata uygun bir sistemin ön hazırlıklarını planladı. Fakat kısıtlı imkânlar 1919 ve 1920 yıllarında okuma çağına gelmiş bütün çocukların okullara kayıt yaptırmasına engel oldu. Erivan, Karakilise, Aleksandrapol ve Dilcan’da toplam 420 ilkokul ve 38.000 stajyer öğretmen ve daha yeni açılmış bir spor salonu bulunmaktaydı. Orta seviyedeki okullar 22’ye yükselmiş, öğrenci sayıları ise 5.000 rakamını bulmuştu. Bu rakamlara rağmen okulların tamamı kırtasiye, personel ve diğer temel eksiklikler yüzünden faaliyete geçemedi ve hatta bir kısmı kapatıldı. Eğitimdeki bu iyi niyetli çabalara rağmen oluşan aksaklıkların sebebi, okul ihtiyaçlarını karşılayacak donanımların yetimhane ve hastanelere kaydırılmasıydı. Fakat yine de önceki yılın sayısı olan 135 ilkokul, 10 orta seviyedeki okul ve 14.000 kayıtlı öğrenci ile kıyaslandığında Khadisyan dönemiyle arasında büyük bir uçurum olduğu görülmektedir. Eğitimde gençlerin yanında yetişkinlere de okur-yazar sınıfları açıldı. Ayrıca Aleksandrapol gibi birkaç şehirde kiliseden ayrı olarak faaliyet yürüten devlet üniversiteleri hizmete girdi ve eğitimdeki bu gelişmeler Ermenistan’da gelecek ümitlerinin yeşermesine vesile oldu²⁴⁸.

1920 baharında Başbakan Khadisyan ulusal bir iyileşme programıyla birlikte topyekûn bir gelişimi hayal ederek, kabinesini oluşturan geçici hükümetinde revizyona gitti. Bir taraftan da Batı Ermenileri temsilcisi Bogos

²⁴⁷ Hovannisian, **The Armenian People**, s. 329.

²⁴⁸ George, M. Wilcox, “*Education in Soviet Armenia*”, **Journal of Educational Sociology**, Volume 2, No 4,(December 1928), s. 221-223; Hovannisian, a.g.e., s. 329-330.

Nubar ile yürütülen müzakerelere devam edilmekle birlikte bu müzakerelerden bir şey çıkmayacağı anlaşıldı. Böyle bir durum içerisinde Khadisyan Batı'dan gelen Ermenilere bakanlık gibi görevler vermediği gibi oluşturduğu yeni kabinede bakanlıkları yeniden yapılandırdı, devletin ihtiyaçlarına göre yeni bakanlıklar ortaya çıkardı ve yetkilerinin genişletilmesini sağladı²⁴⁹.

Khadisyan yeni oluşturduğu kabinesinde, başbakanlığın yanında Dışişleri Bakanlığını da bırakmazken, sadece Tarım ve Devlet Mülkleri ile Çalışma Bakanlıklarının başına getirilen Simon Vratzyan'a kendisi gibi iki bakanlığın işlerini emanet etti. İçişleri Bakanlığı'na Abraham Gülhandanyan'ı, Adalet Bakanlığı'na Artashes Çilingiryan'ı (daha sonra bu isim yerini Ruben Darbinyan'a bırakacaktı), İletişim Bakanlığı'na Arşak Cemalyan'ı, Maliye Bakanlığı'na Sargis Araratyan'ı, Eğitim ve Kültür Bakanlığı'na Nikol Ağbalyan'ı, ve Devlet Genel Müfettişliği'ne Kirkor Djagbetyan'ı atayacaktı. Yeni kabinedeki bütün bakanlar Taşnak partisinden seçilirken Savunma Bakanlığına bağımsız olan Kristapor Araratyan getirildi²⁵⁰.

Yeni yapılan atama ve değişikliklerle Ermenistan'da hükümet kuruldu kurulmasına ama Taşnaklar yine de bir büyük gücün desteği olmaksızın bağımsızlığa ilelebet kavuşamayacaklarını biliyorlardı. Bu sebeple Ermeniler gözlerini Amerika ve Müttefiklerden gelecek siyasi, askeri ve ekonomik yardıma diktiler. Fakat bu yardımlar da Ermenistan'ı kurtaramadı.

9- Mayıs Devrimi ve Taşnak Bürosu Yönetimi

Ermeni komünistlerin ilk teşkilatlanması 1917'de Tiflis'te başlamıştı ve kendi ülkelerinde ciddi bir yapılanmaları bulunmamaktaydı²⁵¹. Fakat bu durum uzun sürmeyecekti. Rus komünistlerin desteğiyle Eylül 1919'da Erivan'da düzenlenen gizli bir toplantı ile Ermeni Bolşevikler Rusya Komünist Partisinin merkeze bağlı şubelerinden birisi olarak ARMENKOM adıyla örgütlendiler.

²⁴⁹ Hovannisian, *The Armenian People*, s. 330.

²⁵⁰ Hovannisian, a.g.e., s. 330.

²⁵¹ Kazemzadeh, a.g.e., s. 217.

Fakat Bakü'deki ve Tiflis'teki komünist yapılanmanın tersine Ermenistan'da bunun dayanacağı bir komünist taraftar kitlesi bulunmamaktaydı. 1919 yılında tüm Ermenistan'da Rus istihbarat kaynaklarına göre 500 komünist bulunmaktaydı ve bu sayı Aleksandrapol dışında ülkenin diğer bölgelerinde ciddi anlamda destek bulamamaktaydı²⁵². Ayrıca komünist yöneticiler devrimi gerçekleştirecek güçlü bir organizasyonel propaganda ve harekât gücünden de yoksundu. Bolşevik sempatanların bu güçsüz durumlarına rağmen Khadisyen yönetimi onları daha da radikalleştirmemek ve propagandalarına malzeme üretmemek için hükümet ve okullardaki Bolşevik taraftarlarının buldukları konumları işgal etmelerine engel olmadı²⁵³.

Ocak 1920'de faaliyetlerini arttıran ARMENKOM bu sefer gizli değil aleni bir biçimde Erivan'da toplandı. Aynı dönemde de Ermenistan devletler nezdinde uzun süredir beklediği resmi olarak tanınmayı elde edince, Komünistler Avrupalı kapitalistlere yönelik kara propagandanın dozunu arttırmaya başladıkları gibi Taşnak yönetimini onların taşeronu (komprador) ilân ettiler. Ocak 1919'dan beridir ülke içinde bir takım huzursuzluk yaratan komünist faaliyetleri üzerine Taşnaklar bu sefer daha az müsamahakâr davrandı. Propagandaların etkisinden çekinen hükümet önde gelen birkaç Komünisti yakalayıp hapsedtiği gibi bir kısmını da ülkeden sürdü. Ülke içerisinde karşılıklı gerilimin artması da ihtilal heveslisi Komünistleri harekete geçirdi ve bu gelişme Aleksandrapol'de yaşanan bir ayaklanmaya neden oldu. İki hafta süren olaylar süresince Bolşevikler şehrin yönetimini ele geçirmek ve Erivan'daki hükümeti devirmekle tehdit ettilerse de ayaklanma bir süre sonra bastırıldı²⁵⁴.

Ülke içerisinde bu çalkantılar yaşanırken dışarda Azerbaycan ile olan ilişkiler gerilmeye ve silahlı çatışmalar tekrar meydana gelmeye başladı. Britanya'nın onayı ile Karabağ ve Zengezur bölgelerine yönetici olarak atanan Azeri Hüsrev Bey Sultanov'un kuvvetleriyle birlikte Bakü'den bölgeye intikal etmesi çatışmanın fitilini ateşledi²⁵⁵. Azeri tarafının bu harekâtına karşılık Ermeni kuvvetleri Karabağ'da Hovakim Stepanyan ve Arsen Mikayelyan,

²⁵² Payaslian, a.g.e., s. 165.

²⁵³ Hovannisian, "Dimension of Democracy...", s. 46-47.

²⁵⁴ Kazemzadeh, a.g.e., s. 219-220; Payaslian, a.g.e., s. 165.

²⁵⁵ Yerasimos, a.g.e., s. 328.

Zengezur'da ise General Karekin Njdeh (Garegin Ter Harutunyan) komutasında bir savunma hattı oluşturdular ve Mart ayının sonunda Ermeni birlikleri Zengezur bölgesinin doğusunda kontrolü ele geçirdi. Karabağ'da da Azeri kuvvetleri Şuşi ve civarındaki 30 köy ve kasabadan çıkarıldılar²⁵⁶. Ermenilerin Dro komutasındaki ordusu ise Azeri ve Türklerin birleşik ordusundan oluşan ortak harekâtın karşısında durmaya cesaret edemedi. Bu sebeple Khorhurd, General Njdeh ve Dro ile yapılan görüşmelerin ardından Karabağ'dan çekilme kararı aldı. Bu tarihten iki gün sonra 26 Mayıs'ta Karabağ Onuncu Meclis toplantısında Karabağ'ın sovyetizasyonu ilan edildi²⁵⁷.

Karabağ'ın elden çıkması ile birlikte içerde yerel ve merkezi yönetimin başında bulunanlar hükümetin politikalarını başarısızlıkla suçladılar. Karabağ'ın kaybı ve buna ilaveten ülkenin batı sınırında Türklerin askeri yığınak yapması Ermenistan'da bir panik havasının oluşmasına neden oldu. Kızıl Ordu'nun Kafkaslardaki varlığının artık Ermenistan sınırlarına dayanması ile birlikte de Taşnak yönetimi Ermeni Bolşeviklere karşı aldıkları tedbirleri yumuşatmak zorunda kaldı. Bu durum Ermeni Bolşeviklere daha çok cesaret verdi. Fakat halk tabanında yer edemeyen Ermeni Bolşevikler ancak Kızıl Ordu'nun desteğiyle ülkelerinde bir devrim hareketinin gerçekleşmesine ümitlerini bağlamışlardı.

İçerden ve dışardan yapılan tehdit ve baskılara boyun eğen hükümetin başındaki ılımlı lider Khadisyen, görevinden istifa ederek yerini Hamazasp Ohandcanyan'a bıraktı. Savunma ve içişleri bakanlıkları Ruben Ter Minasyan'a, Maliye ve Adalet Bakanlıkları Abraham Gülhandanyan'a, Tarım ve Çalışma Bakanlığı Simon Vratzyan'a, Eğitim ve Kültür Bakanlıkları Gevorg Gazaryan'a, Ulaştırma Bakanlığı Arşak Cemalyan'a, Refah Bakanlığı ise Sargis Araratyan'a verildi. Khadisyen Hükümeti'nin kademeli geçiş politikalarının iflası anlamına gelen bu hükümet değişikliğini Taşnaklar millet egemenliğinin tehlikeye girmesi sonucu alınmış bir karar olduğunu savundular.

5 Mayıs'ta yeni kabinenin resmi olarak onaylanmasının ardından Khorhurdan çalışmalarına bir aylık bir süre için ara verdi. Yeni Taşnak hükümeti Bolşeviklerin Aleksandrapol'de yeniden bir ayaklanmaya kalkışmaları

²⁵⁶ Hovannisian, **The Armenian People.**, s. 366.

²⁵⁷ Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 367.

üzerine olaylara karışanları şiddetli bir biçimde cezalandırdı. Fakat bu baskılar komünist Ermenilerin isyan ateşini söndürmediği gibi komünistler tarafından organize edilen yeni ayaklanma hareketleri Dilcan, Doğubayazıt, Şemşedin ve Kars bölgelerine de sıçradı²⁵⁸.

Yeni kurulan Büro Hükümeti bir taraftan bu iç karışıklıklarla ve dış baskılarla uğraşmak zorunda kalırken, diğer taraftan ekonominin düzeltilmesi, kurumsallaşma ve askeri ve sivil kurumlarda başlatılmış olan millileşme hareketini yürütmeye çalışmaktaydı. Ermenistan’da yaşayan halk her ne kadar ortak bir soy birliğine sahipse de bu nüfusun büyük çoğunluğu yüzyıllarca farklı imparatorluklar ve hatta bu imparatorlukların farklı bölgelerinde uzun süre ayrı yaşadıkları için bir entegrasyon sorunu yaşanmaktaydı. İşte bu farklılıkları aynı potada eritmek üzere başlatılan millileşme süreci Büro Yönetimi ile birlikte üzerine düşülen konuların başında geldi. Bunun dışında Taşnak Bürosu Hükümeti faaliyet gösterdiği dönem içerisinde: savaş dönemi kargaşasından kaçan göçmenlerin vatandaşlık sorunu, yerel yönetimlerin yetkilerinin belirlenmesi, toprak reformu, seçim yasalarının düzenlenmesi, ziraatın kalkındırılması, şehirlerde su ve kanalizasyon şebekelerinin yapımı ve yolsuzlukla savaş gibi faaliyetlere de el attı. Ekonomiyi dengelemek için alınan bu tedbirlere rağmen Azerbaycan ve Türkiye’nin sınırlarını Ermenilere kapamaları Ermenistan’ın ticaretini aksattı. Ekonominin iç ve dış kaynaklı buhranı yeni hükümetin ekonomi programlarını altüst etti. Bu durumda hükümet ister istemez kendi oluşturmuş olduğu ekonomik programları terk ederek bunun yerine yabancı sermayenin ülke içinde direk olarak yatırım yapmasına imkân sağlayan politikalar takip etti. Ayrıca bu dönemde Khadisyan döneminin buluşu olan, Ermeni Diasporasından “Bağımsızlık Kredisi” adı altında bir para yardımı için yurtdışından bağışlar toplandı.

Ekonominin felç olmasının yanında Mayıs Ayaklanmasından beri devam eden Bolşevik yanlılarının taşkınlıkları iç huzurun bozulmasına neden olduğundan hükümet ekonomik istikrarın ve asayişin sağlanması adına Anadolu’da ve ülkenin bazı bölgelerinde askeri harekâta girişti. Ordu içerde Zengibasars bölgesindeki olayların bastırılması ve ulaşım, iletişim araçlarının

²⁵⁸ Lalayan, a.g.e., s. 84-85.

korunması ile vazifelendirildi. Benzer askeri operasyonlar dışarıda kömür madenlerini ele geçirmek amacıyla Erzurum'un ilçesi olan Oltu'nun kuzeydoğusundaki Penek üzerine de başlatıldı. Haziran'ın sonlarında Ermeniler Türklerin kontrolündeki Penek'i ve Oltu'nun büyük kısmını işgal ettiler. Zengibasar ve Doğu Anadolu'daki bu askeri başarılarından moral bulan Büro Hükümeti İran ile direk temas sağlamak ve Türk-Azeri blokajını kırmak için ülkenin güneyinde yer alan Vedibasar, Şerur- Nahcivan bölgelerine doğru askeri harekâtın genişletilmesini tartıştı. Temmuz ayının ortalarıyla birlikte Ermeni kuvvetleri önlerine hedef olarak koydukları Vedibasar'da bazı başarılar elde ettiler. Sonrasında da Şahtaht şehrini 25 Temmuzda ele geçirip Nahçıvan'ın güney ucuna doğru operasyonlarını genişlettiler. Fakat bu genişleme, üç gün sonra Azerilerin de desteklediği Kızıl Ordu'nun Nahçıvan'a girmesiyle son buldu. Beyaz Ordu Komutanı Denikin'in Kafkaslardaki mücadelesini Kızıl Orduya karşı kaybetmesinden sonra Bolşevikler fazla zorlanmadan Azerbaycan, Zengezur, Karabağ ve Nahcivan'da üstünlüğü elde ettiler. Ama yine de Baş Noraşen, Şahtaht ve Vedibasar'daki başarılar Khorhrdaran'daki çekimser ve korkak tüm politikacıların ülkelerine olan güvenlerini arttırdı.

Askeri başarılar güveni arttırdı ama bunun dış politikaya aktif olarak yansıtılması Ermenistan gibi küçük bir ülke açısından zorluk arz etmekteydi. 1 Haziran'da ABD senatosu uzun süre sürüncemede bıraktıktan sonra Ermenistan'ın manda altına alınması önergesini reddetti. İki gün sonra da ABD temsilciler meclisi aynı önergeyi yapılan oylama ile reddetti. Ortaya çıkan olumsuz hava içerisinde ABD'de faaliyet gösteren Ermenistan İçin Bağımsızlık Komitesi (ACIA) alternatif olarak Ermenistan'a doğrudan askeri ve ekonomik yardımların yapılması teklifinde bulundu. Fakat Wilson manda meselesinde yine de tam kararını vermemişti. O Sevr Anlaşmasından sonra, Ağustos ayında Profesör William Westermann'ın başkanlığında yaklaşık bir ay içerisinde tamamlanacak olan raporunu bekledi. Yapılan çalışmalardan sonra ortaya çıkan rapor Avrupalı müttefiklerin hazırlatmış olduğu önceki sınır belirleme raporlarını bir kez daha tekrar ediyordu. Bu rapora göre: Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon'da bir Batı Ermenistan kurulmalıydı. Bunun bekasının sağlanması için Türklerin ordusu dağıtılmalıydı ve Ermenilere Karadeniz kıyılarında serbestçe

hareket hakkı verilmeliydi. Raporun Wilson tarafından değerlendirilmesi 24 Kasım 1920'ye kadar sürdü. Wilson Paris büyükelçisi Hugh C. Wallace'a Ermenistan sınırları hakkındaki onayladığı kararını bu tarihte gönderdi. ABD Paris Büyükelçisi Aralık ayının başında Yüksek Konsey sırasındaki yerini almasına rağmen Ermenistan Cumhuriyeti'nin kaderi bu tarihlerde olağanüstü şekilde değişmeye başlamıştı bile.

10- Batı'nın Ermenistan'dan Desteğini Çekmesi

Ermenistan'ın Batı yönelimi aslında tecrit olduğu topraklarda seçenек değil mahkûmiyetti ve “Birleşik Ermenistan”ın hayata geçirilmesi için başka yol yoktu. Fakat bu yönelim 1920'lerin başlamasıyla birlikte artık Batı'dan da yüz bulamamaya başladı. Bunun en bariz örneği ABD ile Ermenistan arasında uzun süreli insani ve sosyal ilişkiler bulunması ve buna binaen Wilson'un ortaya attığı Ermenistan'ın manda altına alınması önerisinin aylar süren kararsızlığın nihayetinde reddedilmesiydi. Ayrıca Almanlarla yapılan Versay Antlaşmasını da tanımayan ABD, otomatikman Cemiyet-i Akvam'da belirlenmiş olan mandacılık ile ilgili düzenlemeleri de reddetmiş oluyordu²⁵⁹. Ermenistan ile ABD arasındaki iletişim kopukluğunu gidermeyi amaçlayan Ermeniler ise Armen Garo'yu (Garegin Pastırmacıyan) iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmek amacıyla tam yetkili bakanları olarak atadılar²⁶⁰.

ABD Senatosunun Versay Anlaşması'nı reddetmesi ve ABD'nin aslında Osmanlı'ya karşı herhangi bir savaş ilân etmediğinden dolayı ABD Federal Meclisi (Department of State), Osmanlı ile yürütülecek olan barış müzakerelerine katılmayacağını bildirdi²⁶¹. Bu sırada Avrupa'nın kolonyalist ve ticari çevrelerinde ve sömürge halklarında Türklere karşı bir sempati oluşmaya başladı. Gerçi bunun asıl sebebi Fransa ve Britanya gibi güçlerin etkisi tartışılır dahi olsa “Halifelik” makamını elinde tutan Osmanlılara yapacağı kötü muamelenin, Müslüman nüfuslu kolonilerinde duyulması ve buna binaen bu

²⁵⁹ Vratzian, a.g.e., s. 53.

²⁶⁰ Hovannisian, **The Armenian People**, s. 321.

²⁶¹ Ambrusius, a.g.e., s. 133-134.

kolonilerde ortaya çıkabilecek huzursuzlukların kendilerinin tahakkümünü zorlaştıracığı ve hatta bu kolonilerin ellerinden çıkacağından çekinilmesiydi. Müttefikler için bu bölgelerin elden çıkması dehşetli bir ekonomik sarsıntıyı beraberinde getirebilirdi. Tüm bu kaygıların yanında bir diğer etken de Müttefiklerin arasındaki rekabet, şüphe ve kıskançlığın da bu dönemde safhalarını tamamlaması ve kendi içlerinde de anlaşmazlık ve ayrılıklara sebep olmasıydı. Kendi aralarındaki anlaşmazlıklar sonucunda Müttefikler birbirlerini zor duruma düşürmek için Türkler ile anlaşmaktan kendilerini alamadılar²⁶².

Avrupa'da Müttefikler arasında anlaşmazlıklar yaşanırken Rusya'daki durum artık iyice belirginleşmiş, Bolşeviklerin Kızıl Ordusu Çarlık yanlısı Beyaz Ordu'yu yenerek Rusya'da kontrolü tamamen ele geçirmeyi başarmıştı. Ocak 1920'de Yüksek Müttefik Konseyi Rusya'daki Beyaz Ordu'nun yenilmesine reaksiyon olarak Transkafkasya'da kurulan cumhuriyetleri tanıma kararı aldı. Bu kararın metninde Britanya Dışişleri Bakanı Lord Curzon Ermenilerin silah, üniforma ve diğer fazlalık ekipmanlar ile destekleneceklerini taahhüt etmişti. Fakat İngiltere'nin Savaş Bakanı Winston Churchill alınan bu karara rağmen dağıtılacak materyallerin Bolşeviklerin ve Türklerin eline geçeceğini bahane ederek silah dağıtımını erteledi. Ancak Churchill'in aldığı bu önlemlerin hiçbirisi Türklerin ve Bolşeviklerin gücünü arttırmasının önüne geçemedi²⁶³.

Paris Konferansı'ndan sonra Müttefikler sırasıyla San Remo ve Londra'da Anadolu'daki durum ve Ermenilerin yerleşim meseleleri üzerinde çalıştılar. Bu toplantıların başladığı sırada Türkler yeniden taarruza geçmişlerdi ve Anadolu'daki durum iyiden iyiye Müttefikler için içinden çıkılmaz hal almaktaydı. Özellikle Fransa kontrolünde olan Çukurova çevresinde Fransız askeri uniformaları içinde getirilen Ermeniler, bölgedeki çatışmaların yeniden artmasına neden oldu. 1920'nin başlamasıyla da Anadolu'da teşkilatlanmasını tamamlayan Türk Mücadele Hareketi yeniden baş gösterdi ve aynı yılın Şubat ayının 10'unda Maraş'ta çıkan çatışmalar şehirdeki Fransız Garnizonunun geri

²⁶² Akşin Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Cem Yayınevi, I. Baskı, İstanbul, s. 362-378.

²⁶³ Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 322.

çekilmesiyle sonuçlandı. Fakat yine de Çukurova için sarf edilen Ermeni ve Fransız çabaları 1922'ye kadar devam etti²⁶⁴.

Anadolu'da Türk Mücadele Hareketi'nin güçlenmesi ve işgalci güçlere karşı elde ettiği zaferler Müttefik liderlerinin Anadolu'da Ermenilerin çizdikleri Büyük Ermenistan'ın bir hayal olduğunu fark etmelerini sağladı. Yine de Batılılara göre: Ermenilere bir devlet kurulmalıydı, lâkin bu devlet Ermenilerin azınlıkta olduğu "Kilikya" gibi yerlerde değil Doğu Anadolu'nun bir kısmında ve Ermenilerin çoğunlukta olduğu yerlerde kurulmalıydı²⁶⁵. Bu aynı zamanda Ermenilerin kurulması düşünülen kendi devletlerinin savunmasını da kolaylaştırabilirdi²⁶⁶. Buna rağmen bir çıkar yol arayan Müttefikler, Kilikya'yı da kapsayacak bir "Birleşik Ermenistan"ın yerine sadece kabul edilebilir gördükleri Van, Bitlis ve Erzurum ile birlikte Karadeniz kıyısında Trabzon'u içine alan yeni bir harita çizdiler²⁶⁷. Fakat tüm bu faaliyetler sadece harita çizmekle kaldı. Müttefikler daha sonra sadece Harput ve çevresi için Ermenilere destek vereceklerini ve sonrasında da Erzurum şehir ve kalesinin Ermenilere teslim edileceği konusundaki hükümlerinin Ermeniler tarafından yanlış anlaşıldığını söylediler²⁶⁸.

Türk Mücadele Hareketi'nin mücadelesi açıkça göstermekteydi ki Misak-ı Milli olarak bilinen sınırlardan Türkler kolay vazgeçmeyeceklerdi. Bu da Ermenilerin veya Müttefiklerin masa başında çizilen haritalarının hayata geçirilmesi için silahlı mücadeleyi mecbur kılıyordu. Fakat Müttefiklerin Ermenilerin sınır meselelerine isteksiz dâhil olmaları, silahlı faaliyet fikrini de beraberinde getirmiyordu. Burada büyük devletlerin temel düşünceleri Yunanlı örneğinde olduğu gibi kendi askerlerini Türklerle sıcak bir çatışmanın içine sokmak yerine sadece Ermenilerden özel gönüllü birlikleri kurmak ve akıl hocalığı yapmaktı. Yani eğer "Birleşik Ermenistan" gerçekten kurulacaksa bunun bedelini davanın asıl sahipleri ödemeliydi²⁶⁹. Fakat bir yandan da hem

²⁶⁴ Süleyman Hatipoğlu, **Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri 1915-1921)**, ATAM, Ankara, s. 39-44.

²⁶⁵ Oysa Ermenilerin çoğunlukta olduğu yerler ne savaş öncesinde ne de savaş sonrasında Anadolu'nun hiçbir yerinde yoktu.

²⁶⁶ Payaslian, a.g.e., s. 164.

²⁶⁷ Öke, a.g.e., s. 137-139.

²⁶⁸ Hovannisian, **The Armenian People...**, 322.

²⁶⁹ Akşin, a.g.e., s. 223-224.

kendi kamuoyuna hem de Ermenilere verilen sözlerin ağırlığının hafifletilmesi gerekiyordu. Bu ikilem içinde Müttefik Liderleri meseleyi üstlerinden atmak için dâhiyane denebilecek bir çıkış yolu keşfettiler. Lloyd George'un önerisiyle ABD Başkanı Wilson Ermeni sınırlarının nihai şeklinin belirlenmesinde hakem olması için davet edildi. Wilson Avrupalı müttefiklerinin bu diplomatik hamlesini kabul etti ve kendi belirlemiş olduğu ilkelere²⁷⁰ paralel karar alacak bir komisyonu Anadolu'da milliyetler ve sınırları esasına göre belirlemesi için atadı. Bu strateji ile Avrupalılar Anadolu'daki çapraşık Ermeni yerleşiminden dolayı içinden çıkamadıkları sınır meselelerinin sorumluluğunu Wilson'un omuzlarına bırakmış oldular²⁷¹.

Müttefikler ile Ermeniler arasında bu gelişmeler yaşanırken 10 Ağustos 1920'de İstanbul Hükümeti ile Müttefikler, Türkler için çok ağır denilebilecek Sevr Anlaşması'nı imzaladılar. İstanbul Hükümeti bu anlaşmayla önceden belirlenmiş olan Vilayet-i Sitte'de Wilson'un ilkeleri doğrultusunda öne sürülen sınırları kabul etti. Aynı zamanda Osmanlı Ermenistan Cumhuriyeti'ni tanıyıp, Anadolu'dan tehcirle göç ettirilmiş Ermenilerin geriye dönmelerine müsaade ediyordu. Tehcir sırasında da katliam suçu işleyenleri cezalandırılacaklar ve Müslümanların elinde rehin kalan kadın ve çocukların kurtarılacaklardı²⁷². Hem Ermenistan Delegasyonu Başkanı Avetis Aharonyan hem de Batı Ermenileri temsilcisi Bogos Nubar, Paris'in 3 kilometre batısındaki Sevr'de hazır bulunarak anlaşmayla beraber dini, kültürel ve diğer özgürlükleri garanti eden bir ek protokolü imzaladılar²⁷³.

Ermenistan Cumhuriyeti Sevr Antlaşması'nı imzalayan devletlerden biri olarak antlaşmaya imza koyan diğer devletler tarafından resmen tanınmış oluyordu. Anlaşmada yer almayan Arjantin, Şili ve Brezilya gibi ülkeler de bu dönemde Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıdılar. Bunun dışında Londra, Paris, Berlin, Roma, Brüksel, Belgrad, Bükreş, Sofya, Atina, Tahran, Tebriz, Bağdat,

²⁷⁰ Wilson'ın İlkeleri'nde Osmanlı ile ilgili olan madde 12. maddenin içinde yer almaktadır.

²⁷¹ Ambrusius, a.g.e., s. 123-126.

²⁷² Kazemzadeh, a.g.e., s. 260.; Payaslian, a.g.e., s. 164.

²⁷³ Bournoutian, a.g.e., s. 258.; Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 333.

Sohum, Çibuti, Addis Ababa, Tiflis, Bakü, Rostov, Vladikavkaz, Harbin ve Yokohama'da Ermenistan elçilikleri açıldı²⁷⁴.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin dünyada resmi hüviyetini elde etmesinin ardından özellikle Ortadoğu ve Doğu Avrupa'daki Ermeni cemaatleri Erivan'a temsilcilerini göndererek yüzyıllar süren dağılmalarının sonrasında gerçek ata topraklarında kurulan yeni ülkelerine dönmenin imkânını araştırdılar. Ancak ortak bir milli bilinçle hareketlenen bu girişimler Bolşeviklerin Ermenistan'ı kendi sınırlarına katmasıyla akim kaldı. Böylece tehcir ve daha önceki devirlerde bir şekilde dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış olan Ermeniler kendi memleketlerine dönmekten vazgeçtiler²⁷⁵.

Kasım 1920'de Başkan Wilson, hakem olarak atandığı Ermenistan sınırları meselesinde kararını verdi. Wilson'un çizdiği sınırlara göre (Wilsonian Armenia) Ermenistan, Van, Bitlis'in güney ve batı ucu hariç bu şehirlerin doğu istikametine doğru bütün bölgeyi Ermenilere veriyordu. Bunun yanı sıra Trabzon ve Karadeniz kıyısındaki bazı liman şehirleri de bu haritaya dâhil edildi²⁷⁶. Bu sınırların Ermeniler tarafından her ne kadar etnografik temele göre belirlendiği iddia edilse de meselenin aslının böyle olmadığı belliydi. Wilson'un haritasında esas gözetilen, yaratılacak olan "Birleşik Ermenistan'ın" komşuları tarafından tecrit edilmemesi ve Karadeniz'deki limanlar vasıtasıyla dünyaya açılmasını sağlamaktı. Böylece Ermenistan hem ekonomik ve hem de stratejik açıdan yaşamasını sağlayacak olan nefesi denizlere kıyısı olan toprakları ile elde edebilecekti²⁷⁷. Lâkin hem Sevr hem de Wilson'un Ermenistan'ı Türk Mücadele Hareketi tarafından şiddetle reddedildiği gibi Türklerin direnişini kamçıladi²⁷⁸. Bütün bu olaylardan sonra Ermeniler için önemli olan kendi ülkelerinin korunmasının Avrupalı müttefiklerden sonra okyanus ötesindeki ABD'nin devralması idi.

²⁷⁴ Bournoutian, a.g.e., s. 258; Hovannisian, a.g.e., s. 333.

²⁷⁵ Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 333.

²⁷⁶ Vratzian, a.g.e., s. 53-54.

²⁷⁷ Ambrusius, a.g.e., s. 124.

²⁷⁸ Kazemzadeh, a.g.e., s. 265; Ambrusis, a.g.e., s. 138-139.

11- Sovyet-Türk İlişkileri ve Ermenistan

Müttefikler, sadece silahlı olarak Türklere dayatabilecekleri Sevr'i hayata geçirmek için siyasi mücadeleyi kendileri üstlenirken, askeri meseleleri Yunanlılara ve Ermenilere ihale ettiler. Savaşın çok öncelerinden beri Müttefiklerin yanında saf tutan Ermenilere karşı Türkler de Bolşeviklerden ortak düşmana karşı ekonomik ve askeri yardım elde etme çabası içine girdi. Bolşevik liderler, Türkleri Batı'ya karşı vereceği bir anti-empyrialist mücadelenin Batı'nın kolonilerindeki Müslüman halkları sömürüye karşı ayaklandıracağına farkındaydı. Bu yolla devrimlerini koruma amaçlı bir strateji geliştirdiler²⁷⁹.

Türkler ve Bolşevikler arasındaki ilk bağlantı I. Dünya Savaşı sonrasında ülkesinden Transkafkasya, Almanya ve Rusya'ya kaçan İttihatçılar sayesinde sağlandı. Mustafa Kemal Paşa ile İttihatçıların Enver Paşa ve Talat Paşalar gibi liderleri arasında her ne kadar rekabetten dolayı bir anlaşmazlık olsa da İttihat ve Terakki'nin firâri liderlerinin yurtdışındaki özellikle Bolşevik Rusya'sındaki yararlı lobi faaliyetlerini Mustafa Kemal tereddütsüz destekledi²⁸⁰. Mustafa Kemal'in dışında Erzurum'da Türklerin 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'da Bolşevikler ve Türk Mücadele Hareketi arasındaki ortak çıkarları belirlemek amacıyla temsilcisini Bakü'ye yolladı²⁸¹.

Kafkasya'da Türklerle Bolşevikler arasındaki yakınlaşma kendiliğinden gelişen bir ittifak olarak görülebilir. Fakat birbiriyle örtüşen ortak çıkarların yanında bölgenin konjonktürel yapısı da bu ittifakın gerçekleşmesine müsaitti. Bölgede Türklerin aynı soydan ve aynı dinden yakınları olan Azeriler, Sovyetlerin himayesindeydi ve Sovyetler Türklerle ortak düşmana sahipti. Bunun yanında Gürcüler Rusya'daki komünist Menşeviklere bağlıydılar ve tarafsızlıklarını ilân etmişlerdi. Ermenistan ise yüzünü Batı'ya dönmüştü ve Bolşeviklerin olası tehdidine karşı da bu kartı kullanmaktaydı. İşte bu sebeplerden ötürü bölgede Türklerle Bolşevikler, kapitalistlere karşı ortak bir

²⁷⁹ Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetlerle...*, s. 20.

²⁸⁰ R. G. Hovannisian "Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente", *International Journal of Middle East Studies*, Volume 4, No 2, s. 135-136;

²⁸¹ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, YKY, 3. Baskı, İstanbul 2011, c II, s. 680-683.

paydada buluştular²⁸². İki hareketi birbirine yaklaştıran bir başka etken ise Azerbaycan askeri ve idari kadrolarında birkaç bin Türk'ün hizmet etmesiydi. Ayrıca I. Dünya savaşının mağlubiyetle sonuçlanmasıyla ülkelerini terk eden Nuri ve Halil Paşa gibi İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimleri de Azerilerin onur konuğu gibi ağırlandı ve Azerbaycan yönetiminde ciddi etkileri bulunmaktaydı. Türkiye'den gelen bu kadrolar Azerbaycan'ın Sovyetlere katılmasında da çok önemli rol oynadılar²⁸³.

23 Nisan 1920'de Ankara'da Milli Mücadele Hareketi'nin emperyal güçlere karşı Büyük Millet Meclislerini kurup organize olmasının ardından Kurtuluş Savaşı'nın lideri Mustafa Kemal Paşa siyaseten de olsa Sovyet Rusya'yı sömürülen halkların ve Türklerin destekçisi olarak gördüğünü beyan edecekti. Bolşevik lideri Lenin'e 26 Nisan 1923 tarihli bir mektupta Mustafa Kemal; Batum'da kalan son İngiliz garnizonunun da sınır dışı edileceğini, Gürcistan üzerinde Kızıl Bayrağın dalgalanmasının yakın olduğunu ve bunun yanında emperyalistlerin Kafkaslardaki şubesi olan Ermenistan Hükümetine karşı Türk ordusunun askeri operasyona başlayacağını yazmaktaydı. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa Azerbaycan'ın Bolşevik yönetimine girmesi için ellerinden geleni yapacağını beyan etti. Bu işbirliği faaliyetlerinin hızlı biçimde yürütülebilmesi içinde Sovyetlerden silah, gıda ve 5 milyon altın yardımı talep etmekteydi²⁸⁴.

Türklerle Bolşevikler kendi aralarında işbirliği zemini hazırlarken, Transkafkasya'da Anton Denikin'in gönüllülerden oluşan ordusu (Beyaz Ordu) ile Kızıl Ordu arasındaki mücadele Denikin'in yenilmesiyle sonuçlandı. Denikin'in ordusunun yenilmesinin ardından bölgede kalan tek ciddi güç kalan Bolşeviklerin Kızıl Ordusu 27 Nisan gecesinde Bakü önlerine kadar geldi. Şehir etrafında iyi mevzilenen Bolşevikler şafakla birlikte öncü birliğini şehrin içine doğru sürdürdü ve neredeyse kansasız denilebilecek bir harekâtla şehri ele geçirmeyi başardı²⁸⁵.

²⁸² Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 334.

²⁸³ Swietochowski, a.g.e., s. 177-180.

²⁸⁴ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, ATAM, c. 8, s. 114.

²⁸⁵ Swietochowski, a.g.e., s. 181.

Ermeniler yanı başındaki komşusunun Sovyetlere katılması konusunda herhangi bir olumlu ya da olumsuz tepki veremediler. Gerçi Ermenilerin siyasi ve askeri gücü dikkate alındığında olumsuz bir tepki vermesi düşünülemezdi. Verilecek olumlu bir tepki ise Sovyetlere katılma davetiyesi çıkartabilirdi²⁸⁶. Fakat yaklaşan Bolşevik tehlikesine karşı yine de Ermenilerin çoğu Azerbaycan'daki Hristiyan Azınlıkların Rus idaresi altında olmasını, Müsavat Partisi yönetimi altında olmasından daha güvenli bulmaktaydı. Hatta bazı Ermeni yetkililer “Bağımsız Birleşik Ermenistan”ın Rusya'nın çıkarına olduğu konusunda Bolşevik liderleri ikna edebileceklerini düşünmekteydi. Bu düşünceye binaen 30 Nisan'da Ermenistan Cumhuriyeti'nin Sovyetler tarafından bağımsızlığının tanınması ve dostluk temelinde bir anlaşma sağlanması gibi misyonlar üstlenmiş olan Ermeni heyeti Moskova'ya yollandı. Fakat Ermenilerin Bolşeviklerin tanınmasını istediği sadece 1919 yılında var olan Ermenistan değil Nahçıvan, Karabağ, Zengezur ve Doğu Anadolu'yu kapsayan bir “Birleşik Ermenistan”ı tanınması teklifiydi. Teklif paketi içindeki diğer öneri; Rusya'da çeşitli yerlere dağılmış olan Ermenilerin taşınabilir malları ile Kafkaslara göç etmesine izin vermesi idi²⁸⁷.

Levon Şant, Hambardzum Terteryan ve Levon Zarifyan'dan oluşan Ermeni heyeti, 20 Mayıs'ta Moskova'ya varır varmaz Dış İlişkiler Komiseri Çiçerin ve Komiser Yardımcısı Lev Karakhan ile görüşmelere başladı. Görüşmelerde Rus tarafı Ermeni Hükümetinin yıkılmasını arzu etmediklerini ve Ermeni göçmenlerin kendi ülkelerine güvenli bir biçimde geçmelerine izin vereceklerini beyan ettiler. Nahçıvan ve Zengezur'un da Ermenistan toprağı olduğu kabul edilecekti. Yalnız Bolşevikler Karabağ'ın statüsünün hakemlik veya halk oylaması vasıtasıyla belirlenmesi gerektiğini ve bunu Ermeni tarafının kabul etmesini istediler. Diğer taraftan Ermenistan, Sovyetler ve Ankara Hükümeti'nin emperyalist Batı'ya karşı verdiği karşılıklı işbirliğine dayanan mücadelesini tanımalıydı ve iki devrimci cereyan arasındaki iletişim ve işbirliğini engellemeye yönelik tedbirler almaktan vazgeçmeliydi. Çiçerin ayrıca Anadolu'nun da en azından bir bölümünün Ermenistan topraklarına dâhil edilmesi gerektiğini ima etti ve bu topraklarda her iki halkın da eşit yerleşimi

²⁸⁶ Hovannisian, **The Armenian People**, s. 334.

²⁸⁷ Suny, **Looking Toward...**, s. 130.

konusunda Türklerle Ermeniler arasında Sovyetlerin aracılığını önerdi. Şant Delegasyonu ile Çiçerin arasında yürütülen samimi görüşmelerin ardından 10 Haziran'da üzerinde anlaşma sağlanan temel meseleler üzerinde bir prensip anlaşması imzalandı. Ancak anlaşmalar sadece temel meseleler üzerinde sağlanırken asıl anlaşmazlıkların yoğunlaştığı ayrıntı konular hususunda daha çok mesaiye ihtiyaç duyuldu²⁸⁸.

Şant'ın delegasyonunun Moskova'daki çabalarıyla oluşan dostluk anlaşması beklendiği şekilde Ermenilere avantaj sağlamadı. Anlaşmanın verimliliği konusundaki kısırlık Ermenistan'dan gelecek pozitif bir cevabın geç kalmasından kaynaklandığı gibi Ermenilerin Batı'ya danışmadan böyle bir işe girişmesi Müttefikler üzerinde ters etki yaptı. Ermenistan'ı, kendince Osmanlı'nın Doğu topraklarını vermekle ödüllendiren Müttefikler, Bolşeviklerle yapılan bu anlaşmayı kendilerine ihanet olarak algıladılar. Ermeniler ise Müttefikleri Doğu Anadolu'nun Ermenistan'a bırakılması konusunda pasiflikle suçluyorlardı. Ancak yine de Sovyetlerle yapılan dostluk anlaşması Ermenilerin, Batı ile yürüttüğü müzakere sürecini baltaladı²⁸⁹.

Ermeniler diplomatik alanda iyice sıkışırken, Türklerin de Sovyetler ile karşılıklı işbirliği görüşmelerine başlaması Ermeniler açısından meseleyi iyice çıkmaza soktu. Ankara Hükümeti temsilcileri doğrudan Ankara ile Moskova arasında anlaşma sağlamaya çalışıyordu. Bir taraftan da yeni kurulan Sovyet Azerbaycan'ındaki hükümet Nahçıvan, Zengezur ve Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesine Bolşevik bir rejime sahip olmasının avantajıyla karşı çıkıyordu²⁹⁰. Ermenilerin komşularından gelen bu siyasi hamlelerin yanında Ermenistan içindeki Anastas Mikoyan ve Avis Nuricanyan gibi Bolşevikler Taşnak hükümetinin Kafkasya'daki yoldaşlarına yaptığı zalimlikleri ihbar etmekte ve hükümete karşı kışkırtmaktaydılar. Ermenistan'daki Bolşevik işçi hareketleri ayrıca "Mayıs Ayaklanması" olarak bilinen ve başarısızlıkla sonuçlanan bir darbe girişimde bulunmuşlardı. Bu ayaklanma ilk etapta başarısız oldu ancak sonrasında ülkede gelişecek olan yoğun komünist propaganda

²⁸⁸ Hovannisian, *The Armenian People...*, s. 335; Suny, *Looking Toward...*, s. 130.

²⁸⁹ Hovannisian, a.g.e., s. 335.

²⁹⁰ Altstadt, a.g.e., s. 115-116; Swietochowski, a.g.e., s. 189-190.

Sovyetlerin de desteğini arkasına alarak Ermenistan'ın tarihsel evrimi olacak olan Sovyetleşmesindeki fitili ateşleyecekti²⁹¹.

Anadolu'daki direniş hareketi motivasyonunu İslamcılık ve Türk Milliyetçiliği kavramları üzerinde temellendirmesine rağmen, belli dini ya da milli kutsalı bulunmayan Bolşeviklerle aynı masaya oturmayı başardı. Türkler kendi bağımsızlık mücadeleleri için Sovyetlerden askeri ve mali konularda yardım talep ettiler ve bunun için Sovyet rejiminin yayılmacı emellerine karşı çıkmamaya özen gösterdiler. Ruslar ise Türklerin kapitalistlerle olan bağımsızlık savaşını desteklemekle beraber I. Dünya Savaşı sırasında Anadolu'nun güney ve şark bölgelerinden göç etmek zorunda kalmış halkların geriye dönmesini ve onlara özerklik verilmesini istedi. Hatta sınırlar konusunda da Sovyet yönetimi kendilerine rol biçerek Türkiye, Ermenistan ve İran arasında adil bir yerleşim planı için aracı olma girişimlerinde bulundu²⁹². 1920 yılının 5 Mayıs'ında ise Ankara'daki Büyük Millet Meclisi dış ilişkilerden sorumlu Bekir Sami Bey'in liderliğindeki heyeti, Sovyetlerle sınır ve yerleşim ve Türk kuvvetlerinin acil biçimde ihtiyaç duyduğu silah ve para yardımı gibi meseleleri görüşmek üzere Moskova'ya gönderdi²⁹³.

Bekir Sami Bey'in 19 Temmuz 1919'da Moskova'ya varmasıyla başlayan görüşmelerin hemen başında, Çiçerin ve Karakhan Türk heyetinin isteyeceği silah ve para yardımının yanında, iki ülke arasında bir dostluk köprüsünün kurulmasını önerdiler. Hatta Karakhan hâlihazırda Nahçıvan-Karabağ koridorunda bulunan Kafkasya Kızılordu'sunun Türk ordusuna yardım dahi edebileceğini belirtti²⁹⁴. Fakat Bolşevikler bu samimi önerilerine rağmen Türkleri, dünya kamuoyunun dikkatini çeken Ermeni sorununun bir çözüme kavuşturması konusunda uyardılar. Bunun yanında, Bitlis, Van ve Muş'un Ermenilere bırakılmasına karşılık Sarıkamış yakınlarındaki stratejik öneme haiz Allahuekber Dağları'nın Türk tarafında kalmasına izin vereceklerini bildirdiler. Bolşeviklere göre Ermeni, Türk ve Ruslardan oluşan karma bir komisyon sınır anlaşmazlıklarını bir çözüme kavuşturabilir ve mültecilerin kendi topraklarına

²⁹¹ Payaslian, a.g.e., s. 166.

²⁹² R. Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, TTK, 3. Baskı, Ankara, c II, s. 8-9.

²⁹³ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk 1919-1927**, ATAM, I. Baskı, Ankara 1997, s. 315.

²⁹⁴ Hovannisian, **The Armenian People**..., s. 339.

dönüşü ve nüfus meselelerinde bir karara varabilirdi²⁹⁵. Fakat yaptıkları müzakerelerde Ermeni Meselesi bahsinin açılmasını beklemeyen Türkler, Rusların hakemlik gibi bir vazife üstlenmesini hoş karşılamadı²⁹⁶. Türk heyeti eğer Ermenilere verilmesi istenen Anadolu şehirlerinden bazılarının karşılığında kendilerine silah yardımı sağlanacaksa; bunu reddedeceklerini, Ankara Hükümeti'nin tekliflerini sunmaktan başka bir yetkiye sahip olmadıklarını, içinde buldukları savaş şartları altında iki ülke arasında imzalanacak antlaşmada toprak meselelerinin yer almaması gerektiğini ve Türklere acilen gönderilecek yardım gemilerinin iki tarafın birbirine olan güven ve dostluklarını pekiştireceğini beyan etti. Türk tarafının ileri sürdüğü bu tezler Lenin ve Stalin tarafından da kabul gördü²⁹⁷. Bunun ötesinde ise Sovyetler hem Polonya ve Kırım cephelerinde zora düştüğünden ve hem de Batı ile ilişkilerindeki çıkmaza odaklandıklarından Türklerin önerilerinin üzerinde çok durmadan bu anlaşmaya onay verdiler²⁹⁸.

24 Ağustos'ta İstanbul Hükümeti'nin tam yetkilerle donatılmış heyetinin Paris'te Sevr Antlaşması'nı imzalamasından sonra İstanbul Hükümeti, Doğu Anadolu'dan çekilecek ve Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyacaktı. Aynı döneme rastlayan tarihlerde ise Ankara Hükümeti Ruslarla bir antlaşma imzalayacaktı. Tabii burada Rusya'nın hedeflediği; ortak düşmana karşı savaşma içgüdüsünden ziyade Anadolu kadar yakın bir coğrafyada Batılıların barınmasının ve cephe oluşturmasının önüne geçmekti. Bolşeviklerin Türklerle yaptığı antlaşmaya göre eski Çarlık Rusya'sının Osmanlı ile yaptığı eski antlaşmaların tümü feshedildi. Bunun yanında Sovyetler Ankara Hükümeti'nin kabul etmediği antlaşmaları kabul etmeyecekti. Her iki taraf da birbirine yardımı dokunacak silah, yardım malzemesi ve asker akışını engellemeyecek, sınırlarını ve boğazlarını bu gibi durumlar için açık bulduracaktı. Antlaşmanın diğer şartları ise taşımacılık, ticaret ve geleceğe yönelik diplomatik ilişkilerin geliştirilmesiyle alakalıydı. Antlaşma dışında Sovyetlerin ekonomik yardımını kapsayan ayrı bir protokol hazırlandı ve Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk)

²⁹⁵ Sonyel, *The Turco-Armenian Imbroglia*, s. 146-148

²⁹⁶ Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK, Ankara 2010, s. 52-55.

²⁹⁷ Perinçek, *Sovyet Arşiv Belgeleriyle...*, s.52.

²⁹⁸ Bournoutian, a.g.e., s. 260.

antlaşmada taahhüt edilen ilk 5 milyon rublelik mali yardımı Trabzon'a taşıdı²⁹⁹. Sovyetlerin Ankara Hükümeti ile antlaşma sağlamasından iki gün sonra ise Ankara'nın Doğu Orduları Komutanı Kazım Karabekir Paşa Kars, Ardahan ve Batum'u almak için harekete geçti. Türk Hükümeti, anlaşmanın hemen sonrasında giriştiği bu operasyon Sevr Antlaşması'nı fiilen tanımadıklarını ifade etmekteydi.

12- Ermeni-Türk Savaşı ve Gümrü Antlaşması

İstanbul Hükümeti'nin Sevr Antlaşması'nı imzalamasından sonra Ermeniler, antlaşma hükümleri uyarınca Türk ordusunun silahlarına el konulması ve askerlerinin dağıtılmasını beklerken, Türk Mücadele Hareketi'nin Doğu Ordusu komutanı Kazım Karabekir Paşa bunu yapmamış ve askerleriyle birlikte Milli kurtuluş hareketine katılmıştı³⁰⁰. Ermenilerin Erzurum ve Kars taraflarında ilerlemeye geçmesinin ardından da Karabekir Paşa 13 Eylül'de karşı atağa geçerek Oltu, Akundur ve Penek bölgelerinin yeniden kontrolünü sağladı ve 28 Eylül'de Kars'ın alınması için hazırlıklara başladı³⁰¹. Türk taarruzu karşısında tekrar gerilemeye başlayan Ermeniler, 4 Ekim'deki meclis oturumunda partiler arası bildirge imzaladılar. Taşnak, Hınçak, Ermeni Demokrat Partisi, Sosyalist Devrim Partisi ve Sosyal Demokrat Partinin imzalarını koyduğu bildirgede, Ermenilerden yekvücut olarak ata topraklarını düşmana karşı korumasını istenmekteydi. Ermenistan açısından durumun vahameti artık hat safhadaydı ve içerde bir çatlak ses olmaksızın Ermeniler canla başla mücadele etmelilerdi. Fakat 1918'de Serdarabad'da gösterilen halkında katıldığı başarılı mücadele bu sefer tekrarlanamadı. Ülkede yaşanan ağır ekonomik buhran, iç güvenliğin sağlanamaması, batının gönderdiği insani yardımların adaletli bir şekilde dağıtılmaması halkın devlete olan inancını iyice yıkmıştı³⁰². Bunun üstüne Kızıl Ordu'nun Türkler ve Azerilerle işbirliği,

²⁹⁹ Yusuf Kemal Tengirşenk, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1967, s. 154.

³⁰⁰ Kaçaznuni, a.g.e., s. 61-63.

³⁰¹ Payaslian, a.g.e., s. 168.

³⁰² Çelebyan, a.g.e., s. 190.

Batı'nın söz verdiği desteğin bir türlü gelmemesi, Türklerin diplomatik ve askeri başarıları Ermeni halkının zafere olan inancını tamamen yok etmişti. Üstüne üstlük savaş meydanında Ermenilerin küçük çaplı başarılarına rağmen Türk tarafının savaş meydanını terk etmeye niyeti yoktu ve karşılıklı çatışmalar hız kesmeden devam ediyordu³⁰³.

Karabekir Paşa 27 Ekim'de Sürmeli ve Iğdır üzerinden Kars'a doğru askeri harekâtını tekrar başlattı. 30 Ekim'de Türk güçleri şehrin muhkem surlarına rağmen Ermenilerin panik halinde yerlerini terk etmeleri sonucunda Kars'ı ele geçirdiler. Aradan birkaç gün geçmeden de Aleksandropol şehrinde Karabekir Paşa'nın kuvvetleri üstünlüğü ele geçirdiler³⁰⁴. Türkler elde ettikleri bu avantajlı durum karşısında Ermenistan'a Sevr Antlaşması'ndan vazgeçmesi, Türkiye, Sovyetler Birliği ve Azerbaycan arasındaki insan ve materyal geçişlerine karışmaması ve de bir barış antlaşması için Rusların arabuluculuğuna talip olmaları çağrılarında bulundu³⁰⁵. Türkler Ermenileri köşeye sıkıştırmışken Sovyet temsilcisi Boris Legran ise Ermenistan'ı olası bir işgale karşı Kızıl Ordu'yu koruyucu olarak davet etmesi gerektiği konusunda uyardı³⁰⁶.

Ankara Hükümeti ile Bolşevikler arasında bir ittifak olmasına rağmen Türk güçlerinin bu ilerlemesinden Sovyetler de rahatsızlık duydu ve savaşın sonlanması için iki taraf arasında arabuluculuk yapmaya çalıştı. Ancak Bolşeviklerle Türkler arasında Kafkasya'daki hareketlilik üzerine gelişen fikir ayrılığı iki tarafın işbirliğine engel olmadığı gibi Bolşevikler silah ve para yardımının bulunduğu ikinci yardım gemisinin Anadolu'ya ulaşmasına mâni olmadı³⁰⁷. Tam bu sıralarda Boris Legran, Levon Şant'ın delegasyonu ile olan müzakereleri sonuca bağlamak üzere Erivan'a geldi. Bundan sonra gelişen süreçte Şant Delegasyonu'nun temsilcileri Arşak Cemalyan, Artashes Babalyan Tiflis'te Boris Legran ile bir anlaşmaya vardılar. Bu anlaşmaya göre Ermenistan Kızılordu'nun Zengezur ve Nahcivan'ı geçici olarak işgal etmesine göz yumacaktı. Bunun yanında Erivan'dan Nahcivan'a oradan da Çulfa'ya uzanan

³⁰³ Hovannisian, **The Armenian People**, s. 341.

³⁰⁴ Kazemzadeh, a.g.e., s. 288.

³⁰⁵ Karabekir, a.g.e., s. 952.

³⁰⁶ Gökay, "*Turkish Settlement and...*", s. 68.

³⁰⁷ Hovannisian, **The Armenian People**, s. 342.

demiryollarının yönetimi Ermenilerin kontrolüne giriyordu³⁰⁸. Sovyetlerin askeri birlikleri Zengezur ve Nahçıvan'a askeri birlikleri girdiği aynı gün, Avetis Aharonyan Mütteliklerle bağımsız, birleşik Ermenistan'ın oluşturulması için Sevr Antlaşması'na imza atacaktı³⁰⁹.

Türkler ve Bolşevikler'in Ermenistan'a baskılarına rağmen Ohandcanyan, ülkenin eksenini Sovyetlere kaydırma konusunda isteksizdi. Ancak durdurulamayan Türk ilerlemesi, Ohandcanyan Hükümeti'ni Brest-Litovsk Antlaşması'nın hükümleri doğrultusunda bir ateşkesi kabul edip Gümrü ve civarının geçici olarak Türk kontrolüne geçmesine razı etti³¹⁰. Karabekir Paşa'nın ateşkes şartları açıklı: Sevr Antlaşması şartlarını tanımayacağını Ermeni Hükümeti ilan etmeliydi³¹¹. Fakat Ohandcanyan'ın ateşkes girişimleri Türk tarafının Aleksandrapol şehrine operasyonuna engel olamadı. 11 Kasım'da harekâtlarına devam eden Türk ordusu 15 Kasım'da Ermeni güçlerini bertaraf ederek şehrin tamamını ele geçirdi. Aleksandrapol etrafındaki Ermeni savunma hattı tamamen kırıldı ve dağıtıldı. Üst üste gelen yenilgiler Ermenilerin Gürcistan'ın hak iddiasında bulunduğu Celaloğlu, Şahali, ve Bzovdal bölgelerinin kontrolünü de tehlikeye soktu. Ermeni Hükümeti, ülkeyi daha fazla bir çıkmaza sokmamak adına Karabekir Paşa'nın ateşkes şartlarını kabul ederek 23 Kasım'da Khadisyan başkanlığındaki bir temsilciler kurulunu Aleksandrapol'e gönderdi³¹².

Aleksandrapol'de Ermeniler Türklerle anlaşmaya varmadan bir gün önce Ermenistan'ın sovyetizasyonu ilân edilmişti. Buna rağmen Türklerin anlaşma masasındaki isteklerinin ısrarında bir azalma olmadı. Kazım Karabekir Paşa; Ermenilerin, kendi istekleri doğrultusunda bir barışa razı olmaması halinde harekâta devam etme tehdidinde bulundu³¹³. Bir taraftan da Karabekir Paşa Avrupa'daki Ermeni heyetinin faaliyetlerinden haberdardı. Khadisyan'ın, Kazım Karabekir Paşa ile özel olarak görüşmelerinde, Ermenilerin "Birleşik

³⁰⁸ Payaslian, a.g.e., s. 169; Hovannisian, **The Armenian People**..., s. 342.

³⁰⁹ "Treaty of Peace Between the Allied Powers and Turkey", *Official Documents*, **The American Journal of International Law**, s. Volume 15, No 3, s. 179-181.

³¹⁰ Hovannisian, a.g.e., s. S. 342.

³¹¹ Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 999.

³¹² Bournoutian, a.g.e., s. 261.

³¹³ Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı**..., s. 33.

Ermenistan” fikrini; Ermenilerin daha kendi sınırları içinde olan Aleksandropol’de yenilmişken Avrupa’daki heyetin Van’dan Türklerin çıkarılmasını istemesini gülünç bulduğunu ifade etti. Daha sonra ise Kazım Karabekir yazdığı bir mektupla Khadisyan’a Anadolu’da Türklerin ve Ermenilerin tarihini tekrar hatırlattı. Mektubunda Türklerin Anadolu’ya Alparslan ordularıyla girdiğinde herhangi bir Ermeni devlet varlığının bu topraklarda bulunmadığına işaret ediyordu. Hatta Van’da bulunan Urartuların Türklerin ataları olduğunu da iddia etti. Hatta Karabekir biraz da Ermenileri aşağılayarak tarihte önemli bir yere sahip olmadıklarını söyledi³¹⁴.

Türklerin Bolşeviklerle olan ittifak ilişkisi göz önüne alındığında Ermenistan’ın Sevr Antlaşması’ndan ve “Batı Ermenistan” olarak adlandırdıkları Doğu Anadolu’dan vazgeçmesi artık bir zorunluluktur. Bu yüzden Ermenistan Şerur ve Nahçıvan’daki geçici Türk hâkimiyetini kabul etti ve bölgedeki ordu mevcudunu da 1500’e indirdi. Ayrıca Ankara ile yapılacak bir anlaşmaya kadarda Avrupa’daki tüm temsilcilerini geri çağırdı. Bu antlaşmalarda diğer ilginç olan nokta ise Ermenistan gerektiğinde Türk bağımsızlık mücadelesini desteklemek için Türk ordusunun küçük kasaba ve köyleri kontrol altına almasına müsaade edecek olmasıydı. Ermenilerin bu jestlerine karşılık olarak Türk ordusu Aleksandropol’u boşaltacak ve cephesini Arpaçay nehrinin kenarına kaydıracaktı³¹⁵.

Türk tarafından gelen tehditler karşısında tehlikenin boyutlarını gören Khadisyan, 3 Aralık gecesi Aleksandropol’de Türklerle anlaşmaya vardı. Yapılan anlaşmayla Kars’ın ve Kulp’un Türk tarafında kalması ve Doğu Anadolu’da Ermenilerin herhangi bir toprağa sahip olmadıkları kabul edilmiş oldu. Böylece Ermeniler on yıllardır uğraştıkları ”Büyük Ermenistan” hayalinden fiilen vazgeçtiklerini ilân etmiş oldular³¹⁶.

Khadisyan’ın Türk tarafı ile yaptığı Gümrü Antlaşması ülke içinde tartışmalara ve hatta bazı kesimler tarafından vatan hainliği ile suçlanmasına neden oldu. Khadisyan bu suçlamalar karşısında bölgede Türk askeri

³¹⁴ Payaslian, a.g.e., s. 169.

³¹⁵ Karabekir, **İstiklal Harbimiz...**, s. 1130.

³¹⁶ Hovannisian, **The Armenian People**, s. 344.

hegemonyasının kırılmasını sağlamak ve Kızıl Ordu'nun Ermenistan'a yeterli sayıda asker yığmasına vakit kazandırmak adına böyle bir antlaşmayı imzaladığını belirtip kendini savundu. Fakat gerçekte Khadisyen, Dro'nun başında olduğu yeni hükümetin bu antlaşmayı nasıl olsa reddedeceğini ve en azından Rusya'nın da desteğiyle Türk ordusunun Ermeni-Türk Savaşı öncesindeki sınırlarına geri çekilmesini planlamıştı³¹⁷. Khadisyen'in bu planı kısmen de olsa gerçekleşti ve Ermenistan Sovyet Hükümeti antlaşmayla kaybedilen toprakların geri alınması için Sovyetlere müracaat etti. Lâkin Türklerle normalleşme sürecine giren Bolşevikler bu taleplere Ermenilerin istediği biçimde cevap vermeyecekler ve geçiştirmekle yetineceklerdi³¹⁸.

13- Son Hükümet Dönemi ve Sovyetizasyon

Türkler karşısında alınan ağır hezimetin faturası derhal Ohandcanyan Hükümetine çıkarıldı ve aslında eli kolu bağlanan hükümetin bu sırada yapabileceği pek de bir şey kalmamıştı. Bu sebeple önceden beri dillendirilen Sovyetlere yaklaşma fikri artık iyiden iyiye ülke için de kurtuluşun tek çaresi olarak görüldü. Taşnak Bürosu alışıldık pragmatik siyaset anlayışının sonucu olarak, Ohandcanyan Hükümeti'ni istifa ettirdi ve sosyalist fikirleriyle bilinen Simon Vratzyan'ı, Sovyetlerin desteğini alacak ve Ermenistan'ı Türklerden kurtaracak olan yeni hükümetin başbakanı olarak atadı. Bu sıralarda Aleksandrapol'deki Khadisyen başkanlığındaki Ermeni heyeti ile Karabekir Paşa arasındaki bir barış anlaşmasının görüşmeleri devam ediyordu³¹⁹.

Erivan'da, Simon Vratzyan başbakanlık görevine gelir gelmez Bolşeviklerin Kafkas sorumlusu Boris Legran ile Ermenistan'ın sovyetizasyonu hakkındaki müzakerelerine başladı. Ermeni Cumhuriyeti'nin Türklerin elinden kurtulması için yeterli gücün ancak Rus yönetimine dâhil olması ile mümkün olacağı fikri, korkular ve çekinceler olmasına rağmen, 29 Kasım'da Ermenistan Askeri Devrim Komitesi (REVKOM) tarafından Cumhuriyet'in sovyetizasyonu

³¹⁷ Suny, *Looking Toward...*, s. 130-131.

³¹⁸ Panossian, a.g.e., s. 259.

³¹⁹ Hovannisian, "*Dimensions of Democracy...*", s. 48-49.

ilân edildi³²⁰. Bu ilândan bir gün sonra Boris Legran Ermenistan'ın Sovyetlere katılması düşüncesinden artık geri dönüşün olamayacağını bildiriyordu. O, Ermenistan'ın Batılı emperyalistlerle olan bütün bağlarını koparmasını ve Rusya'nın işçi ve köylülerle birleşmesini, tabir yerindeyse emretti. Sovyetler gibi büyük bir güç karşısında Vratzyan Hükümeti'nin direnme şansı olmadığından Ermeniler, Legran'ın dayatmalarını kabul etmek zorunda kaldı³²¹. 1 Aralık'ta Taşnaksütyun Büro Hükümeti de General Dro'yu ülkenin Bolşevik düzene geçmesini sağlamak için Savunma Bakanlığı'na atadı. Kazım Karabekir Paşa ile de 3 Aralık'ta anlaşmaya varılarak karşılıklı ateşkes ilan edildi.

2 Aralık'ta Ermenistan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin artık resmi olarak bir parçası olmuştu. Ayrıca Taşnaklar da Bolşeviklerle anlaşarak geçmişte ülke içerisinde komünistlere karşı uyguladıkları kötü muameleden dolayı bir cezaya tâbi tutulmayacaklarının garantisini aldılar. 3 Aralık'ta da Khadisyan heyeti Aleksandrapol Anlaşması'nı onayladı³²².

Ermenistan'ın Sovyetlere katılması ilânından sonra ülkenin yeni rejime adaptasyonunu kolaylaştırmak için 4 Aralık'ta Simon Vratzyan'ın son Taşnak Hükümeti'ni devrildi. Yerine Sargis Gasyan ve Avis Nuricanyan'ın liderliğinde beş komünist, iki Taşnak partisi üyesinden oluşan Geçici Devrim Komitesi (HEGHKOM) oluşturuldu. Ancak Devrim Komitesi'ne seçilen Taşnaklı üyelerin komitede bir fonksiyonu yoktu ve komünistlerin uygun gördüğü kişiler arasından seçilmişti. 6 Aralık'ta Kızıl Ordu Erivan'a girdi. Bu geçiş döneminde yönetim yapılandırılana kadar hükümeti Savunma Bakanı General Dro ve Otto A. Silin Sovyetler adına tam yetkili sıfatıyla idare edeceklerdi³²³.

HEGHKOM göreve gelir gelmez Marksist politikaları sert bir biçimde uygulamaya koydu. Öncelikle Taşnakların ülkeyi Bolşeviklere teslim etmeden, kendilerini sağlama alan anlaşmalar yok hükmünde sayılarak komünist olmayan birçok politik figür hapisanelere dolduruldu. Ocak 1921'de Movses Silikyan ve Tovmas Nazarbekyan'ın da aralarında bulunduğu birçok askeri personel yakalandı ve bunlardan 560 kişi sürgüne gönderildi. Aynı yılın Şubat ayı başında

³²⁰ Payaslian, a.g.e., s. 169; Gökay, "Turkish Settlement and...", s. 68.

³²¹ Kaçaznuni, a.g.e., s. 65; Sonyel, The Turco Armenian Imbroglion..., s. 156.

³²² Panossian, a.g.e., s. 245-246.

³²³ Kazemzadeh, a.g.e., s. 291-292.

eski başbakan Hovhannes Kaçaznuni hapse atıldı³²⁴. 28 Aralık 1920’de de bir emirname ile ülkedeki bütün ekilebilir alanların devletleştirilmesi sağlandı. Bir sene sonrasına yapılan planlamayla da devletleştirilen bütün arazilerin köylülere adil oranda dağıtılmasını sağlayacak olan bir plan çizildi³²⁵.

Ülkenin başına geçtikten sonra HEGHKOM’un tavizsiz komünizme geçiş politikalarına karşı halk tepkisiz kalmadı. Özellikle Rusların hâkimiyeti altında bulunmamış olan Anadolu Ermenileri, yeni Sovyet rejiminin sabırsızca ülkenin her köşesinde gücünü pekiştirmeye çalışmasından hoşnut değildi. Zamanla bu hoşnutsuzluk nefrete dönüşürken 18 Şubat 1921’de arka planını Taşnak partisinin tertip ettiği yeni bir silahlı isyan hareketi ortaya çıktı. İsyanın patlak vermesinin ardından REVKOM Erivan’dan çıkartılarak Eski Başbakan Simon Vratzyan’ın liderliğindeki “Memleketin Kurtuluşu Örgütü” Erivan’ı kurtarılmış bölge ilân etti. Hapishanelerdeki tüm siyasi tutuklular serbest bırakıldı ve bazı Bolşevikler yakalanarak idam edildiler³²⁶.

Karşıdevrim sonucu ülkeyi yeniden ele geçiren Taşnakların saltanatı yine de uzun sürmeyecekti. 1921 Nisan’ında Gürcistan’da Menşevik yönetimi deviren Sovyetler Birliği daha sonra Ermenistan’daki ayaklanmayı bastırabilmek için Ermenistan’daki Kızıl Ordu’yu takviye etti. Nisan 1921’de ise gerçekleşen mücadelelerin ardından Kurtuluş Komitesi ve ayaklanmaya karışan binlerce sivil Zengezur’dan çekildi³²⁷. Lenin, Ermenistan’daki bu olumsuzluklar üzerine bölgedeki yoldaşlarını aşırı isteklilik ve güç kullanımı gibi konuların yanında “Komünizme geçişin daha yavaş, daha sistematik ve daha da dikkatli yürütülmesi” konusunda tavsiyelerde bulundu. Bu tavsiyeler sonuç vermiş olacak ki, Ermeni Bolşevikler kontrolü tekrar ele aldıktan sonra, bölgede genel af ilân ettiler. İki taraf arasında karşılıklı yürütülen müzakerelerde de Kurtuluş Örgütü üyeleri Erivan ve Zengezur’un Ermenistan’ın bir parçası olması kaydıyla yönetimi Sovyetlere bırakarak dağlara çekildiler. Memleketin Kurtuluş Örgütü de Zengezur’da “Dağlık Ermenistan”ı olarak adlandırdıkları dağlarda gerilla tarzı yaşamaya bir süre devam etti. Temmuz ayında ise Kurtuluş Örgütü üyeleri

³²⁴ Bournoutian, a.g.e., s. 261,

³²⁵ Hovannisian, **The Armenian People**..., s. 345.

³²⁶ R. G.Hovannisian, “*Simon Vratzian and Armenian Nationalism*”, **Journal of Middle Eastern Studies**, Volume 5, No 3 (October 1969), s. 215.

³²⁷ Carr, a.g.e., s. 318; Hovannisian, a.g.e.,s. 215.

Zengezur dağlık bölgesinden İran'a geçerek ülkeyi terk etti. 30 Eylül 1921'de de Rusya ve Ermenistan anlaşmaya vararak Sovyetler çatısı altında birleştiler³²⁸.

Ermenistan'daki iç karışıklıklar nihayete erdikten sonra Sovyetler ülkedeki yönetimin başına kendisinin güvenebileceği emektar komünist Aleksandr Miasnikyan'ı getirdi. "Ermeni Sorunu" ise Türklerle Sovyetler arasındaki ittifaktan dolayı rafa kaldırılacak ve Ermeniler tarafından yapılacak toprak talepleriyle ilgili bütün teşebbüsler reddedilecekti³²⁹. Hatta Türk yönetimi Kafkasya'daki toprak beklentilerinin daha fazla olduğu mesajını vererek Ermeni sorunuyla ilgili taleplerin önünü kesecekti.

Mart 1921'de Türkiye ve Sovyetler arasında imzalanan Moskova Antlaşması ile çizilen sınırlarla daha önce Gümrü Antlaşması ile çizilen sınırlar Sovyetler tarafından da teyit edilmiş oldu. Türkler ayrıca bu antlaşmayla Rusya'nın Batum ve Kafkasya çevresindeki birkaç bölgeyi Rusların terk etmesi yönündeki iddialarından vazgeçtiler. Türkleri bu antlaşmayla sınırları Aras nehrine kadar uzanıyor, Ermenilerin kutsal saydıkları Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı dađları³³⁰ Türk sınırları içerisinde kalıyordu. Antlaşmanın Ermeniler açısından diğer negatif yönü ise Şerur ve Nahçıvan, Sovyet Ermenistan'ı yerine Sovyet Azerbaycan'ına bağlı otonom bir yapıya kavuşturulacaktı. Ayrıca bu antlaşmanın hemen hemen aynısı olan Kars Antlaşması da 13 Ekim 1921 yılında Transkafkasya cumhuriyetlerinden olan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan tarafından imzalandı³³¹. Ermeniler her ne kadar bu antlaşmayla rahatsız olsalardı da Stalin Ermeni Sorunu'nun artık çözüldüğünü ilân etmekteydi³³².

Rusya'daki Ermeni meselesi böyle sonuçlanırken, Anadolu'da Türklerle başa çıkamayan Müttefikler Lozan'da Sevr Antlaşmasının şartlarını 1923 yılında yürürlükten kaldırmak zorunda kaldılar. Lozan'da da Müttefikler muzaffer Türk tarafının ısrarlarıyla antlaşma metnine "Ermenistan" ve "Ermeni Sorunu" ilgili

³²⁸ Payaslian, a.g.e., s. 170.

³²⁹ Hovannisian, **The Armenian People...**, s. 345.

³³⁰ Ermeniler Büyük Ağrı Dağı'na Sis, Küçük Ağrı Dağı'na Masis ve bunların her ikisinin ismine de Ararat demişlerdir.

³³¹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti**, TTK Basımevi, II. Baskı, Ankara 1995, s. 70.

³³² R. H. Dekmejian, "Soviet Turkish Relations and Politics in the Armenian SSSR", **Soviet Studies**, Vol. 19, No: 4, s. 511.

bir bahsi koyduramadılar. Bunun yanında Lozan'la; I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan devletlerarasında yalnızca Türkiye, savaş öncesi topraklarını genişletmeyi başardı.

SONUÇ

XIX. yüzyılın başlarında Transkafkasya’da Rusya lehine gelişen emperyalizm, Osmanlı ve İran’ın bölgedeki otoritesini zayıflattı. Ancak Transkafkasya’ya yayılan Rusya’nın sadece siyasi ve askeri varlığı değildi. Aynı zamanda Çarlık emperyalizminin bileşenlerinden biri olan kapitalist anlayış da bölgeye girmiş oldu. Çarlık kapitalizmi, ticareti palazlandırıp yeni bir orta sınıfın doğuşuna zemin hazırladı. Gelişen ticarete Ermeni orta sınıflar hâkim olurken, Gürcüler, Rusya’nın sadık askerleri ve bölgedeki yöneticileri oldular. Bu sırada bölge Müslümanları da toprak ağaları vasıtası ile tarımsal üretimin kontrolünü ele geçirdiler. Transkafkasya’da genel nüfus ağırlığı Müslüman olmakla beraber bölgesel yönetim merkezlerindeki meclislerde öncelikle Gürcüler, sonrasında ise Ermeniler çoğunluğu oluşturdular.

Transkafkasya’yı kontrol eden ister Osmanlı, ister İran ve ister Rusya olsun bu devletler uzunca bir süredir etnik kimlikler yelpazesine ev sahipliği yapıyordu. XIX. yüzyılın sonlarına doğru da gerek toprak temelli gerekse merkezi yönetim güçlerine muhalif birçok “vatansever” hareket ortaya çıkıyor olsa da ilk gerçek milliyetçi ve sosyalist hareketlenmeler bölgeyi kontrol eden imparatorluklar mantığı içerisinde tanımlanan dini cemaatler ve milletlerin oluşturduğu kimlik grupları arasından doğdu.

Transkafkaslarda yerleşik halde bulunan çok çeşitli etnik gruplar olmasına rağmen, bunlardan ağır basmakta olanlar kendi milli kiliselerine sahip olan Gürcüler ve Ermeniler, ayrıca aralarında mezhep farklılıkları bulunsa da Müslümanlardı. Bölge Müslümanları içinde de Şiiğin Caferi tarikine bağlı Türk kökenli Azeriler çoğunluğu oluşturuyordu. Fakat Müslümanların arasında farklı milletlerden her birinin, Hıristiyanlarınkine benzer kendilerine has dini bir müesseseleri yoktu. Müslümanlar itikâdi yönden birbirleriyle çatışmakla beraber gayrimüslimlere karşı Ümmetçilik veya İslamcılık gibi fikirler etrafında yekvücut bir görüntü sergileyebilmekteydiler.

Ruslar, Kafkas ötesindeki etnik grupların üzerindeki tahakkümünü genişlettikten sonra, Müslümanlar hariç (gerçi bazı Müslüman gruplar da daha sonra fikir değiştirecekti) Ermeniler ve Gürcüler, Rus kalkanı altında geniş haklara sahip otonom devlet kurmak için çabaladılar. Fakat bölgenin genelindeki heterojen nüfus, bu gayretlerin önündeki en büyük engeldi. Bu engele rağmen kendi belirledikleri bölgelerde, gerçeklerle bağdaşmayacak şekilde nüfus ve nüfuz olarak etkili olduklarını iddia eden gruplar, kendilerinden olmayanları göç etmeye zorlayarak homojen bir millet yapısı yaratmaya çalıştı. Örneğin 1900'lerin başında Tiflis ve çevresinde Gürcülerin dışında yüz binlerce Müslüman ve Ermeni yaşarken, I. Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde bu rakam anormal bir biçimde düştü.

Batı'dan ve Rusya'dan gelen akımların etkisiyle oluşan "kendi kaderini kendi tayin etme" bilinci Ermeni milliyetçiliğine laik bir anlam kazandırdı. Ermeniler kendi "ulusal" kiliselerine bağlı olmakla birlikte (ki bu kilise de kendi varlığını kavmiyetçiliğin tamamlayıcı bir unsuru olarak görüyordu) söz konusu gelişmeler milliyetçiliği ve seküler değerleri dinin üzerine çıkardı. Böylece bölge Ermenileri zaman zaman bağlı oldukları kiliselere meydan okuyarak faaliyetlerini yürütmeye çalıştılar. İdeolojik anlamda ters düşen kilise ve seküler gruplar konjonktüre göre Batı, Çarlık Rusyası ve Devrim Rusyası arasındaki saflarını belirlediler. Bu dönemde kiliseler Çarlık Rusyası'nın siyasi aracı haline gelirken, diğerleri Rus devrim hareketlerinin ve Batılıların bölgedeki uzantıları oldular.

Tarihsel kimliklerini ve edebiyatlarını yeniden kurma biçimleri, Ermeniler arasında gelişen Batı tandanslı fikir akımlarının payandası oldu. Ermeniler, milletlerine ve ideolojilerine mitsel bir değer atfederek tarihlerini ve klasik edebi eserlerini kendi pencerelerinden yeniden yazdılar. Özellikle tarih zaviyesinden bu mitleri sağlamlaştırmak ve kendi ideolojilerini yüceltmek için tarihsel olaylar çarpıtıldı, abartıldı ve manipüle edildi. Ermeniler, yabancı egemenliğinden önceki tarihlerini parlak başarılarla dolu bir dönem olarak tanımlamaktaydı. Bu ideolojilerle birlikte eşzamanlı olan bir görüş de her ideolojik grubun bir diğerini "dönek" ve "hain" olarak nitelendirip iktidardan olabildiğince uzak tutmak istemeleriydi. Böylece Transkafkasya'da Ermenilerin

diğer etniklerle çatışmalarından sonra kendi aralarındaki çatışma da gün yüzüne çıkmış oluyordu.

I. Dünya Savaşı'nın yaklaşmasıyla beraber kendi çıkarları doğrultusunda Transkafkasya'daki yerini tahkim etmeye çalışan Ruslara, bölgenin demografik karmaşıklığı yardım etti. Bölgede Ruslar tarafından vazgeçilmez olduklarını kanıksayan Ermeniler ise taraflar arasındaki tercihlerini Ruslar tarafında kullanmakla birlikte, Osmanlı ülkesindeki soydaşlarını da kendi taraflarına çekmeyi büyük ölçüde başardılar.

Büyük Savaş öncesi bütün hesaplamalarını yapan Ermeniler, Rusya'nın yanında, Türklerin karşısında yer aldılar. Savaş başladığında Rusların bölgeyi tanıyan öncülerini olarak Anadolu'ya giren Ermeniler cephelerde Ruslarla birlikte zafer üstüne zafer kazandılar. Fakat savaş devam ederken Ermenilerin hesap edemediği gelişmeler yaşandı. Savaşın birinci senesi dolmadan Türkler çıkardıkları "sevk ve iskân" kanunuyla Ermenilerin ve Rusların stratejik olarak dayanmayı düşündüğü Doğu Anadolu Ermenilerini o zaman kendi sınırları dâhilinde bulunan Suriye'ye göç ettirdi. Bunun yanında Rusya da savaşı kazanacağına emin olduğu ve Anadolu'da istediği toprakları elde ettiği sırada, Ermenilerin Anadolu'dan göç ettirilen ahalisinin geriye dönmelerine izin vermediği gibi önceki pazarlıklarının aksine Doğu Anadolu için farklı tasarıları olması Ermenileri önceden olduğu gibi bir kez daha hayal kırıklığına uğrattı. Ermeniler için bir diğer yıkıcı gelişme de Rusya'daki Bolşevik Devrimi oldu. Çarlık Rusyası ile önceden anlaşılan Ermeni önderleri, Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle kendilerini her bakımdan sübvanseden müttefikini kaybetmiş oldular. Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen Batılı Müttefiklerin savaştan galip çıkmalarıyla Ermenilerin ümitleri bir kez daha tazelendi.

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle karşılıklı nefretlerin cephelere ifadesini bulması sonucu ortaya çıkan acımasız savaş, bölge halklarına büyük acılar çekti. Halklar sınırlar arasında bir o tarafa bir bu tarafa kaçıp yollarda sefil olurken, Büyük Savaş'ın esas tarafları olan iki iktidar; İttihatçılar ve Romanovlar iktidardan düştüler.

Harb-i Umumi'nin bitmesinden sonra Ermeniler, Türklerle savaş ve Rus Devrimi arasında bir devlet için büyük gayretler sarf ettiler. Antant Devletleri de ilân ettikleri bildirgelerle filizlenmeye başlamış "Ermenistan Cumhuriyeti"nin yaşaması için ellerinden gelen her şeyi yapacaklarını açıklamaktaydılar. Fakat ülkeleri için gayret sarf edenler sadece Ermeniler değildi. İki yüz yıldır gerileme dönemi yaşayan, sürekli toprak ve insan kaybeden Türkler, kendi vatanlarında köşeye sıkışmış olmanın verdiği motivasyonla ortak düşmana karşı kendi aralarında sağlam organik bağlar kurup, yeniden taarruza geçtiler. İşte tam Türklerin taarruza geçip başarılı olduğu bu dönem, Ermenilerin kurdukları küçük devleti yaşatmaya çalıştıkları döneme rastladı.

Ermenilerin, cumhuriyetleri için belirledikleri başkent Erivan olmasına rağmen tam olarak bağımsızlık manasına gelemeyecek tuhaf bildirimlerini Gürcü başkenti Tiflis'te ilân edip, ilk hükümetlerini burada kurdular. Bir müddet Tiflis'ten faaliyetlerini yürütmeye çalışan Ermeni hükümeti, Türklerin topçu menzili içinde olan başkentlerine ancak Türklerin izniyle taşınabildiler.

Osmanlı'nın Sevr Antlaşmasını imzalaması Ermenistan'da ülke topraklarını genişletme hususunda yeniden bir hareketlenmeye yol açtı. Öyle ki Avrupa'nın Sevr'i Osmanlı'ya dayatması kaçınılmaz bir biçimde Anadolu'da, Ermeni ve Batı eksenli bir ortaklığı öngörüyordu. Bu sebeple Ermeni burjuvazisinin temsilcisi Halkçılar, heveslisi oldukları Batılılarla doğrudan muhatap olabilmek için Taşnaklarla koalisyon hükümeti kurmaya razı oldular. Haziran 1919'a kadar süren koalisyon hükümeti döneminde biraz daha rahatlayan Ermenistan, sınırlarını bir nebze olsun genişletebildi. Ayrıca bu dönemde gerçekleşen Paris Konferansı'ndaki Ermeni temsilciler, Transkafkasya ve Anadolu topraklarından teşekkül "Birleşik Ermenistan" için önemli sözler aldılar.

Ermenistan'da, Koalisyon Hükümeti'nin yıkılmasının ardından yani 1919'un ortalarından 1920'nin ortalarına kadar olan devirde ise parlamenter demokrasiye geçiş için ciddi gelişmeler yaşandı. Ermenistan ilk genel seçimlerle bu dönemde tanışırken, aynı zamanda parti ve devlet arasındaki ilişkilerin seyri tanımlandı. Dış politikada da askeri, iktisadi ve siyasi yönden Batı'nın desteklerinin devam yolları takip edildi. Fakat Müttefikler, Ermenistan'dan,

verecekleri desteğe karşılık Bolşeviklerden uzak durmaları ve Anadolu’da yapılacak operasyonlar için kendilerine yardım şartları koşular.

Bu gelişmelerin dışındaki yeni bir evre Mayıs 1920’de Bolşeviklerin Transkafkaslar’da ve hatta Ermenistan’ın içinde var olmasıyla başladı. Azerbaycan’ın, Sovyetler Birliği’ne tâbi olmasının hemen ertesinde Ermenistan’ın Müslüman nüfuslu bölgelerinde ayaklanmalar baş gösterdi. Bu dönemde görünürde demokratik bir düzenin var olmasına rağmen zahirde ülke yönetimin dizginleri Taşnakların eline geçti ve iktidar olan Taşnaklar, kısa bir dönem için de olsa tüm muhalif hareketlerin sesini kesmeyi başardı. Fakat muhalif görüşlerin bastırılması kısa süreli oldu ve Bolşeviklerin bölgedeki artan nüfuzu Taşnakları pes ettirdi.

Bolşeviklerin Transkafkasya’da önlenemeyen ilerleyişi karşısında, bu güçten de bir şeyler devşirebileceğini düşünen Taşnaklar, bu sefer Sovyetlerle bir yakınlık kurmaya çalıştı. Taşnakların komünistlerle anlaşma çabaları ise Antant Devletleri tarafından derhal haber alındı. Ermenilere verdikleri ağır vaatleri yerine getirememiş olmanın ezikliğine boğulan ve kendi belirledikleri diplomatik sınırların çiğnenmiş olduğunu mazeret kabul eden Antant Devletleri, önce kendi halklarına sonra Ermenilere karşı, üzerlerine yapışan sorumlulukları atmak için böyle bir fırsat buldular ve Ermenistan’dan desteklerini çektiler. Bolşeviklere gelince; Lenin ve Stalin gibi devrim önderleri, Rusya’daki iç savaş sırasında Beyaz Ordu’yu ve Britanya’nın Bakü çıkarması sırasında Britonları destekleyen Taşnakların kendilerine yönelik bu yaklaşma çabalarını samimi bulmadılar. Ayrıca Bolşevikler, bölgede olası bir Batılı kapitalist yayılmaya karşı, Ermenilerden bölgede çok daha fazla etkin olan ve birkaç zaman önce ortak düşmana karşı beraber mücadele ettikleri Türklerle ittifakını hangi mantıkla bozabilirdi ki? Bütün bu gelişmeler gösteriyordu ki Taşnakların pragmatik ve fırsatçı siyasetleri, ülkeyi nâmümkün ideallerin takibinde hebâ etmiş, uçurumun kenarına sürüklemiş ve yapayalnız bırakmıştır.

Sonuç itibariyle Ermenistan’ın Sovyetlere dâhil olmak zorunda kalması, Ermenilerin Sovyetlerden umduğu biçimde destek alamaması, Türklerin direnişlerindeki gayretleri ve başarıları, Gümrü, Moskova, Kars ve en nihayetinde Lozan Antlaşmaları Ermenistan’ın hem bağımsızlık hem de

“Birleşik Ermenistan” hayallerini tarumar etti. Ermenilerin kurduğu cumhuriyetin ilk yıllarındaki yeniden canlanma ve büyük devlet olma umudu yerini umutsuzluğa bıraktı. Ülkedeki kaynakların eksikliği ve bir devlet geleneğinin bulunmaması iç ve dıştaki devasa problemlerin çözümüne engel oldu. Kalıcı bağımsızlığın elde edilememesi, Sovyet yönetimine duyulan memnuniyetsizlik ve her şeyden önemlisi yoksulluk ve yoksunluk hayal kırıklığına yol açtı. I. Dünya Savaşı ile Ermenistan’a giden birçok Ermeni dünyanın çeşitli yerlerine tekrar dağıldılar. Fakat tüm bu olumsuzlukların karşısında Ermenistan’ın ilk cumhuriyetinin mirası tamamıyla kaybedilmedi. 1918 yılında kurulan “Ermenistan Cumhuriyeti” Sovyetlerin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanacak olan Ermenistan’ın temeli olacaktı.

KAYNAKÇA

Akşin, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Cem Yayınevi, I. Baskı, İstanbul.

Altstadt, Audrey, **The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule**, Hoover Institution Press, Stanford 1992.

Ambrusius, Lloyd E., , “*Wilsonian Diplomacy and Armenia*”, **America and the Armenian Genocide of 1915**, Cambridge University Press, New York.

Arslanian, Artin H., “*British Wartime Pledges 1917-1918: The Armenian Case*”, **Journal of Contemporary History**, Vol.: 13, No.: 3 (July 1978), s. 517-530.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk 1919-1927**, ATAM, I. Baskı, Ankara 1997.
Atatürk’ün Bütün Eserleri, ATAM, c. 8.

Atnur, İbrahim Ethem, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, TTK, Ankara 2001.

Avcıoğlu, Doğan, **Milli Kurtuluş Tarihi 1838’den 1995’e**, 3. Kitap, Tekin Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1978.

Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920), Haz.: Yusuf Sarımay, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, I. Baskı, Ankara 2001.

Baykara, Hüseyin, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul 1992.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türkiye Devleti’nin Dış Siyaseti**, TTK Basımevi, II. Baskı, Ankara 1995.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi (1914-1918 Genel Savaşı) Savaşın Sonu**, TTK Basımevi, Ankara 1991, c III, Kısım IV.

Bolat, Gökhan, “*İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından İngiliz Hükümetine Sunulan Gizli Bir Rapora Göre I. Dünya Savaşı Sonrasında Transkafkasya ve Kafkasya Cumhuriyetlerinin Genel Durumu (Curzon Of Kedleston Raporu)*”, **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı 2010.

Bournoutian, George A., **Ermeni Tarihi (Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış)**, İngilizceden Çeviren: Önder Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı, Aras Yayıncılık, I. Baskı, İstanbul 2011.

Carr, Edward Hallet, **Bolşevik Devrim I (1917-1923)**, çev.: Orhan Suda, Metis Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2006.

Çelebyan, Antranik, **Antranik Paşa**, çev.: Mariam Arpi, Nairi Arek, Peri Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2003.

Çolak, Mustafa, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, TTK, Ankara 2007.

Dekmejian, R. H., "Soviet Turkish Relations and Politics in the Armenian SSSR", **Soviet Studies**, Vol. 19, No: 4, s. 510-525.

Eraslan, Cezmi, **Türkler Ansiklopedisi**, "I. Dünya Savaşı ve Türkiye" , Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001. c.: 16.

Finch, Geo A., "The Peace Conference of Paris 1919", **The American Journal of International Law**, vol.: 13, No.: 2, (April 1919), s. 159-186.

Gibbons, Herbert Adams, **Armenia in the World War**, New York.

Gökay, Bülent, *The Battle For Baku (May-September 1918): A Peculiar Episode in the History of the Caucasus*, **Middle Eastern Studies**, Volume 34, January 1998, s. 45-76.

Gürün, Kâmuran, **Ermeni Dosyası**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005.

Hatipoğlu, Süleyman, **Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri 1915-1921)**, ATAM, Ankara.

Hovannisian, R. G., "Dimensions of Democracy and Authority in Caucasian Armenia" **The Russian Review**, Volume 33, No I (October 1978), s. 37-49.

Hovannisian, R. G., "Simon Vratzian and Armenian Nationalism", **Journal of Middle Eastern Studies**, Volume 5, No 3 (October 1969), s. 192-220.

Hovannisian, R. G., "Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente", **International Journal of Middle East Studies**, Volume 4, No 2, s. 129-147.

Hovannisian, Richard G., **The Armenian People: From Ancient to the Modern Times**, c. II.

Kabacalı, Alpay, **Talât Paşa'nın Anıları**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2006.

Kaçaznuni, Ovanes, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansına Rapor)**, Kaynak Yayınları, Rusçadan Çeviri: Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, 24.Baskı, İstanbul 2010.

Kamuran, Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, TTK, Ankara 2010.

Karabekir, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, YKY, 3. Baskı, İstanbul 2011, c II.

Karpat, Kemal, **Osmanlı Nüfusu**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Kazemzadeh, Firuz, **The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)**, Templar Press, Birmingham 1951.

Kılıç Selami, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, Ülke Kitapları, I. Baskı, İstanbul.

Kılıç, Selami, **“Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk (Mart 1918)”, Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri, I. Çalıştay Bildirileri (14-15 Mayıs 2010)**, Ankara 2010.

Kılıç, Selami, **Ermeni Sorunu ve Almanya (Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle)**, Kaynak Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2008.

Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, I. Baskı, Ankara 1990.

Lalayan, A.A., **Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)**, Kaynak Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006.

Moumdjian, Garabet, **“The Republic of Armenia 1918-1921: Domestic Politics”**, <http://garabetmoumdjian.blogspot.com/>

Öke, Mim Kemal, **Ermeni Sorunu (1914-1923)**, TTK, I. Baskı, Ankara 1991.

Panossian, Razmik, **The Armenians (From Kings and Priests to Merchants and Commisars)**, Hurst&Company, London 2006.

Payaslian, Simon, **The History of Armenia (From the Origins to the Present)**, Palgrave Macmillan, New York 2007.

Perinçek, Mehmet, **Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri (Sovyet Arşiv Belgeleriyle)**, Kaynak Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2007.

Redgate, Anne Elizabeth, **The Armenians**, Blackwell Publishers, Oxford 2002,.

Sakarya, İhsan, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, II. Baskı, Ankara 1984.

Sariahmetoğlu, Nesrin, **Azeri-Ermeni İlişkileri**, TTK, Ankara 2006.

Sarınay, Yusuf, “*Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)*”, Gazi Üni. Akademik Bakış Dergisi, c. I, sayı 2, yaz 2008, s. 69-105.

Sazonov, Sergei, **S. Sazonov’un Anıları (Rusya Eski Dışişleri Bakanı 1910-1916)**, çev.: Betil Önuçak, Yayına Hazırlayan: Sabahattin Özel, Derin Yayınları, İstanbul 2002.

Smith, S.A., “*The Revolutions of 1917-1918*”, **The Cambridge History of Russia**, , Ed.: Ronald Grigor Suny, Cambridge University Press, New York 2006, c. 3.

Sonyel, R. Salahi, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, TTK, 3. Baskı, Ankara, c II.

Sonyel, R. Salahi, **The Turco-Armenian Imbrolio**, (Prospects for Reconciliation), Cyprus Turkish Association Publication, London 2005, I. Baskı.

Suny, Ronald Grigor, **Bakü Komünü**, İngilizceden Çeviren: Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1990.

Suny, Ronald Grigor, **Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History**, Indiana University Press, Bloomington 1993.

Suny, Ronald Grigor, **The Making of Georgian Nation**, I.B Tauris Publishers, London 1989.

Swietochowski, Tadeusz, **Russian Azerbaijan: The Shaping of National Identity in a Muslim Community (1905-1920)**, Cambridge University Press, New York 1985.

Şahin, Enis, “*Bolşevik Hükümeti’nin Ermeni Siyaseti ve “Türk Ermenistanı” Meselesi*”, **Erzurum Üniversitesi Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Erzurum 1994.

Şahin, Enis, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, TTK, I. Baskı, Ankara 2002.

Talat Paşa, **Hatıralarım ve Müdafaam**, Kaynak Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2009.

Tengirşenk, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1967.

“*Treaty of Peace Between the Allied Powers and Turkey*”, **Official Documents, The American Journal of International Law**, s. Volume 15, No 3.

Uras, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

Vratzian, Simon, **Armenia and the Armenian Question**, Hairenik Publishing Company, Boston 1943.

Wilcox, George, M., "*Education in Soviet Armenia*", **Journal of Educational Sociology**, Volume 2, No 4,(December 1928), 221-231.

Yerasimos, Stefanos, **Milliyetler ve Sınırlar**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.